

Б.С. МЫРЗАЛИЕВ
Г.Ж. АЗРЕТБЕРГЕНОВА

К Е Н Т А У

**ШАҒЫН ЖӘНЕ БІР САЛАЛЫ
ҚАЛАЛАРДЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ
ДАМУЫ**

Қ.А.ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

Б.С. МЫРЗАЛИЕВ
Г.Ж. АЗРЕТБЕРГЕНОВА

ШАҒЫН ЖӘНЕ БІР САЛАЛЫ
ҚАЛАЛАРДЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ
ДАМУЫ

МОНОГРАФИЯ

Алматы - 2019

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің (№5 хаттамасы, 29 наурыз, 2019 жыл) Ғылым Комитеті шешімімен баспаға ұсынылған.

Пікір жазғандар:

М.С.Төлегенова, *Әль-Фраби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры, экономика ғылымдарының докторы,*
Ш.К. Көпешов, *Халықаралық гуманитарлық-техникалық университетінің профессоры, экономика ғылымдарының докторы,*
С.С.Ыдырыс, *Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры, экономика ғылымдарының докторы.*

М 94 Мырзалиев Б.С., Азретбергенова Г.Ж.

Шағын және бір салалы қалалардың әлеуметтік экономикалық дамуы. -Монография. -Алматы, 2019, 204 б.

ISBN 978-9965-03-883-9

Монографияда шағын қалалардың пайда болуы мен қалыптасуы, бір салалы және шағын қалаларды дамытудың теориялық-әдістемелік негіздері ғылыми тұрғыдан зерттелген. Монофильді (бір салалы) аймақтарды дамыту институттарын қалыптастырудағы әдістемелік тетіктер ұсынылған. Шағын және бір салалы қалаларды әлеуметтік-экономикалық дамытудың отандық және шетелдік тәжірибелері зерделеніп, тиісті ұсыныстар жасалған.

Шағын және бір салалы қалалардың функционалды мамандануы мен олардың орналасу принциптері және де басқа факторларға байланысты кешенді зерттеулер жүргізіліп, олардың басты бағыттары анықталған.

Нарықтық қатынастардың даму шарттарында шағын және моноқалалардың экономикалық даму көрсеткіштері нақтыланып, олардың ортақ проблемалары анықталған. Шағын және моноқалалардың әлеуметтік-экономикалық даму мәселелерін шешудің негізгі бағыттары айқындалып, оларды дамытудың стратегиясы әзірлемелерінің қажеттілігі негізделген.

Кітап кең ауқымды оқырмандар шеңберіне және экономикалық мамандық оқытушыларына, докторанттары мен магистранттарға және студенттерге қызықты.

ӘӨЖ 332.012.2
КБЖ 65.9 я 7

ISBN 978-9965-03-883-9

© Мырзалиев Б.С., Азретбергенова Г.Ж., 2019

МАЗМҰНЫ

Кіріспе4

1 ШАҒЫН ЖӘНЕ БІР САЛАЛЫ ҚАЛАЛАРДЫ ДАМУДЫҢ БАСҚАРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Қаланың әлеуметтік дамуы экономикалық жағдайлардың басқарушылық өзара әрекеттерінің объектісі ретінде.....7
1.2 Шағын және бір салалы қалаларды басқаруды дамытудың теориялық-әдістемелік басқару негіздері23
1.3 Бір салалы аймақтарды дамыту институттарын қалыптастырудың әдістемелік негіздері: шетелдік және отандық тәжірибе.....34

2 ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ МОНОҚАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ

2.1 Шағын және моноқалалардың әлеуметтік-экономикалық ортасы.....97
2.2 Оңтүстік Қазақстан облысындағы шағын және моноқалалар...112

3 ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ МОНОҚАЛАЛАРДЫҢ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТЫ

3.1 Моноқалалардың қазіргі таңдағы әлеуметтік-экономикалық ахуалына сараптама.....120
3.2 Болашақта моноқалалардың тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуы136

4 ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТІ ИНВЕСТИЦИЯНЫ ТАРТУДЫ БАСҚАРУ

4.1 Шағын және бір салалы қалалардың инвестициялық стратегиясын қалыптастырудың негізгі тетіктері165
4.2 Бір салалы қалалардағы шағын бизнесті дамыту.....170
4.3 Шағын қалаларды дамытудың негізгі шарты жұмыспен қамту саясатын қалыптастыру.....186

Қорытынды195
Пайдаланған әдебиеттер тізімі198

КІРІСПЕ

Нарықтық қатынастар жағдайындағы Қазақстан экономикасы шаруашылық жүргізуді дамытуда өзгеріске ұшырауда, қалалар мен аймақтар жаңа принципті тұрғыдан жаңа әлеуметтік-экономикалық шарттар бойынша дамып келеді.

Соңғы уақытта іске асырылған экономикалық реформалар белгілі бір дәрежеде қалаларға кері әсерін тигізуде, бұл қала аумағында қала құраушы кәсіпорындардың тиімділігінің өте төменгі деңгейде болуына байланысты.

Қазақстанның көптеген қалалары, соның ішінде шағын, орта және біртекті қалалары пәрменді экономика кезеңінде құрылған. Сол кезеңдерде өнеркәсіптік өндірістің қарқынды дамуы және тыңайған жерлерді игерумен байланысты дамыды. Осы себептердің негізінде қалаларды екі мақсатты атқарымдық түрге: индустриалды және индустриалды-аграрлық деп екіге айыруға болады. Шағын қалалардағы тұрғындардың өмір сүру тәсілдері мен негізгі түрлерін айқындауда осындай бөліп қарастыру маңызды деп түсіндірілді.

Қазақстанның шағын және бір салалы қалаларды дамыту және оның экономикалық қалыптасуына ғылыми талдау жасау ерекше маңызды.

27 қаңтар 2012 жылы Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің халыққа Жолдауында Үкіметке біртекті қалаларды дамыту және жергілікті басқару тұжырымдамасын әзірлеуді тапсырды.

«Үкіметке агломерацияны дамыту бағдарламасын қабылдау қажет бір салаға немесе бір кәсіпорынға тәуелді шағын қалаларды дамыту бұл басқа бір мәселе» [1]. Сонымен қатар Елбасы шағын қалаларды дамытудың мақсатты бағдарламасын әзірлеуді, яғни нақты қала экономикасын әртараптандыру және әлеуметтік сфераны дамытудың іс-шараларын қарастыруды нақты тапсырды.

Шағын және біртекті қалалардың мәселелерін шешуде кешенді іс-әрекеттер керек. Біріншіден, көбінде олар әлеуметтік-аумақтық құрылым ретінде қалыптасады. Екіншіден, оларда тәжірибе көрсеткендей, үлкен қалалардағы сияқты көп атқарымдық деңгейде емес, экономикалық және әлеуметтік сфера арасындағы қарама-қайшылықтар мен үйлеспеушіліктердің нақты бедерлі пішімінде, ал үшіншіден олардың қалыптасуы мен дамуында әлеуметтік-экономикалық факторлар интеграциялық түрде үлкен қала орталықтарымен, ауылдық аудандармен өзара байланыс деңгейімен айтарлықтай дәрежеде әсер етеді. Кешенді тәсілдерді қолдану арқылы тұрғындардың өмір сүру деңгейіндегі өзгерістерді ескере отырып, оларды дамытудағы келеңсіз

жағдайлардың алдын ала отырып, болашақта іс-шараларды іс жүзіне іске асыруға мүмкіндіктер береді.

Аймақтағы қалыптасқан базалық салалардың әсерінен және оның құрамдас бөлігін құрайтын кәсіпорындардың ықпалынан шағын қалалар құрылады және дамиды. Еңбек қызметтерін сфера бойынша бөлу тұрғындардың әлеуметтік-кәсіптік құрамын құрауда әлеуметтік-экономикалық шарттар мен факторлар олардың функционалдық бағыттылығын анықтайды.

Дегенмен, қазіргі уақытта отандық және шетелдік теориялар мен тәжірибеде шағын және бір салалы қалалардың әлеуметтік-экономикалық даму мәселелерін әлі де жетілдіру қажет. Бұл зерттеулерді толыққанды тереңдетіп жүргізу қажет. Көбінде жергілікті басқару қызметінің тиімділігін бағалау мәселелері, қала экономикасын әртараптандыру шешілмеген, сондай-ақ біртекті қалалардың даму стратегиясын жүзеге асыру мониторингінің әдістемесін дамытуды талап етеді. Қала құраушы кәсіпорындардың құрылымдық өзгертуде, кешенді стратегиясын жасауда теориялық және әдістемелік аспектілерін әрі қарай жетілдіруді қажет етеді. Аса ғылыми және тәжірибелік маңызы бар мәселелердің шешілуі, бір салалы қалалардың дамуын тиімді басқару жалпы және аймақ көлемінде экономика үшін, жалпы жиынтық бойынша аймақтың экономикасына әсері туралы ізденіс зерттеудің маңыздылығын айқындайды.

Аймақтағы шағын және біртекті кәсіпорындардың болуы экономикаға оң әсерін тигізеді, ал моноқалалардың болуы белгілі бір дәрежеде қауіпті.

Қазіргі таңда Қазақстанда 27 елді мекен моноқала мәртебесіне ие. Олардың көпшілігі дағдарыстың әсерінен жапа шекті. Сондай-ақ жалпы Қазақстан моноқалаларының жалпы саны 1,53 млн адамды, немесе қала халқының 16,8% құрайды. Олардың ішінде 16 қала тиісті аудандардың әкімшілік орталықтары, ал 11 аудан орталықтарына жатпайды.

Ауданға бағынышты моноқалалардың өздерінің жеке бюджеті жоқ, ал жоспар бойынша олар аудан бюджетінің есебінен дотациялық түрде қаржыландырылады.

Осы көрсетілген мәселелерді саралай келе, моноқалаларды жаңғырту өте маңызды, оларды дамыту мен тиімділігін арттырудың бағытын әзірлеуде олардың ерекшеліктеріне есепке алуды талап етеді деп санаймыз.

Шағын және моноқалалардың бюджеттің толығы, тұрғындардың яғни қала құраушы кәсіпорының қызметкерлерінің әл-ауқатына байланысты, сондай-ақ әлеуметтік қызмет көрсету деңгейі осы кәсіпорының тұрақтылығы мен нәтижелігіне тікелей тәуелді.

Тұрғындардың өмір сүру шарттарын анықтайтын фактор ретінде кәсіпорынның шығарған өнімінен түсетін табысқа тәуелді, қала ортасы кәсіпорын үшін, өндіріс шығындарын құратын орын болып табылады. Өндірістік моноқалалардағы кәсіпорындардың шығарған өнімі жалпы республикалық нарыққа бағытталған, алайда шектеулі қаржыландыру мүмкіндіктері өзіне лайық деңгейде тұрғындарға әлеуметтік қызмет қамтамасыз ете алмайды.

Моноқалалардың мәселелері өте өткір болса да, моноқалалар мәселелері жеткілікті деңгейде зерттелмеген, экономикалық қызметтерді әртараптандыру бойынша берілетін нұсқаулықтар мүлдем жоқ.

Қалалардың және қалақұраушы кәсіпорындардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жетілдірудің қажеттілігі, осы жүйедегі білімнің жеткіліксіздігі, аймақтың деңгейде қала салудың маңызды мәселелерінің бірі олардың тиімділігін бағалайтын әдістемелік базаның шектеулі болып табылады.

Шағын қалалардың құрылуы мен дамуы аймақтағы базалық саланың шешуші ықпалына сәйкес оның құрамдас бөлігін құрайды. Әлеуметтік-экономикалық шарттар мен факторлар олардың функционалдық бағытын анықтайды, тұрғындардың әлеуметтік-кәсіби құрамын құруда, кәсіби қызметтік сфера бойынша тарқатылады.

Шағын және моноқалалардың құрылуы мен дамуын зерттеу сұрақтары бойынша әр түрлі уақытта ғалымдар жан-жақты пікірлер айтқан. Бір салалы қалаларды интенсивті түрде зерттеу кенестік дәуір кезеңінде белең алған. 1966 жылдан бастап бұрынғы Кеңес Үкіметінің аумағында 500 қаланың іртетасы өндірістік кәсіпорындардың негізінде қаланған.

Дегенмен қазіргі таңда отандық және шетелдік теория мен іс-тәжірибеде қалыптасқан шағын және бір салалы қалалардың әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан дамытуды басқару мәселелерін әрі қарай жетілдіру қажет. Атап айтқанда, жергілікті органдардың басқару қызметінің қала экономикасын әртараптандыру бойынша тиімділігін бағалаудың қордаланған мәселелері шешілмеген. Бұл бір салалы шағын қалаларды дамыту стратегияларын іске асырудың мониторингін жүзеге асыру әдістемесін дамытуды талап етеді. Қаланы құраушы кәсіпорындарды қайта құрылымдаудың және дамытудың кешенді стратегияларын қалыптастырудың теориялық және әдістемелік аспектілерін одан ары қарай дамыту қажет. Бұл аса маңызды ғылыми және теориялық мәселелердің шешілуі, аймақтың және тұтас елдің экономикасы үшін бір салалы шағын қалаларды дамытуды тиімді басқарудың маңыздылығымен және зерттеу тақырыбының өзектілігімен шарттастырылады.

1 ШАҒЫН ЖӘНЕ БІРСАЛАЛЫ ҚАЛАЛАРДЫ БАСҚАРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Қаланың әлеуметтік дамуы экономикалық жағдайлардың басқарушылық өзара әрекеттерінің объектісі ретінде

Қала - өндірістік, шаруашылық-ұйымдастырушылық, басқарушылық, мәдени, көліктік және басқа да (ауылшаруашылығынан басқа) атқарымдары бар өте үлкен елді мекен. Мұнда тұрғындардың көпшілігі ауылшаруашылығынан тыс бөлікте жұмыс атқарады.

Жалпы қазіргі таңда әлем үлкен қалалардың пайда болуына алаңдауда. Ғалымдар бұл үрдісті урбанизация деп атайды. Соңғы жылдары қала туралы ғылымның кескіндері пайда бола бастады. Ежелгі грек философы Аристотель қала тұрғындарының бір алаңда жиналып, бір-бірімен танысып, ой-пікірлерімен және шешімдерімен бөліспеуі үшін әрбір қаланың тұрғынын 10 мың адаммен шектеуді ұсынған.

Шығыстың ойшылы Әл-Фараби әлеуметтік-саясат құрылымы жайлы мінсіз ойларын жетілдіруде қала надан, адамгершіліксіз, алдамшы тұратын тұрғындар ауқаттылықта мен байлықта өмір сүруге қажетті құрал ретінде емес, қалаларда әр-түрлі тұрғындардың өмір сүретін ортасы ретінде қарастырады. Үлкен қалаларды орталықсыздандыру идеясын алғашқы болып ағылшын ғалымы Эбенезер Говард (1850-1928жж.) өзінің «Қалалар - болашақтың бағы» атты ғылыми еңбегінде ұсынған. Осындай қалаларға үлкен қалалардағы тұрғындар, яғни, тұрғын үйдің шарттарынан сығылған, ластанған ауа-райы мен шудан құтылғысы келетін тұрғындар қоныстанады деп ойластырған.

Утопиялық социализмнің өкілі Т.Мор (1478-1535) «Мемлекеттің жақсы орналасуы туралы» атты кітабында қала мен ауылдың арасындағы айырмашылықты жойып, ол жердегі тұрғындарды тепе-теңдікте қоныстандыру идеясын ұсынған. Коммунистік утопияны құрушы Т.Кампанелла (1568-1639) «Күн қала» еңбегінде ойдағыдай қала тұжырымдамасын ұсынып, ол жерде жекеменшік болмайды және жалпы еңбек басқарады деп қарастырған. Қоныстандырудың одан кейінгі мәселелері бойынша Ж.Ж.Руссо (1712-1778 ж.ж.), социалист-утопистер Р.Оуэн (1771-1858 ж.ж.), Ш.Фурье (1772-1837 ж.ж.), Э.Кобе (1778-1855 ж.ж.) және т.б. еңбектерінде қарастырылған.

Ауыл мен қаланың қоныстануы бойынша қарама-қайшылықтардың шиеленісуі мәселелеріне шетелдік әлеуметтанушылар, экономистер, философтар және басқа да ғалымдар көңіл бөлген.

Қазақстанның үдемелі индустриалды-инновациялық даму бағдарламасы бойынша, еліміздің аймақтары мен қалаларын дамытудың кең ауқымды жұмыстар бағдарламасын Қазақстан Президенті өзінің халыққа

Жолдауында атап көрсетті. Қала - үлкен ғылыми-өндіріс ошағы, сондай-ақ инновациялық және технологиялық байланыстардың орталығы. Қазақстандық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі қалалардың индустриалды-инновациялық әлеуетін тиімді пайдалануына, дұрыс тандалынған стратегия мен бағытты анықтауына және олардың дамуына тәуелді. Үдемелі индустриалды-инновациялық даму бағдарламасын іске асыру ФТП шарттарында қалаларды реттеуде, соның ішінде үлкен қалалардың өсуін шектеу, шағын және орташа қалалардың экономикалық белсенділігін арттыру аймақтарды дамытудағы және әлеуметтік мәселелерді шешу мүмкіндіктеріне атсалысады.

Әлемде қала тұрғындарының үлесі аса жылдамдықпен өсуде. Тек 1990 жылы АҚШ тұрғындарының 75% қала типті елді мекендерде қоныстанған, ал бұл көрсеткіш 1800 жылы небәрі 6% құраған болатын. Мұндай қарқынды урбанизация өндірістік революциямен тығыз байланысты, сондай-ақ техникалық прогрестің де үлкен әсері болды [2, б.1].

1943 жылы американдық ғалым Чонси Д. Гаррис АҚШ-тың алғашқы 1940 жылғы санақ бойынша 25 мың тұрғыннан асатын 377 қаланың классификациясын әзірлеген [3, 6.86-99]. Бірнеше жылдан кейін де ол, КСРО-дағы қалалық елді мекендерінді классификациялауда осы әдісті қолданған болатын [4, 6.107-121].

КСРО-да социализмнің жеңісінен кейін, тұрғындардың жер игеруден бас тартуы және индустриалды тұрғындардың өсуі, әсіресе қала тұрғындарының саны артты. 1917 жылы қала тұрғындарының саны жалпы ел тұрғындарының 18%-ын құрады, 1959 ж. – 48%, 1970 ж. – 56%, КСРО-ның құлау кезеңінде – 66%. Жалпы КСРО-да (20 мың тұрғыннан кем) шағын қалалар басым болды: жалпы қалалар құрамындағы олардың үлесі 50% шамасында [5, 6.9]. Қазіргі таңда Ресейдің қалаларында тұрғындар саны 73%, ал Еуропада қала халқы 90%-ды, жалпы әлемде 50% құрайды. БҰҰ-ның болжамы бойынша «қала» түсінігінің ұлттық шекті мәні 2025 жылға қарай, жалпы әлемдегі тұрғындардың 61%-ын (5065 млн. адам) құрайтын болады [6, 6.8].

Әлемдегі әлеуметтік-экономикалық ахуал, көп мемлекеттердің нарықтық экономикасы урбанизация үрдісін жаңа белеске шығарды. Әрбір мемлекеттегі қала тұрғындары Германияда – 90%, Швецияда – 83%, Аргентинада – 83%, Уругвайда – 82%, Австралияда – 75%, АҚШ-та – 80%, Жапонияда – 76%. Миллионер қалалармен қатар агломерациялар немесе мегаполистер тез арада өсуде.

Мегаполис (*megas* - *большой* + *polis* - *город*) – бірнеше қалалық агломерациялардың қосылуының негізінде пайда болатын үлкен қалалар.

Қазіргі таңда әлемде 20 алып агломерациялар мен мегаполис-қалалар бар, ал 1900 жылы осы сияқты қалалар Лондон мен Нью-Йоркқа ғана болған. Мысал ретіндегі мегаполистер: Бостон-Вашингтон 40 мың адам, Лос-Анджелесте (17 млн.), АҚШ: Сан-Францискода (8 млн.), Мексика: Мехикода (24 млн.) Бразилия: Сан-Паулуда (23 млн.). Еуропада маңызды агломерациялар құрылды: ФРГ-де Рейн-Рурск (11 млн.); Ресейде: Москва (10 млн.); Нидерландта Рандстад Холланд (7 млн.); Жапонияда Токиода (60 млн.), Үндістанда Калькутта (16 млн.) және Мумбай (15 млн.); Қытай: Шанхай (14 млн.).

Қазіргі уақытта әлемнің көптеген елдерінде, әсіресе, экономикасы дамыған елдерде, қала халқының саны жалпы халық санының 85-90% құрайды. БҰҰ-ның болжамына сүйенсек, 2020 жылдарға қарай қала тұрғындары жалпы тұрғындардың 55%, ал 2050 жылы жер шарының 85% қала тұрғындары құрайтын болады деп күтілуде.

Кеңес заманындағы әдебиеттерде заманауи қалаларды өзін-өзі басқаратын елді мекен ретінде қарастырып, тұрғындарының саны шартты көрсеткіштерден жоғары болса (мысалы, Францияда – 2 мың, Түркияда – 10 мың, Ганада – 5 мың, Кенияда – 2 мың, Тунисте – 1 мың адам) [7, 6.12].

Жекс мемлекеттерде (Италия, Чили, Гватемала) қала анықтамасы тағы да көбірек айқындалады. Өлшем сапасына тұрғындардың тығыздығы, құрылыстың қарқындылығы, ауылшаруашылығы саласынан тыс қызметтермен тұрғындардың айналысуы. «Қала» ұғымының түсіндірмесінің көп қырлылығына қарамастан, олардың кез келгенінің ішінде тұрғындардың сандық көрсеткіші басты көрсеткіш ретінде қарастырылады.

БҰҰ-ның басылымдарында қалалардың мәліметтерін салыстыру мақсатында агломерациялар алынады, егер олардың тұрғындарының сандық көрсеткіші 20 мыңнан кем болмаса [7, 6.12]. Швецияда егер де тұрғындардың саны 200 мың тұрғынды құраса, ондай елді мекен қала болып саналады, ал Жапонияда – 50 мың тұрғынды құрайды [6, 6.12].

Қалатану әдебиеттерінде «шағын» немесе «моно» қаланың сандық өлшемін анықтау сұрақтары әлі күнге дейін нақтыланбаған. 1960 жылдардағы Ф.М.Листенгурт, И.М.Смоляр және В.Г.Давидовичтің еңбектерінде 20 мың тұрғыннан аспайтын қалаларды шағын қалалардың қатарына жатқызды. Одан кейінгі жылдары Б.С.Хорев қаланың сандық көрсеткішін 50 мың адамға дейін ұлғайтқан, бірақ 20 мың тұрғыны бар қалаларды ерекше дамытудың қажеттілігін мойындаған.

Бұрынғы Кеңес одағындағы МемҚұрылыстың сол кезеңдегі белгілеуі бойынша, сондай-ақ бұл көзқарас жалпы қалалардың қабылданған классификациясымен сәйкес келді. Кейбір зерттеулерде көрсетілген шекті мәннен көрсеткіштердің асып кеткені туралы да

мәліметтер кездеседі. Біздің көзқарасымыз бойынша, белгіленген анықтамалар шартты түрде белгіленуі қажет, себебі шағын қалалардың өткір мәселелері тұрғындардың санының көлемі талабымен анықталмайды.

Урбанизация талаптарының артуына орай еңбек қосымшасы сферасының мазмұны шарттарына сәйкес мәдени-тұрмыстық қызмет көрсетудің деңгейі мен сапасының талабына байланысты осы көрсетілген мәселелерде өзгеріп отырады.

ТМД бойынша қала мәртебесіне қатысушылар, елді мекен тұрғындарының санының ең төменгі шегін анықтау тетіктері әзірленбеген, осы себептерге байланысты белгілі бір дәрежеде халық шаруашылық және аймақтық заңдылықтар бойынша көрсетілген категориядағы қалалардың ара жігін анықтауда қиындықтар туындауда. Мысалы Ресейде қала халқының ең төменгі сандық көрсеткіші 12 мың адам, ал Украина, Өзбекстан, Молдова, Кыргызстан мен Тәжікстанда - 10 мың адам, Қазақстанда, Латвияда, Арменияда, Түркіменстанда және Эстонияда - 8 мың адам, ал Белоруссияда - 6 мың адам, Грузияда, Азербайжанда - 5 мың адам, Литвада сандық көрсеткіш анықталмаған. Көптеген посткеңестік тәуелсіз мемлекеттерде заңнамада көрсетілген көрсеткіштерден төмен халқы бар қалалар бар.

Бірақ, қазақстандық мамандардың пікірінше, елді мекендерді қалаға айналдыру үшін, тек бір қатарлы емес шаруашылық құрылымы және адамдар арасында интенсивті түрде қарым-қатынаста халықтық әлеует болуы тиіс, тұрғындардың бастапқы саны 20-25 мың адамды құрауы қажет.

Белсенді халықтың пайызының міндетті түрде еңбектің индустриалды түрімен айналысуы міндетті емес. Бұл жерде сол немесе басқа шағын қалалар өндірістерінің экономикалық және аймақтық шарттарына басты назар аудару керек. Мысалы, бір белгіленген шектеуде өндірістік, көлікті-өндірістік, «ағарлық» қалаларды бір деңгейде қарастыруға болмайды. Егер көліктік және агроөндірістік бағытты қалаларға қарағанда, еңбекке белсенді халық еңбектің индустриалды түрімен айналысса, заңды түрде таза индустриалды шағын қалаларда орын алады.

Қазіргі таңда Қазақстанда 27 елді мекен моноқала мәртебесін алған. Олардың көпшілігі дағдарыстан кейін зардап шекті. Жалпы алғанда осы сияқты қалаларда Қазақстанда 1,53 млн. тұрғын мекендейді немесе еліміздің жалпы қала халқының 16,8%-ын құрайды. Олардың ішінде 16 қала белгіленген аудандардың әкімшілік орталықтары, 11 қала аудан орталықтары болып саналмайды.

Шағын және бір салалы қалалардағы тұрғындардың өмір сүру шарттары және өндірісті құру процесі қоғамдық еңбек бөлінісі (ауыл,

аудан, облыс, республика) деңгейінде белгіленген аймақтарда белгілі жүйеде олардың шарттарының орындалуы, жалпы халық шаруашылық кешендерінде орындалады. Бұл функциялар өндірістің қала құраушы немесе қала құраушы базасын құруда экономикалық мамандану түрінде болады.

Қалақұраушы база ережеге сәйкес, бірнеше (кейде жалғыз) кәсіпорынның іріленуінен тұрады, бұлар өндірістің тиесілі аумақтарда негізгі құрал-жабдықтарын шоғырландырады, осы себепті еңбекке жарамды тұрғындарды өздеріне тартады. Қала құраушы базаның дамуын кешенді түрде қамтамасыз ету үшін кәсіпорын қорының қамтамасыз етілуіне сәйкес мамандану мазмұны бойынша қаланы жеке жүйе ретінде дамытады.

Жергілікті өндірістерге қызмет ететін шағын кәсіпорындар қалаға қызмет етуші сфераны ғана құрайды, бұлар экономикалық және еңбек ресурсының әлеуеті қала құраушы кәсіпорындармен салыстырғанда шағын болады, сондықтан да қала аумағындағы әлеуметтік дамуға аса әсері жоқ.

Сөйтіп, қалалардың категориясын қарастырғанда қала өндірістік қатынастардың ерекше пласт (түрі), қоғамдық еңбек бөлінісі жүйесінде осы қалалардың функционалдық мамандануы ортаға шығады. Шағын қалалар аясындағы аз ғана шағын кәсіпорындар тұрғындарды жұмыспен қамтуда, қызмет беруде монополист ретінде әрекет етеді, сонымен қатар оның әлеуметтік құрылымын «лимиттенген», тарылған түрде алдын ала анықтайды. Ең бастысы осы кәсіпорындардың қорларының есебінен әлеуметтік дамуға, әлеуметтік-инфрақұрылымның қосалқы жүйесін құруға мүмкіндік береді. Сондықтан да шағын және бір салалы қалалардың өмірлік іс-әрекеттері, басқа үлкен қалаларға қарағанда, қалақұраушы базаның атқарымдылығына тәуелді болады.

Бірақ басқа бір тараптан, шағын және моноқала үлкен қалаларға қарағанда әлеуметтік басымдылыққа ие. Оған кіретіндер: қоршаған ортаның ластануының өте төмен деңгейі, өмір ритмінің аса жоғары емес дәрежесі, дағдарысты болдырмайтындай ахуал; жалпы тұрғындардың ортақ қолданатын объектілерін жаяу жүріп пайдалану мүмкіндігі; үзілістік қызметтің белсенділігіне жақсы шарттардың қалыптасуы. Қала халқының өмір сүру салты органикалық тұрғыдан толығымен мүмкін және ішінен ауылдық элементтермен (тұрмыс салты немесе шағын қалалардың өндірістік және ауылға әлеуметтік қызмет көрсетуге бағытталуы, ауыл халқының қала өмір салтына басымдылық беруіне жеткізеді, олардың қызмет ету алаңдарының жан-жақты және мазмұнды болуына атсалысады.

Шынында шағын және моноқала үшін алғашқы мазмұнды мәселе - өндірістерді теңгерімді және кешенді өлшемді орналастыру. Сапалы

негізгі фактор ретінде экономикалық мамандану органикалық тұрғыдан қала құраушы сферадағы еңбегімен тығыз байланысты, осы салада қала халқы негізгі еңбегінің нәтижесін пайдалануда және иемденуде өзінің қызығушылығын танытуы қажет. Бірінші кезекте есептерде осы өзара байланыс тәжірибеде жетпейді сондықтан да көбінде, жергілікті тұрғындар істі жүзеге асыратын тұрғындар ретінде танымайды.

Бір салалы қала - бұл қалалар еңбекке жарамды тұрғындардың негізгі бөлігі қала құраушы бір немесе бірнеше кәсіпорындарда жұмыс жасайды. Ережеге сәйкес, олар бір салалы болады. Жалпы алғанда, қалада өтетін барлық іс-шаралар барлық экономикалық, әлеуметтік үрдістерді анықтайды. Қазақстан Республикасында моноқалалар мәртебесін анықтайтын нормативтік құжаттарды әзірлеушілер қазіргі моноқалалар классификациясын келесі түрде анықтаған: шикізат секторындағы бір немесе бірнеше қалақұраушы кәсіпорындардың болуы қазақстандық тәжірибеде қалақұраушы кәсіпорындардың біреуі немесе бірнеше өнеркәсіптік өндірістің көлемі жалпы қала өндірісінің 20%-ын құрайды, ал қарақұраушы кәсіпорындарда қала тұрғындарының 20%-ы жұмыс жасайды.

Индустриалды революция кезеңінде барлық елдерде, соның ішінде Қазақстанда да мономаманданған қалалық өнеркәсіптік мекендері пайда болды. Бір профилді (моносалалы, мономаманданған) қала дегеніміз экономика құрылымында бір ғана сала, әдетте географиялық жағдаймен немесе тарихи шарттарда қалыптасады. Бір салалы қалалар келесі нышандар бойынша сараланады: бір салада бір типті бір немесе бірнеше кәсіпорындардың болуы. Қаладағы басқа кәсіпорындар тұрғындардың қажеттілігін немесе ішкі қажеттілігін қамтамасыз етеді; қала бюджеті бір немесе бірнеше кәсіпорындардың қызметінің кірісіне тәуелді; қала тұрғындарының жұмыспен қамтылу сферасының өте төменгі деңгейде әртараптандырылуы; басқа да үлкен қалалардан алшақ орналасуы немесе сыртқы ортамен байланысты қамтамасыз ететін инфрақұрылымының болмауы.

Қаланың бір салаға мамандануы сыртқы ортаның өзгерістеріне әлсіздік танытады. Қазақстандағы бір салалы қалаларды ұзақ мерзімді стратегиялық дамытуға негізделген мәселелер қазіргі уақытта басқарудың теориясы мен тәжірибесінде өзінің деңгейінде орындалмай тұр. Бұл қалаларды дамыту стратегиясын әзірлеу мен іске асырудағы әдіс пен әдістемелік негіздерін дайындаудың құндылығын арттырады.

Шағын және бір салалы қалалардың дамуы мен экономикалық қызметтерін зерттеу мәселелерінде ғалымдар әр түрлі уақытта басқа түрлі зерттеулер жүргізген.

Ең интенсивті түрде бір салалы қалаларды зертеу кеңестік дәуірге тән.

Қазақстанда шағын қалаларды дамытудың ғылыми-теориялық әдістемелік және тұжырымдамалық мәселелерін зерттеу жоқтың қасы. Қазақстандық ғалым-экономистер Б.Жүнісов және Н.Балқияевтың ғылыми еңбектерінде шағын қалаларды дамытудың жеке экономикалық мәселелері қарастырылған және еліміздегі бір салалы қалаларды зерттеу мүлдем болмаған.

Адамдардың әр түрлі көзқарасы республикадағы моноқалалардың саны туралы тақырыптан басталады. Экономикалық даму және сауда министрлігінің дайындаған моноқалаларды дамыту концепциялық бағдарламасына сәйкес, еліміздегі моноқалалардың саны 27. Қазақстанда барлығы 87 қала бар, егер де олардан облыс орталықтарын, Алматы, Астана және Байқоңырды алып тастасақ, онда қалған 70 қалаға «моноқала» деген анықтама береміз. Осы қалалардың әлеуметтік-экономикалық жағдайлары зерттелмегендіктен қала құраушы кәсіпорындардағы жұмыс берушілер мен жұмысшылардың арасында еңбек қатынастарында шиеленіскен жағдайлар жиі туындайды.

Өкінішке орай, қазақстандық тәжірибеде «шағын қала» және «моноқалаларға» ғылыми-теориялық және әдістемелік түсініктеме әлі қалыптаспаған.

Батыстың экономика ғылымында қаланың жалпы теориялық даму мәселелерінде экономистер А. Вебер, А. Леша, Ле Корбюзье, Дж. Фридман, А. О'Салливан және басқалардың еңбектерінде «Urban economics» ғылыми бағытына жол салған болатын. Кеңес дәуіріндегі ғылымда қаланы дамыту теориясының негізін қалаушы Л.А. Велихов, ал қаланың даму аспектілері және жеке мәселелері Т.Агафонов, Н.А. Аитов, Н.И. Блажко, М.В. Борщевский, С. В. Григорьев, А.В. Грузинов, А.Э. Гутнов, Г.М. Лаппо, В.В. Финагин және т.б. еңбектерінде қарастырылған.

Қазіргі кезеңдегі ғылымда қалалардың экономикалық моноорталығы оларды типологиялық топтастыру өлшемдерін құруда үлкен үлес қосқан ғалымдар Н.И. Горин, В.Н. Лексин, В.В. Любовный, А.А. Нещадин, А.Н. Швецов, Р.И. Шнипер және т.б. Мұндай қалаларды дамыту стратегияларын жасаумен Е.Г. Анимидца, Е.Е. Горяченко, М.Н. Пулкарёв, И.Д. Тургель және т.б. сынды ғалымдар айналысты.

Бірақ көптеген зерттеулер мен әзірлемелерде бір салалы қалалардың (әсіресе ұзақ мерзімдерде) тұрмыстық өмірдің экономикалық базасында орын алған келеңсіз жағдайлардың алдын алуға немесе әсерін азайтуға болатын мәселелердің нұсқалары анықталмаған.

Осы түрдегі қалалардың ұзақ мерзімдегі дамуын болжау толықтыру және жаңа тетіктерді жетілдіру мәселерінде жағдайларды жинақтап, талдап қорыту маңызды мақсат болып табылады.

2010 жылдың аяғында Қазақстанның 84 қаласында 8,9 млн. (55,3%), ауылды жерлерде – 7,5 млн. адам (44,7%). 1926 жылы Қазақстанда қала типтес елді мекендер мен қалалардың саны 44, ал 2009 жылы 325-ті құрады. Қазақстан Республикасының Президенті дәстүрлі халыққа Жолдауында 2020 жылға қарай еліміздегі халық саны 18 миллионды құрайды деген болжам айтқан болатын. Ғалымдардың болжамына сүйенсек, елімізде 2050 жылға қарай қала халқының жалпы тұрғындардың 70 пайызын құрайды. Қазақстанда агломерация процесі Алматы қаласының айналасында, бастапқы сатысында қалыптасуда. Бұл үрдістердің кең көлемде белең алуы Алматының айналасындағы спутниктік қалаларда тұрғындардың санының артуымен, сондай-ақ жаңа қалалардың пайда болуы және оңтүстік астанамен бірге Қашағай, Талғар, Есік, Қаскелең және де басқа қалалардың бірігуімен байланыстырамыз.

Қала тұрғындарының саны бойынша еліміздегі көшбасшы қала Алматы (1365,1 мың. адам), одан кейін қала халқының саны бойынша еліміздің бас қаласы- Астана қаласы, бұл жерде соңғы он жылдың көлемінде қала халқының саны аса үлкен қарқынмен 289 мыңнан 747,7 мың адамға өскен. Одан кейінгі орынды Шымкент қаласы алады (567 мың), Қарағанды қаласы (565,6 мың.), Павлодар (495,6 мың. адам) тұрғындарды құрайды.

Шымкент қаласының жарқын болашағы бар деп айта аламыз. Еліміздің президенті 2014 жылғы халыққа Жолдауында Шымкент пен Ақтөбе қалаларын мегаполиске айналдыру туралы ой айтқан болатын, осының негізінде соңғы он жылдың көлемінде қала халқының саны 150 мың тұрғынға артқан. Қазақстанның индустриалды орталығы Қарағанды қаласы XX ғасырдың 90 жылдарға дейін еліміздің екінші қаласы болып келген, қала халқының саны жақсы жағына қарай өскен, төмендегідей өзгерістерге ұшыраған (1970ж. – 523 мың., 1979ж. – 572 мың., 1989ж. – 657 мың., 1999ж. – 409 мың., 2009ж. – 566 мың). Еліміздегі тағы бір тұрғындардың көңілінен шыққан қала Ақтау қаласы, қазіргі таңда тұрғындарды өзіне көптеп тартуда, тұрғындар саны 280 мың адамды құрайды.

Біздің еліміздің астанасы - Астана қаласының миллионер қала атануына үлкен мүмкіндігі бар. Ғалымдардың болжамына сүйенсек, осы жүзжылдықта бас қала Астана миллионер қала атанады деп болжайды. Осындай мүмкіндіктерге Шымкент пен Павлодар қаласы да ие. Шахтерлер қаласы Қарағанды қаласы қала халқының потенциалды өсу мүмкіндігін тежеді.

Соңғы он жылда Ақтөбе қаласының тұрғындары екі есеге өсті (410 мың), Тараз (380 мың), Семей (336 мың), Өскемен (287 мың). Ақтөбе қаласы 2009 жылы өзінің алдына миллион тұрғыны бар қала болуға

міндет қойды [8, 6.262]. Осы міндетке байланысты Ақтөбе қаласын дамытуда ғалым-мамандар арнайы экономикалық-математикалық модель әзірледі, олардың пайымдауынша 2040 жылға қарай Батыс Қазақстан өңірінде Ақтөбе бір миллион тұрғыны бар қалаға айналады. Бұл мәртебеге қол жеткізу үшін қала халқының саны 2,5 есеге артуы қажет. Тұрғындардың санын миллионға жеткізу үшін облыстың аумағынан тыс жерлерден тұрғындарды тарту қажет, себебі облыстағы барлық тұрғындардың саны 765 мың адамды құрайды. Эксперттің пікірі бойынша мұндай деңгейдегі тұрғындардың миграциясына, яғни басқа облыстардан Ақтөбе қаласына көшіп қоныстануы үшін қалада сапалы экономикалық қайта жаңғыртулар: аса үлкен тау-кен-металлургиялық зауыты, мұнай өңдеу өндірісі мен құрылыс индустриясын жаңғырту қажет.

Маманданған жұмысшылар және әлеуетті инвесторлар ретінде қалалар өзара жаһандық бәсекелестікке түсті. Қазіргі уақытта адамдар өздерінің тұрмыстарын қанағаттандыратын орталарға жер аударды, тартымсыз жерлерден қоныс аударуға бет бұрады. Қалалар бүгіннен бастап, өздерінің тұрғындарының мәселелері туралы ойланулары қажет және жұмыс түрлерінің арасындағы тепе-теңдіктен олардың синхрондау деңгейін қарастыру қажет.

Қазіргі таңда қалалар тарихи тұрғыдан жапалық пен иновация орталықтары, ол жерлерде негізгі өндірістік, интеллектуалды және ғылыми әлеует шоғырланған. Сондай-ақ қалалар технологиялық дамуға, инновацияға негізгі сұранысты жасайды және олар қанағаттандырылады. Бұл күнге дейін осылай болған, осылай бола береді. Бірақ, қазіргі таңда әлем инновация дәуіріне кірді және қалаларды түбегейлі өзгерту жүйесіне енді. Қазақстан Республикасының Президенті: « XXI ғасырда прогресс синонимі инновация болды, сондықтан да өзгерістерге тез бейімделетіндер ғана жетістіктерге жетеді» [9, 12].

Қазіргі таңда Қазақстан қалаларын тиімді дамытудың басты бағыты әлеуметтік саланы дамытудың үш бағытына негізделуі тиіс. Тұрғындарды жұмыспен қамтудың жаңа стратегиясын әзірлеу, ТКШ-ын жаңғырту, тұрғындарды сапалы ауыз сумен қамтамасыз ету. Елбасының сөзі бойынша, бұл өз кезегінде қазақстандықтардың өмір сапасын жақсартуға бағытталады. Жұмыс берушілер мен инвесторлардың экономиканы жаңғыртуға капитал салуда нақты бағыты және жеке кәсіпкерлікті дамытуда маңызды орын алады. Үдемелі инновациялық индустрияландыру бағдарламасын жүргізу үшін жеделдетілген экономикалық жаңғыртусыз іске асыру мүмкін емес, бұл өз кезегінде экономикалық дамытудың кезекті моделін ауыстыруға талпыныс болады. Көрсетілген дамыту бағыттарының нәтижелілігі құрылымдық бағытсыз мүмкін емес, қалалардың күшті және әлсіз жақтарының

мүмкіндіктері мен қауіптері жайлы қаланың әлеуетіне жан-жақты экономикалық сараптамалар жүргізілуі қажет. Бұл жұмыстың белгілі көлемде қиындықтары бар, сондықтан да келешекте адам әлеуетін арттыруды талап етеді.

Қазіргі таңда үкіметтің қалаларды қолдауда, әсіресе шағын қалаларда орын алған мәселелерді шешуде, минималды өмір сүру шегін ұстап тұратын деңгейде қаржылай ресурстарды бөлумен шектеледі. Шағын және орта қалалардың қалалық мекендердің жай-жапсары және мәселелердің ауқымдылығын ескерсек, дағдарыстан шығуы үшін бұл жолдар аса тиімді емес. Қалаларда жұмыс жасауда әлеуметтік жағдайлар қарастыру, оның экономикасын толыққанды жүргізетін, өздігінен дамитын тетіктерді жетілдіру, осы арқылы тұрғындарды жұмыспен қамту, ТКШ мен әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту негізгі мақсат болып табылады.

Қазақстанда шағын қалалар әлеуметтік-экономикалық аса шегіне жеткен шиеленіскен (жолдардың сын көтермеуі, білім беру мен денсаулықтың деңгейінің төмендеуі, тұрғын үйлер мен жұмыс орындарының жетіспеуі) мәселелері бар. Қазақстанның кейбір қалалары біртіндеп өндірістік және өндірістік емес қызметтерінен айырылғандықтан, қала типтес елді мекендерге айналуы тиіс. Дезурбанизация үрдістері тұрғындардың көшіп-қонуы мен қалаларындағы нарықтық экономика шарттарының өзгерістеріне тұрғындардың бейімделуі жаңа жүйені өмірге әкелді. Осыған сәйкес, 2002 жылы Экономикалық зерттеулер институтының «Болашақта Қазақстанның өндірістік күштерін дамыту мен орналастырудың негізгі бағыттары» зерттеулерінде Қазақстанның депрессияға ұшыраған қалалары мен депрессияланған және артта қалған қалалары нақты анықталған [10, 6.140-145].

Шағын қалаларды депрессиялық жағдайдан шығару бағдарлама-сын еліміздің үкіметі кезең-кезеңімен қолға алуда, бірақ қалалардың экономикалық дағдарысының себебін шеше алмайды, өйткені бұл мәселелер әлеуметтік-экономикалық үрдістерде терең кіріп алған.

Өткен ғасырдың 60-80 жылдары шағын және орта қалалардың мәселелері мемлекеттік деңгейде бірнеше рет қаралған, үкіметтің бірнеше қаулылары әзірленген. Бірақ олардың көпшілігі іске асырылмады, себебі оларды сауықтыратын мақсатты бағдарлама жоқ болды. Бұл жерде орталықтандырылған және дотациялық тетіктерге басты басымдылық берілді, ал қалалар қатыстырылмай жергілікті құзырлы органдар мен қалалардың қабілеттілігі есепке алынбай, қаржыландырудың тежеу жүйесі қалыптастырылды. Осы себептер орта және шағын қалалардың депрессиялық жағдайда ұшырауына әкеліп соқты.

Орталық басқару жүйесінен бас тарту шарттарында, экономикалық реформалар кезеңінде өздерінің мүмкіндіктері мен ресурстарының базасының негізінде шағын және орта қалалардың өздерінше дамуын қайта қалпына келтірудегі мәселелерді шешуде жаңа тетіктерді табу қажет.

Егер де қалалар мен аймақтардың қарым-қатынасы мемлекеттік деңгейде тең құқылы болғанда ғана шағын және орта қалаларды дамытудың тиімділігін арттыру оң бағытпен жүзеге асады.

Шағын және орта қалаларды ары қарай дамытудың базалық ресурстары дегеніміз ресурстарының бір бөлігін өзара тиімді шарттарда пайдалана білу. Бұл дегеніміз шағын және орта қалаларды шаруашылық және экономикалық қызметтерде тең құқылы субъектілері ретінде қарастыру.

Қазіргі кезеңде шағын қалалардың мәселелерін жергілікті жердегі құзырлы органдар шешуге талпынуда, бірақ мардымсыз, аз көлемде болса да денсаулық сақтау мен білім саласында берілетін әлеуметтік қызметтердің көлемін арттыруға талпынғанмен, жалпы қордалаған мәселелерді шешуге қауқарсыз. Сондықтан да Үкімет тарапынан шағын қалаларды қолдауда аймақтық және қалалық басқару органдары шағын қалаларда жобаларға инвестиция салатын кәсіпорындарға субсидиялар түрінде займдар және салықтан жеңілдіктер қарастыруы қажет. Қалада түскен пайданың көбісі бір саты жоғары тұрған бюджетке құйылып, көп қалалар қызметтерін дотациялық шарттарда жалғастырады. Аймақтардағы өндірістер мен кәсіпкерлік департаменттерінің құқықтық актілерінің негізінде байқаулардың нәтижесіне сәйкес инновациялық жобаларға субсидиялар бөлінеді.

Біздің ойымызша, шағын қалаларды депрессиялық жағдайынан шығару үшін орталықтандырылған және аймақтық үкімет органдары іске асыратын экономикалық жан-жақты қолдау табатын инновациялық жүйелерді құрайтын мақсатты кешенді бағдарламалар әзірленуі тиіс. Мұндай құжаттарды дайындауға қызығушылық танытатын барлық жақтар қатысуы тиіс: үкімет, аймақтарда орналасқан өндірістер мен кәсіпкерлік департаменттері, кәсіпорын басшылары, ғылыми ұйымдар мен университеттер.

Бағдарламада қатысушылардың өзара әрекет ету принциптері, жауапкершілігі нақты анықталып көрсетілу қажет.

Елімізде соңғы кезеңдегі қалыптасқан әлеуметтік индикаторлардың тұрақтануы мен экономикалық өсімі көп қалаларға ағымдағы мәселелерді шешуден, аумақта стратегиялық жоспарлауға көшті. Қалаларды экономикалық жаңғыртудағы негізгі мәселелер, кездесетін мәселелерді шешуде басқару әрекеттерінің тиімділігі өте төмен. 1990 жылдары жоспарсыз жүргізілген реформалардың әсерінен әлеуметтік

қарама-қайшылықтардың шиеленісуіне, экономикалық өмірдің тепе-теңдіктен ауытқуы, көлеңкелі бизнестің дамуына әкеліп соқты.

Дағдарыстан шығу үрістері әлеуметтік тетіктер мен қазақстандық экономиканың қазіргі заңдылық қызметтеріне сәйкес экономикалық дамуға бет бұру қажет.

Қазақстан экономикасын өндірістің дәстүрлі салалары құрайды. Жаңа технологиялардың болашақтың кепілі екендігі даусыз, бірақ қазақстандық экономиканың дамуы, дәстүрлі өндірістердегі инновациялар мен жаңғыртуға тәуелді. Сондай-ақ құрал-жабдықтардың тозуы, өндірістердің құлдырауына себеп болуда. Сондықтан да уақытты созбай жаңа индустриализациялауға өту қажет. Бұрыннан қалыптасқан мемлекеттік жүйе 90-жылдары күйрегендіктен инновацияларды құрып, оларды нақты экономикаға енгізу тоқтады. Бұрынғы кезеңдерге көз жүгіртсек, инновациялық үрдістер іздеу мен іргелі зерттеулерден басталды, міндетті түрде ҒЗТС қолданыс кезеңіннен өтіп, экономиканың барлық салаларының кәсіпорындарында инновацияларды игерумен аяқталатын. Инновациялық жүйелердің жұмыстарын қайта қалпына келтіру үшін, инновациялық үрдістерді нақты экономикаға енгізуде, максимум күш пен қаражатты біріктіру қажет. Инновациялық процестердің басқа бөліктерде қозғалысқа енуіне, олар азғантай болса да серпіліс береді.

Әлемдік нарықта отандық өнімдердің бәсекеге қабілеттілігі және жаңалықтың сараптамасы, әрбір өндірістік қаланың базасында инновацияны тұрақтандыру мен инновацияның үдемелі дамуына ықпал ететін, негізгі тетік әзірлеуді талап етеді.

Әлемдік тәжірибеде қолданыстан өткен кез келген инновациялық дамудың материалдық жабдықтары мен қаржыларын шоғырландыра алатын құрылым осыған өрнек бола алады. ҒТІ қарқындылығының экономикалық сайманы және ең кең тараған түрі дамудың технополистік тұжырымдамасы.

Технополис (грек сөзі *techne* - шеберлік және *polis* - қала) – қызмет көрсету сферасында инфрақұрылымы дамыған ғылыми өндірістік кешен, жеке қаланың аумағына орналасқан ғылыми зерттеулердің негізінде үздіксіз инновациялық циклді қамтамасыз етеді.

Технополис идеясы трансферттік технологияға негізделген, ғылым мен өндірістің ең жоғары дәрежеде біте қайнасуы, ғылымға сыйымды өнім нарығы. Технопарк - технополис құрылымының бір бөлігін құрайды, ғылыми орталықтың айналысына ғылыми- эксперименталды, қаржылай, әлеуметтік-мәдени инфрақұрылымды біріктіреді. Технопарк шағын ғылыми-техникалық, шығармашылық ұйымдарды және жеке ғалымдарды қолдау үшін, ҒТЖ-дың нәтижелерін жаңа технологиялар мен техникаларды нарыққа шығару үшін құрылады. Технополистерді

құрудың негізгі принциптері ғылыми-техникалық идеяларды тудыруға бағытталған жасанды объектілердің құрылысы. Бірақ бұл секілді технополистер өз ана қалаларынан 30 минуттық жолдан алыс орналаспауы және аумағы 500 кв.км. алаңмен шектелуі қажет.

Өндірістері дамыған елдердің тәжірибесі көрсеткеніндей, кез келген мемлекеттің экономикалық өсуі инновацияға негізделеді, өйткені қоғамның талабы бойынша ғылым мен өндірістің мүмкіндіктері бір арнаға тоғысады.

Алғашқы технопарктер XX ғасырдың 50-шы жылдарында АҚШ-та пайда болды. Ал Ресейдегі алғашқы технопарк деп, кеңес кезеңінде «ғылымградтарды» санаймыз. Кеңес Үкіметінде алғашқы рет 1988 жылы Францияның инновациялық аймақтарының тәжірибесін негізге ала отырып, Томск қаласында құрылды. Одан кейін КСРО кезеңінде технопарктер М.Ломоносов атындағы ММУ-де және Зеленоград қаласында пайда болған.

Соңғы кезеңдері Ресей ғалымдары жаңа технологияларды әзірлеудегі ғылыми-техникалық кешен құрылысын Москва қаласының жанына салу туралы тың және жаңа идеяларды ұсытуда. Осы секілді әлемдік деңгейдегі инновация орталықтары «Сколково» немесе «Силикон алқабы» деп аталады. Қазіргі таңда Ресей аумағында «инноград» біреуі де салынған жоқ, ал картада Ресейде жаңа инновациялық аймақтар пайда болуда. Қазіргі таңда Ресейде 14 ғылыми қала дамуда (Дубна, Жуковский, Королев, Пушино, Реутов, Троицк, Фрязино, Черноголовка, Москва облысындағы Протвино; Санкт-Петербургтегі Петергоф; Новосибирск облысындағы Кольцово; Калужа облысындағы Обнинск; Тамбов облысындағы Мичуринск; Алтай өлкесіндегі Бийск). Әрине, инновациялық қалада тұру өте керемет. Тек бұл кезеңде жер шарындағы басқа қалалармен адамзаттың ақылымен бәсекелестікті жеңу қажет.

Қазіргі таңда Қазақстан экономикасының ең басты мақсаты бәсекелестігі дамыған 30 елдің қатарына ену, инновациялық үрдістерге қажетті шарттарды құру арқылы заманауи өндірістерді іске қосу қажет. Алда қойған мақсаттарға қол жеткізу отандық өндірістердің бәсекелестік қабілетіне тікелей тәуелді, экспорттық әлеуетті толық ашып, еліміздің географиялық орналасу жерін тиімді пайдалану арқылы қол жеткізуге болады. Осы жерде көрсетілген себеппен тікелей ғылымға бет бұрамыз.

Экономиканы дамытудың бір жолы Қазақстандағы технопарктерді дамыту болса, бұл бағыт бойынша еліміз 2004 жылдан бастап шетелдік тәжірибеге сүйене отырып жұмыс жасауда. Біздің елімізде технопарктерді дамытудың негізгі екі жолы бар: жоғары оқу орындарының базасында және өндірістік кәсіпорындардың базасында. Технопарктің көпшілігі бірінші жолмен, яғни ЖОО-ның құрылымының құрамында

бөлім болып құрылды, бірақ шағын инновациялық құрылымды құрайтын және қамтамасыз ететін бөлек ұйым ретінде дамымады. Бірақ ЖОО-ның базасында құрылған технопарктер отандық инновациялық қызметтердің ерекшеліктерін жақсы қырынан көрсете алмады. Негізгі ғылыми-техникалық әзірлемелер мен жаңалықтардың көбісі университеттер мен салалық институттарда әзірленді. Ғылым мен өндірістің интеграциялық әлеуметтік-ұйымдық түрін құруда көрсетілген ерекшеліктер мен өзгешеліктер ескерілуі қажет.

Қазақстандық технопарктердің осы мәселелерінен басқа да инфрақұрылымды дамытудың жеткіліксіздігі, менеджерлердің дайындалған командасының болмауы, нарық тетіктерінің аз көлемде пайдаланылуы, мемлекет тарапынан инновациялық құрылымдарды дамытуға берілетін қаражат пен селектрлік саясаттың болмауы сияқты кемшіліктер бар. Технопарктерді құруда осыншама мәселелер болса да, қазіргі уақытта Қазақстанда технопарктердің өзектілігі жоғары деңгейде.

Қазақстандық ғалымдардың пікіріне сүйенсек, Қазақстанның ғылыми орталықтарынан басқа технопарктер мен технополистер бұрынғы жоғары ғылыми әлеуеті және тәжірибесі бай мамандары бар құпия, жабық қалалардың негізінде Степногорск (66,7 мың. адам.), Курчатов (11 мың. адам.) құруға болады. ӘПҚ қазіргі уақытта заманауи бағыт берілуі қажет, әскери бағытқа арналған өндірістер мен жоғары технологиялық конверсияларлық салаларды қайта жарақтау үшін аса ауқымды жұмыстар жүргізілуі қажет. Қазіргі таңда Курчатов қаласында ядролық технология паркінде, бейбіт атомды пайдаланып жоғары технологиялық өнімдерді шығаратын өндірістер салынуда.

Қазақстан қалаларының үдемелі индустриалды-инновациялық өсуіндегі технопарктер пен технополистердің орны мен ролін болжай отырып, ғылымға негізделген өндірістер мен венчурлық кәсіпорындар құрылуына сәйкес, бұл жерде салалық экономиканы дамытуға үлкен қабілеттілік бар.

Әлемдегі шетелдік тәжірибе көрсеткендей, техникалық құрылымға бай кәсіпорын көп жағдайда өзінің басымдылығын көрсетеді. Олар технологиялық жаңалықтар мен сұранысты тез арада есепке алады, шағын сериялы өндірістердің қажеттіліктерін қанағаттандырады, еркін еңбек ресурстарын әсіресе, шағын қалаларда тиімді пайдаланды. Сондай-ақ инновациялық үрдістің нәтижесі шағын қалаларда аса көріне қоймайды, себебі бір мақсаттағы уақыт пен қаражат шығындарының арасында байланыс түзілмеген. Басқаша айтқанда бұл жерде үлкен қауіп, техникалық (жаңалықты енгізу әзірлемелерінде жоспарланған параметрлердің орындалмауы ҒТЖ теріс нәтижесі) және әлеуметтік-экономикалық (экономикалық жоғалтулар, адамдардың өміріне зиян келмесі). Технополистерді қаржыландыруда мемлекет тарапынан қолдау

құрылымдары жақсы жұмыс істеу қажет өндіріске инновацияларды енгізуге компаниялар қызығушылық таптыу қажет.

Қазақстан қалаларының экономикасын дамытудың қазіргі деңгейі көрсеткендей, өндірістік кәсіпорындар облыс орталықтарында және басқаша ірі орталықта шоғырланған. Шағын қалалардағы өнеркәсіптік өндірістерде тағам өндірістеріне жанар-жағар май өндірісі мен құрылыс материалдар өндірісі басымдылық берілген. Бірақ шағын қалаларда жеке категорияларға байланысты өндірістердің шоғырлануы әр түрлі. Оларда тамақ және құрылыс өндірістерінен басқа қара және түсті металлургия, электроэнергетикалық және мұнай-газ өндіруші өндірістері де жұмыс жасайды. Қалалардың ішінде ең қиындық көріп отырған шағын қалалар ол ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдейтін өндірісі бар қалалар. Бұл қалаларда инфрақұрылым, құрылыс базасының жоғары білікті мамандары жоқ.

Қазақстандағы қалалардың көпшілігі орта және шағын қалалар әміршілдік экономикада пайда болған, себебі сол кезеңде тың жерлерді игеру мен өндірістерді дамыту аса қарқынмен қолға алынған болатын. Көп қалалар дотациялық шарттарда өмір сүруде, себебі түскен табыстың біраз бөлігі жоғары деңгейде тұрған органдарға аударылады. Өңірлерде дамытудың қабылданған тұжырымдамасы бойынша, шағын қалалардың критериясы бойынша қазіргі таңда Абай, Алға, Аркалық, Арал, Джарма, Қарқаралы, Степняк, Форт-Шевченко, Шалқар [11, с.143].

Шағын және орта қалалардың әлеуметтік-экономикалық ахуалын жақсарту үшін, әрбір елді мекеннің индустриалды-инновациялық дамудың жалпы жоспары және мақсатты кешенді бағдарламасы қайта қаралуы тиіс.

Қала экономикасының құрылымын зерттеуде негізге алынатыны ұлттық шаруашылықтың қала құрушы салалары алынады. Көп жағдайда шағын және орта қалалар өнеркәсіптік-индустриалды және көлік орталықтары ретінде қарастырылады. Біздің ойымызша, қоршаған ортаның орталығы ретінде қаланың орны мен ролі туралы, ТМД мемлекеттері мен Қазақстан ғалымдарының ғылыми еңбектерінде жеткілікті деңгейде, толығымен зерттелмеген. Қалалық елді мекендердің басты ролі қоршаған ортаға, саяси-әкімшілік, шаруашылық-ұйымдық, мәдени-тұрмыстық және инновациялық білім беруді орындау болып табылады. Қалалардың негізгі қызметін зерттеуде және олардың түрлерін анықтауда, ары қарай дамытудың мәселелерін шешудің әдістемелік құралы еліміздің өндірістік күштерін тиімді орналастыру.

Қазақстан қалаларының тобын болашақта дамытудың экономикалық тиімділігін бағалау, қалалардың көлеміне сәйкес материалдық өндірістердің өндірістік емес салаға жіберетін шығындарының көлемін аудандық және жергілікті жерлердің шарттарымен салыстыра отырып

жүргізіледі. Біздің елімізде жүргізіліп жатқан зерттеулер көрсеткіштерінде өндіріс сферасында еңбек өнімділігі мен қор қайтарымы, сондай-ақ қала салушы және эксплуатациялық шығындар елді мекендердің аумағына қарай әртүрлі болып өзгереді. Штетлдік зерттеулерде соның ішінде Ресейде өндірістік жоғары экономикалық тиімділік ірі экономикалық орталықтардың еншісінде деп санайды. Бұл ерекшеліктер У.Алонсо еңбектерінде көрсетілген. [12, 6.14]. Швейцарияның мысалында француз экономисі Г.Видмардың формуласы бойынша ұлттық табыс (y) және қала халқының саны (x): $y = 498,91 \log x \times 230,97$ арасында сызықтық тәуелділік бар.

Г. Видмардың мәліметі бойынша, 200 мың тұрғыны бар қалада әрбір жан басына шаққанда өнім өндірісі 23 %, ал 400 мың тұрғыны бар қалада бұл көрсеткіш 29%-ын құрайды. Бұл көрсеткіштер 20 мың халқы бар қаладан артық. Осы мәселе экономикалық мәселелерді зерттеулер жапондық ғылыми-зерттеу орталығында терең зерттелген [13, 6.34].

ҚР-ның Экономика және сауда министрлігінің экономикалық зерттеулер Институтында, қалалардың көлеміне байланысты еңбек өнімділігі мен қор қайтарымының дифференциациялық бағалау бойынша біршама жұмыстар жүргізілуде. Мұндай есептеулерге құрылымдық индекстер әдісін қолдану керек, себебі әр түрлі категориядағы қалалық мекендерде өндірістік салалық құрылымдардың ерекшеліктеріне сәйкес жүргізіледі.

Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, қалалық елді мекендердің тиімді ірілендіруде және өндірістік байланыстар негізінде, қалаларды жақындастыруды құру, шоғырландырудың есебінен агломерациялық нәтижеге қол жеткізу, бұрынғы капиталдық салым мен өндірістік дәстүрлі мәдениетінің салдарын пайдалану арқылы өндірісті кешенді ету. Материалдық өндірістердің агломерациялық нәтижесі келесі нәтижелердің түрінен: кәсіпорынның көлемі, кәсіпорынның салалық шоғырлануы, ұлттық экономиканың салаларының объектісі мен мекемелерінен түзіледі. Еңбек өнімділігі мен қор қайтарымы және материал қайтарымды көтеретін ең басты фактор агломерациялық нәтижені қолдану болып табылады.

Біздің пікірімізше дамудың тиімділігін бағалайтын белгіленген фактор өндірісті ұйымдастыру және елімізде орналастыруды жетілдіру. Бұған өндірістің экономикалық тиімділігін жоспарлау және олардың бөлімшелерінің өндіріс шығындарының нәтижесін салыстыру принципіне сәйкес қол жеткізуге болады. Экономикалық тиімділіктің критерийі бұл кезеңде ұлттық табысты максимизациялау, яғни өндірістік шығындардың, өндірістік емес сфераға жұмсайтын шығындарының ара қатынасы арқылы есептеледі. Бұл жерде тұтыну мен жинақтау қорларының оптималды арақатынасы белгіленуі қажет, қала салу

нормативтері мен қалаларды эксплуатациялау (тұрғындарға қызмет көрсету саласының нормативтері де кіреді).

Өнеркәсіптік өндірістің тиімділігі бойынша 50 мың халқы бар шағын қалалар ірі қалаларға қарағанда экономикалық тұрғыдан тиімді болады. Қазіргі таңда Қазақстанның шағын қалаларында 1,5 млн астам тұрғындар өмір сүреді. Кен шығаратын сала бойынша елімізде қалаларда тұрғындардың саны 7,5, көлік өндірісі бағыты бойынша – 6,1, ал өңдейтін өндірісі бар қалаларда – 5,6, дем алатын орны бар қалаларда – 1, әскери-өндірістік кешендерде – 0,8, көлік дәліздерінде – 1,9 пайызды құрайды.

Сонымен, шағын және орта қалалар аумақтарда өндірістерге қажетті орталықтар ретінде ұйымдастыру, тұрғындарға әлеуметтік, мәдени-тұрмыстық қызмет көрсететін өндірістік қызметті ұйымдастыруға бағытталған. Еліміздің өңірлерін құруда шағын және орта қалалар маңызды рөл атқарады, көбісі орналасуы бойынша экономикалық және табиғи шарттар бойынша өндірістерді дамытуға және тұрғындардың әлеуметтік деңгейін көтеруге тиімді орналасқан.

1.2. Шағын және бір салалы қалаларды дамытуды басқарудың теориялық-әдістемелік негіздері

Әлеуметтік жүйелердің эволюциялық теориясы және қалалар теориясын дамыту, бұл жұмыстың сыртына шығады, бірақ зерттелетін сұрақтардың берілген теориясын қолдануға қажеттілік туындайды. Адамның әлеуметтік эволюциясының белгілі бір кезеңінде қалалар құрыла бастады. Олардың құрылуы үш фактор тобымен - әлеуметтік, саяси және экономикалық тұрғыдан сипатталды.

Даму теориясына сәйкес, тірі материя өзіндік ұйымдасуға және өзіндік дамуға қабілетті. Тайпа немесе бір ұлт тірі табиғаттың бір элементі ретінде іргетастық қасиеті - өзіндік ұйымдасуға және өзіндік дамуға қабілеттілігінің арқасында күрделі әлеуметтік жүйе құруға итермеледі. Әлеуметтік эволюциясының белгілі кезеңінде әлеуметтік жүйе бір деңгейге көтерілді. Әлеуметтік эволюцияның белгілі бір кезеңінде әлеуметтік жүйе топтың өмір сүруі мен оның дамуындағы жеке қызметтерінің өзіндік құрылымы мен дамуы құрылды. Осылай қоғамдағы саяси құрылым пайда болды және басқару құрылымы мен оны қорғауда әлеуметтік шарттар пайда болды [14].

Отырқыштылық өмірге дағдыланғандықтан, қоғамдық еңбек бөлінісінің экономикалық шарттары пайда болды. Қоғамда әскерлер мен басқарушылардың өмірін қамтамасыз ету үшін салық түрлері енгізілді. Осылайша елді мекендердің жаңа түрі, яғни қалалардың пайда болуына әлеуметтік және экономикалық шарттар құрыла бастады, бұл жердегі

тұрғындар ауыл шаруашылығы саласымен тікелей байланыста емес, басқа да жұмыстардың түрі пайда бола бастады.

Қалалар мен агломерациялардың өзіндік құрылымында жалпы және жеке мәселелері бар. Бұл жердегі басты мәселелер, жаңа өмірге бейімделу, қоғамдық және қоршаған орта, заманауи тұрғын үйлер, тұрғындардың күнделікті өмірін тиімді ұйымдастыру.

Бірақ, айырмашылықты мәселелер де жетерлік. Үлкен қалаларда әлеуметтік инфрақұрылымды реттеу, мәдени-тұрмыстық және өндірістік қажеттіліктерді қанағаттандыру, шағын қалаларда – еңбек ресурстарын тиімді пайдалану, аббаттандыру, тұрмыстық және коммуналдық қызмет көрсетудің сапасын жақсарту. Қалалардың қала құраушы факторы ретінде белгілі өнеркәсіп, көлік, байланыс, басқару, ғылым, курорттық-санаториялық іс және т.б. Бұл факторлар әлеуметтік тұрғыдан қала мен қоғамның өзара әрекеті, жұмыс орындарының санын анықтайды, кадрлардың мамандануы, тұрғындардың күнделікті және еңбек өмірлерінде әлеуметтік аспектілердің құрылымын қалыптастырады. Бұл тұжырымдаманы кей кезде «экспорттық база» моделі деп те атайды.

Мұндай нақты тетіктер кейбір доминанттық қызметтерді атқару үшін жаңа қалалардың саясаты шеңберінде іске асырылады. Бұл функционализм идеялары 20-30 жылдары (Ле Корбюзье және оның ізбасарларының есімімен тығыз байланыста) Кеңес Үкіметі кезеңінде қала құрудың негізгі жүйесін құруда үлкен әсері болды. Соғысқа дейінгі кезеңінде жаңа қалаларды құруда көбісі бір салаға жобаланған. Қалаларды құру барысында осы сияқты моноқызметтік, бір саланың конъюнктурасына тікелей тәуелділік тұрақсыздықты түзеді [15, б. 145].

Саланың белсенді кәсіпорны қала тұрғындарының негізгі бөлігін жұмыс орындарымен қамтамасыз етеді. Бұл жұмысшылардың күнделікті өмір сүруіне қажетті тұтыну тауарлары мен жеке тұрғаларға қажетті қызметтерге сұраныс тудырады. Белсенді саланың кәсіпорны параллель кейбір өндіріс түріндегі қажеттіліктер мен өндірістің материалдық факторына қажетті сұраныстарды туғызады. Осы түрлі қажеттіліктердің кейбір бөлігін (жеке және өндірістік түрлері) қаланың аумағындағы кәсіпорындар қанағаттандырады. Көбінде бұлар қала инфрақұрылымындағы кәсіпорындар (электр-, жылу-, газ-, ауыз су, канализация, қалалық жолаушы тасымалдау, құрылыс жүйелері және т.б.), жеке сауда, нан өнімдері өндірісі және т.б.. Осы Тұжырымдаманың негізінде кәсіпорындар кіретін сала *қалақызымет көрсету*. Олар қала құраушы саланың басты кәсіпорындар құрайды кейде оларды саланың резиденттері деп атайды. Бұл теория Хойта мен Александерсонның атымен тығыз байланысты [16, с. 103].

Функционализмнің пайда болуы, кеңістік оптимизациясының құралы ретінде қалалардың арнайы функционалдық идеясын өмірге

алып келді. Арнайы мамандану, инвестицияның құрамын нақты анықтайды деп есептелді (шикізат, энергия, жұмыс күші және өткізу нарығына жақын орналасуын есептеу арқылы). Осы сияқты қалалар жүйесінің «оңтайландырылған» жобалар түріне социалистік елдерде кенінен жол ашылды, себебі инвестициялық шешімдер жоспарды орындаушы органдар анықтады. Бірақ, осы эксперименталды еркіндік, жеңілдетілген кескіндер аясында шамадан тыс «оңтайлы» шешімдердің орындалуына әкеп соқтырды.

Социалистік елдердің тәжірибесі көрсеткеніндей, нәтижесінде, функционалдық тетіктердің жеңілдетілген түрі нағыз шынайы бола алмады, қала құраушы қызметтерге шамадан тыс акценттер қойылғандықтан қауіптер болды, олар тек сәйкес саланың өндірістік шығындарын азайтуға ғана қауқарлы болды. Нәтижеде моноқызметті завод-қалалар пайда болды. Осы секілді жүйелердің синергиясының күшеюі, заманауи қалалар жүйесінің дамуында магистралдық бағыт болып табылды, олар қалалардың мамандануына байланысты және олардың нақты мүмкіндіктерін пайдалану мен шығару барысында алпышпарттар құрады. Ұзақ мерзімді жоспарлауда моноқызметті бағыттағы қалалар зауыт-қалалардың келешектегі дамуына күмән келтіреді (саладағы тоқырау бүкіл қала экономикасында стагнацияға жол береді).

Бірінші рет осы сияқты асырып айтылған баламалық 50-жылдардағы хрущевтік реформа кезеңінде қатты байқалды. Аумақтық өндірістік кешендерді құру қажеттілігін сезініп, халықтық шаруашылықты құрып, елімізде басқару құзырлы органдары аумақтық басқару принципіне өтті. Бірақ аймақтардың өзін-өзі басқарушылары еліміздегі орталықтандырылған басқару жүйесінің сақталуына сұрақ тудырды және «кемелденген социализм» кезеңінде функционалды-салалық басқару принципі қайтадан доминантты болды.

Қатаң функционалды жобалардың шешімінің бастапқыдан мүмкін еместігі тез арада нақтыланды, жергілікті зауыт-қалалардың басқарушылары функционалдық дисбалансты қайта қалпына келтірудің қажеттілігін ұғынып, қосымша инвестициялар талап етті. Бірінші кезекте қала қызмет етуші саланың тұрақты қызмет етуін дамыту қаланың басты саласын дамытудағы қалыптан тыс жұмысшы орындарды құру арқылы іске асыру туралы әңгіме қозғалды. Саланың тұрақты балансын қалпына келтіруге он шақты жылдар кетті [17, б. 179].

Әлеуметтік-экономикалық жүйелерде «әлеуметтік жүйелерді басқару» бойынша тұрғындардың материалдық жағдайда тарқату мен тұтытуда әртүрлі ұйымдық формалары бойынша бірігеді. Әлеуметтік жүйелерде басқару - бұл адамдардың адамдарды басқаруы. Олар бір топқа басқа да ортақ қызығушылықтары бойынша қоғамдастыққа біріккен адамдарға әсер ете алады. Бұл басқарудың ең қиын бөлігі.

Сондықтан да әлеуметтік басқару- адам қоғамына тән қасиет. Олар қоғамға реттеу мен арнайы сапалы сақтау және қоғамдық еңбектің түрімен шарттасқан, сондай-ақ еңбек пен өмір үрдісінде адамдардың араласуының қажеттілігіне байланысты дамиды.

Осы ұғымға байланысты әдебиетте келесі түсіндірме «әлеуметтік басқару-басқарудың бір түрі қоғам мен оның астындағы жүйелердің дамуындағы қажеттіліктерді қамтамасыз етуді жүзеге асыру қызметі, объектінің әлеуметтік дамуындағы критерийлер мен көрсеткіштердің құру қызметі, олардың ішіндегі ортаға шыққан әлеуметтік мәселелер, оларды шешудің әдістері мен әзірлемелері, үрдістер мен әлеуметтік қарым-қатынастардың жоспарланған параметрлері мен жағдайларына қол жеткізу». «Н.П. Бабичев – тар мағынада әлеуметтік басқаруды – бұл қойылған мақсаттарға жету үшін әлеуметтік үрдістерге әсер ету үрдісі деп санайды [18, б. 41].

А.С.Гавринның әлеуметтік басқаруға берген анықтамасы: «әлеуметтік басқару – бұл мақсатты бағытты әсер ету, құрамында жеке немесе әлеуметтік қоғамның, әлеуметтік топтардың көрсетілген басқару жүйесіндегі объектілер мен субъектілер ретінде өзара әсер етуі [19,б.9]. Оның пікірінше әлеуметтік басқару үрдісінде болмыс, объектілі-субъектілі өзара әсер етуінде нақты, бұл үрдістерде адам ең басты әрекет етуші тұлға ретінде өзінің ынталандыру, міндет, мақсат және әсер ету динамикасын қоректендіреді.

Әлеуметтік басқарудың басқа да қырын Ф. Ромашкин қарастырады, «басқарудың өкім жүргізуші функциясын атқаратын құралы ретінде субъектілер объекті параметріне мақсатты әсер еткенде өзара әрекет етуші рәсімдер нәтижесінде (ерекше қызушылық танытатын мақсаттар мен құндылықтарды қиыстыру) немесе шиеленістерді (ерекше қызушылық танытатын мақсаттар мен құндылықтарға қарама-қайшы әрекет ету) немесе ананы да мынаны да қанағаттандыру жүреді (толық немесе жеке) әлеуметтік күштердің қатынасында әр түрлі пішінде басқару объектілерінің қажеттілігі мен сұраныстарын, талаптарын қанағаттандырмау» [20, б. 37].

Әлеуметтік басқару қызметінің түсінігінде қоғамдағы жеке немесе топтың қарым-қатынастарын реттеу құралы, әр түрлі қоғамдағы бастапқы мақсаттармен сәйкес әрекет етуі. Нақты мазмұнды анықтауда жолдар, мақсаттар және әлеуметтік басқару қызметінің құрамын іске асыру оның негізін көрсетеді.

Ж.Т. Тощенко әлеуметтік басқарудың құрылымын нақты анықтаған, оның ойынша «әлеуметтік басқару қоғамда болып жатқан барлық әлеуметтік үрдістердің көрінісін жіктеуге және әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған» [21, б. 115].

Теориялық мәселелердің маңыздысы сөзсіз «әлеуметтік үрдіс»,

«әлеуметтік даму» ұғымдарының ғылыми анықтамасы.

Жалпыға бірдей классикалық анықтаманы Питирим Сорокингікі саналады, оның түсінігінде үрдіс дегеніміз – кез келген қозғалыстың түрі, түрлену, өзгеру, ауысу немесе «эволюция», қысқаша айтқанда белгілі уақытта зерттелуші объектінің кез-келген өзгерісі, кеңістіктегі оның жерінің өзгерісінің түрі сияқты немесе оның сандық сапалық түрінің өзгерісі.

Объектінің сапалы өндірісін қамтамасыз ету және әлеуметтік даму үрдісін сапалы деңгейге көтерілуін қамтамасыз ету прогрессивтік, регрессивтік, эволюциялық және революциялық әлеуметтік қызметтің үдерісіне жатады сондай-ақ әлеуметтік үдеріс басқада тұрғыдан былай деп көрсетуге болады: «кез келген теңдестіру, әлеуметтік әсер етудің қайталанушы моделі: шиеленіс, кооперация, тайталас, жіктелу және т.б.

Әлеуметтік үдерістердің бағыттылығы бар. Бағытталған үдерістердің қайтарымыз, көбінде тығыздасуға, толығуға бейім. Әрбір келесі кезең оның алдындағы кезеңнен өзгеше болады, ерте кезеңдер өздерінен кейінгі кезеңдерді дайындайды. Бағытталған үдерістердің мысалы ретінде жеке тұлғаның әлеуметтенуі, тұрғындардың санының артуы, индустриализациялау және т.б. Бағытталмаған үдерістер кездейсоқ немесе хаостық түрде (топтың көтерілуі) немесе олардың ағысы белгілі қайталанушы немесе басқа да моделдерге ұқсас түрде, мұндай үдерістер қайталаушы немесе тұйықталған цикл деп аталады. Егер де әрбір циклдан кейін одан да жоғары деңгейге қол жеткізілсе, бұл циклды дамушы цикл, прогрессивті деп атаймыз, ал деңгейге төменге түссе, бұл циклді регрессивті деп қарастырамыз. Кейбір жеке жағдайларда әлеуметтік жүйеде белгілі бір кезеңде ешнәрсе болмайды, ол стагнация болып анықталады.

Үдерістердің соңғы нәтижесі маңызды критерий болады. Кейбір құрушы үдерістер жаңашыл іргетастықты құрайды, әлеуметтік құрылым мен қоғамның жағдайына байланысты жаңа әлеуметтік шарттардың пайда болуына алып келеді. Адамзаттың барлық өркениеттің технологиялық, мәдени және әлеуметтік өркендеуінде, алғашқы қоғамдық құрылымнан заманауи индустриалды кезеңге дейін, морфогенетикалық үдерістер маңызды роль ойнады. Бұл үдерістерді жай трансмутациядан айыру қажет, бұл жерлерде тек қана түбегейлі өзгерістерге, яғни өзінің түрленуімен, реформациялау немесе әлеуметтік ұстанымдарды қайта қарау [22 б. 203].

Соңғы жылдарда отандық әдебиетте әлеуметтік үдерістерде жаңа түсіндірме мен талдаулар пайда болды. В.Е. Кемеров әлеуметтік үдерістерді ұдайы өндірісті қамтамасыз ететін және қоғамды дамытатын адамзаттың іс-әрекеттерінің жиынтығы және әлеуметтік тұрмыстың сақталуы мен трансформациясы деп қарастырды. Оның ойынша

әлеуметтік үдеріс көптеген жеке қызметтер және индивидтарды қозғалысқа келтіретін жартылай субъектілі білім беру [23 б. 120]. Осы түсіндірме өте жақын С.С. Фролованың анықтамасы: «бір бағыттағы және қайталанатын істердің жиынтығы, басқа көптеген әлеуметтік әрекеттер әлеуметтік үдерістер» деп аталады [24, б. 88].

Л.Н. Москвичев «Әлеуметтік үдерістер» деген түсінікті пайдаланады. Осыған байланысты ол өзінің көзқарасы: «біріншіден, «әлеуметтік өзгерістер» біздерге ресейліктерге, әдеттегідей емес, бізге жақын түсінік «әлеуметтік даму». Оның пікірінше әлеуметтанудағы басты түсінік ретінде «әлеуметтік өзгерістер», әр-түрлі өзгерістердің олардың бағытына бағымсыз кең ауқымды жүргізіледі. Оның құрамында бағалаушы құрамы жоқ. Екіншіден, әлеуметтік өзгерістерді қоғамдағы кез-келген өзгерістер деп қабылдауға болмайды. Әлеуметтік жүйелердің өзгерісі, әлеуметтік стратификация, әлеуметтік қоғамдастық, әлеуметтік үдерістер, институттар, ұйымдар және олардың ара-қатынасы [25, б. 295]».

Әлеуметтанушылар әлеуметтік үдерістерді екі арнайы түрге бөледі. Біріншіден, «әлеуметтік цикл», оның белгілі бір бағыты жоқ, бірақ кездейсоқ та емес. Кез келген жүйе әр түрлі кезеңдердегі жағдайы келешекте қайталануы мүмкін, болашақта осы кезеңде жүріп жатқан жағдай, өз кезегінде бұрынырақ өтіп кеткен. Өзгеріс тек қысқа мерзімде ғана орын алуы мүмкін, себебі жүйе алғашқы күйіне қайта оралады [26, б. 119].

Әлеуметтік үдерістердің басқа түрі «әлеуметтік даму»-жүйеге бастапқыда салынған апылатын әлеует. Бұл жердегі басты жайт бағытталған үдерісте, бұл кезеңдегі жүйеде қалыптасқан күй мен жай өткен кезеңдердің біреуінде орындалмаған, одан кейінгі кезеңдерде бұдан жоғары деңгейге шығады (мысалы экономикалық көрсеткіштердің өсімі, технологияның дамуы немесе тұрғындардың санының артуы) Н.Д. Кондратьеваның ойынша, әлеуметтік даму, заңды «ол барлық жерде барлық уақытта, әлеуметтік шарттарға сәйкес» [27, б. 71].

Бұдан басқа жүйе біртіндеп жалпыға бірдей қалыпқа жақындайды (мысалы, қоғам әлеуметтік теңдікке жақындайды, гүлденеді) жүйенің имманенттік қалпын қалыптастыра отырып, (ішкі қарама-қайшылық әлеуметтік өмірдің сапалы түрінің өмірге келуі, адамдарға тән шығармашылықтың бастауы масштабты ұйымдастырушылық инновациясына ұласады). Н.А. Костко «дамыту» терминін заңдылықтардың негізі мен шарттарын біле отырып, үдерістерді басқару мүмкіндігі деп қарастырады, атап айтқанда: жылдамдатады немесе тежейді, бірақ бұдан қашып құтылмайсың [28]. Г.В. Осипованың көзқарасы бойынша әлеуметтік біртұтастылықты құрайды.

Осы немесе басқа ерекшеліктер және қоғамдық қатынастардың

ерекшеліктері біріктірілген адамдар немесе қоғамдастықтардың ортақ қызметтері үдерістерінде, қаланың қоғамдық өміріндегі үдерістерде, нақты шарттарда олардың бір-бірімен ара қатынасы, өздерінің қоғамдағы орны [29, б.65].

Қоғамдық өмірде заманауи қала, төтенше көп жоспарлы әлеуметтік организм, әлеуметтік-тарихи категория ретінде бірінші кезекте қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымы шарттарында жұмыс жасайды. Әлеуметтік дамудың маңыздылығы Ж.Т. Тощенконың пікіріне сәйкес, экономикалық реформалардың жүзеге асуына байланысты, қалалардың қызмет істеуінің тәжірибесіне жаңа талаптар қойылуы, аумақтық және өндірістік ұйымдардың қызығушылығын құрастыру барысында оптималды мәселелер артты. Ж.Т. Тощенконың пікірі бойынша қалалардың әлеуметтік дамуы осы күнге дейін екінші деңгейде мәселе ретінде тең құқылы емес және әрдайым кейінгі жоспар ретінде қаралып келді. «Қалалық шаруашылықтың жоспары формалды түрде қарастырылды және көп байланыстарды дамыту көрсетілді деп жазады Ж.Т. Тощенко – шын мәнінде кәсіпорындар мен ұйымдардың деңгейінде шешілетін ведомстволық қызығушылықты анықтайтын сұрақтардың жиынтығы » [21, б.48,52].

Ж.Т. Тощенко қалалардың әлеуметтік дамуын теріс үдерістерге жоспарлы түрде әсер етуді іске асыру: нашарлық, жезөкшелік, ұйымдасқан қылмыс, заң бұзушылық, балалардың қараусыздығы, өзін ұстаудың нормалары мен заңдарына және жатақханадағы қарсылықтар, қоғамдық көзқарастарға кез келген қарсылық деп түсінеді. Әлеуметтік басқарудың негізгі түрі бірыңғай үдерісі ретінде анықталсын, қоғам жүйесін бақылау және реттеу, прогрессивті қоғам мен оның қосалқы жүйесінің қажеттіліктерін жүзеге асырудағы қызметі (қоғамдық өмірдің барлық жағын: экономикалық, саяси, әлеуметтік мәдениет және т.б. қамтиды) [21, б.121.]

Мақсатты жағдайда көп уақыт қалалардың әлеуметтік дамуы іске асырылмады. Қалалық шаруашылықтардың жоспары формалды түрде жүргізіліп, көп байланыстар көрсетілді. Бірақ нәтижесінде бұл ведомстволық қызығушылық кәсіпорынның немесе ұйымның деңгейдегі мәселелердің жиынтығы болды. Бұл жерде әдістемелік көп қателіктер болды. Қала әлеуметтік бірлік ретінде есепке алынбады, мұндай байланыстың белгілі құрылымы сияқты, басқа байланыстардан өзгешелігі қоғамдық деңгейде және кәсіпорын деңгейінде басқаша болды.

Бұл теория да тәжірибеде жаңылудың себебі болды. Қалалардың үйлестірілмеген, хаостық даму фактісі орын алды барлық күш-жігер қалалық шаруашылықтарға топтастырылды. Жаңа қалалардың өзінде бұдан 20, 30, 40 жыл бұрын орын алған қателіктерге бой алдырылды

[30].

Қалалардың экономикалық және әлеуметтік даму жолындағы негізгі кедергілер тар ведомстволық қызығушылық аясында қалуы болып тұр. Өндірістің алдында тұрған мәселелер аясында қалып, министрлік пен ведомствалардың басқа қалалардағы әлеуметтік мәселелерді шешуге көңіл бөлмеді. Нәтижесінде еңбек ресурстарын тиімді пайдалануды қамтамасыз ету, адамдардың күнделікті өмірін ыңғайлы ұйымдастыру сияқты аса үлкен емес елді мекендер кешенді өмірлік қажеттіліктерден бос қалды.

Ертеде экономиканың мобилдік түрі кезінде, мемлекеттің үкіметінің вертикалды басқару жүйесінде әрбір адамға жететіндей мәселелер ортаға шықпады. Қалалар, кез келген елді мекеннің құрылуы, өмір сүруі және дамуы мемлекеттің шешімімен сәйкестеніп жүргізілді. Сонымен қалалар, әсіресе шағын қалалар белгілі мемлекеттің мақсаттарын іске асыратын кәсіпорынның әлеуметтік цехы ретінде қарастырылды. Қалаларда бұл мәселелерді шешуде сәйкес, құрамдас бөлік болды. Жаңа қалаларды құру, мемлекеттің мақсаттарды іске асыруды қамтамасыз етуде, жаңа кәсіпорындарды құрумен тығыз байланысты болды. Қалалардың даму келешегі кәсіпорындардың келешегімен анықталды.

Қалалардың дамуы әлеуметтік организм ретінде, осы шарттарда ішкі қажеттіліктер мен үрдістерінде аса төменгі дәрежеде есепке алынды. Іс жүргізу барысында қалалардың жеке өзінің әлеуеті өте төменгі дәрежеде пайдаланылды. Ол кезеңде жүргізілген жүйе логистикалы, себебі барлық материалдық және ұйымдық ресурстар мемлекеттің құзырында еді. Мемлекет қалалардың даму жолын ғана таңдаған жоқ, осы жолдағы барлық іс-әрекеттер қозғалысын толығымен қамтамасыз етті. Бұл қалаларды дамытуды басқару кескінін, шартты түрде тоталитарлы-мемлекеттік деп атауға болады.

Қазіргі таңда кез келген қала аумағында біз әлеуметтік-экономикалық үдерістердің үш басты қатысушыларын көре аламыз: жергілікті қоғамдастық (жергілікті өзін-өзі басқарудың құзырлы органдары), кәсіпорын және мемлекет (аймақтық және республикалық басқарудың құзырлы органдары).

Әрбір қатысушы өзінің құқығы, өзінің қызығушылығы және өзінің ресурстары бар. Қазіргі таңда мемлекет ресурстардың бір бөлігіне ғана ие. Сондай-ақ белгілі бір нақты сұрақтарды шешу құқығында, нақты жобаларды жүзеге асыруда, дамуды анықтайтын мемлекеттің құзырында емес, жергілікті әкімшілік немесе кәсіпорынның құзырында. Бірақ олардың құзыреттілігі мен құқығын мемлекеттің заңдарымен қорғалып, мемлекет орындалуына кепілдік береді.

Осылайша, мемлекет қала дамуын басқару қызметін орындай

алмайды. Тоталитарлық сызбада әрекет еткен бұрынғы модель бүгінде жоқ, істен шыққан. Муниципалды жасалымдарды перспективті түрде әлеуметтік-экономикалық жағынан дамыту үшін жергілікті билік (қалалық әкімшілік) жауап беретіні заңмен анықталған, ал облысты дамыту үшін осы облыстың билік органдары атынан мемлекет жауап береді. Бұл дегеніміз дамуды басқару бойынша нақты шешімдер қабылдайтын субъектінің жоқ екендігін білдіреді. Сонымен бірге бүгінгі іс тәжірибеде де, бұл үрдіске қатысушылардың барлығының арасында бытыратып орналастырылған ресурстар туралы мәселелер заңмен де шешілмеген.

Бүгінде Қазақстанда басқа елдердің ізімен ең алдымен қалалардың экономикалық дамуының аймақтық құрылуы мәселесіне ерекше көңіл бөлінгені айқын аңғарылады. Бұл сферадағы әдістемелік әзірлемелермен мемлекеттік мекемелер, жоғары оқу орындары, мемлекеттік емес зерттеу орталықтары, консалтингтік фирмалар және әдеттегідей, қаланың өздері және олардың ассоциациялары (қауымдастықтары) айналысады.

Әрбір экономикалық дағдарыс, әсіресе қалыптасудың және дамудың өзгеше ерекшеліктері бар бір салалы территориялар экономикасын айтарлықтай теңестіреді. Олар әлеуметтік және экономикалық құлдыруларға неғұрлым сезімтал болып келеді, соған сәйкес ғалымдардың, сарапшылардың, билік құрылымдары өкілдерінің тарапынан өздеріне деген жоғары назар аударылуын талап етеді.

Бір салалы қалалардың туындауы әлемдегі индустриаландырудың және ірі компаниялардың пайда болуына алып келді. Моноқала көбінесе тау-кен өндірісі салаларының базасына: шахталарға, карьерлерге, т.б. негізделіп құрылды. Кейіннен жеке компаниялар өнеркәсіптің қандай да бір саласына толығымен мамандандырылған, өзінің төңірегінде, әдеттегідей, олармен орта және шағын бизнес арқылы байланысатын бір ірі кәсіпорыны бар «компаниялар қаласын» (company towns) құра бастады. Сонымен қатар барлық тұрғын үй коммуналдық сфералар және әлеуметтік инфрақұрылымдар және т.б. қаланы құратын компанияларға тиесілі болды, ол көбінде муниципалды басқару органдарының құрамын анықтады.

Бір салалы экономиканың барынша тар ауқымда мамандандырылуы және іс жағдайының қаланы құрушы кәсіпорындарға өте күшті тәуелділігі олардың дамуының экономикалық тұрақсыздығын және олардың өнімдерінің әлемдік баға тербелісіне сезімталдылығының жоғары деңгейін алдын-ала анықтады. Нәтижесінде дүниежүзіндегі жалпы макроэкономикалық оқиғалар өзгерістері (әсіресе, дағдарыстық құлдыраулар кезеңінде) көптеген мұндай қалаларды құрушы кәсіпорындар тиімді болмай қалды, ал қаланың өздері көптеген

экономикалық және әлеуметтік мәселелермен ұшырасып, іс жүзінде тұрткілеу шегінде қалып қойды [31].

Ескірген және бәсекеге қабілетсіз болып қалған кәсіпорындардың өндірісті күрт қысқартқан немесе тіпті қиратқан бір салалы қалалар мәселесі барлық дамыған елдерде бар. Қазіргі уақытта дүниежүзінде бір салалы қоныс-мекендердің мәселелерін шешудің жеткілікті түрдегі үлкен тәжірибесі жинақталған. Қазақстан үшін Батыстың және Ресейдің өнеркәсіптің және агроөнеркәсіптік кешендердің дәстүрлі салаларының экономикасы құрылымындағы бір салалы қалаларын оңалту тәжірибесі оның басымдылығымен неғұрлым қызықтырақ.

Батыста бір салалы қоныс-мекендерді қолдаудың және оңалтудың мейлінше кең таратылған механизмдерінің бірі өзінің қалалық қызметін тәмамдағандарды қайта құрылымдау болып табылады. Сонымен бірге моноқаланың экономикасын қайта құрылымдау екі жолмен жүзеге асырылуы мүмкін:

-экономиканы әртараптандыру: экономиканың жаңа сфералары мен секторларын, оның ішінде, дүниежүзілік экономиканың үшіншілік секторының үлес салмағы мен ролін арттырудың жалпы тенденцияларына сәйкес ғылыми сыйымды өндірістерді және қызмет көрсету сфераларын дамыту есебінен;

-өнеркәсіптің «ескі» салаларын модернизациялау есебінен бір салалы қала экономикасының құрылымдық қайта құрылуы.

Шетелдік тәжірибе көрсеткеніндей, қайта құрылымдау кезінде қайта жасаудың тиімділігін арттыратын белгілі бір институционалды ортаны құру үлкен рөл атқарады.

Бір салалы территорияның институционалды ортасын жетілдіру бағыттарының бірі даму институттарын қалыптастыру болып табылады.

Аталмыш ұғымның анықтамасы бар. Мәселен, ҚР аймақтық даму Министрлігі инновациялық үрдістерді ынталандыратын және мемлекеттік-жеке меншіктік серіктестік механизмдерін пайдалану арқылы инфрақұрылымдарды дамытатын мемлекеттік саясат құралдарының біріне даму институттары жатады. Даму институттарының негізгі мақсаты – тұрақты экономикалық өсуді және экономиканы әртараптандыруды қамтамасыз ету үшін нарықтық механизмдерді оңтайлы түрде іске асыра алмайтын міндеттерді шешу үшін «нарықтағы сәтсіздік» деп аталатынды жеңу.

Мәселен, біздің пікірімізше, аймақтық экономиканы дамытудың шетелдік тәжірибелеріне сәйкес бір салалы экономикасы бар қалаларды мемлекеттік қолдау мәселелері мыналар болып табылады:

- бір салалы қала тұрғындарының инвестициялық хал-ахуалын жақсарту үшін жағдайлар мен алғышарттар жасау, олардың өмір сүруіне қолайлы жағдай жасау;

-өндірістік қызметі қаланы құрушы кәсіпорындарға байланысты емес баламалы өндірістік бірлік құру арқылы бір салалы қала экономикасының қаланы құрушы кәсіпорын қызметіне тәуелділігі деңгейін төмендету;

-еңбек нарығындағы қарқындылықты төмендету, әлеуметтік қарқындылықтың әлеуетті қауіп-қатерінің алдын-алу шаралары;

-бір салалы қалалардың экономикасын дамыту үшін ықпал етуге бағытталған іс-шаралар кешенін әзірлеу;

-кешенді инвестициялық жоспарларды қорғайтын моноқалаларды республикалық (орталық) бюджет есебінен мемлекеттік қолдау;

-бір салалы қалалардағы мониторингтің ақпараттық жүйелерін пайдалануды іске қосу және әлеуметтік-экономикалық жағдайларын талдауды жасау [32].

Дүниежүзілік тәжірибеде бір салалы қалалардың жағдайларын тұрақтандыру үшін республикалық (орталық) және аймақтық деңгейде жүзеге асырылатын мемлекеттік қаржылық қолдау жасаудың екі бағыты орнықтырылған:

1.Өндірісті дамыту, тұрғындардың жұмыспен қамтылуы мәселелерін шешу мақсатында қаланы құрушы кәсіпорындарды қолдау.

Қазақстан Республикасының әркет етуші салық және алым туралы заңнамалары мен бюджеттік заңнамалары шеңберіндегі қаланы құрушы кәсіпорынды мемлекеттік қолдаудың республикалық шараларына мыналарды енгізуге болады:

-бір салалы қалалар территорияларына республикалық салық бойынша инвестициялық салық несиелерін беру және салықты төлеу мерзімін ұзарту;

-кәсіпорындардың несиелері бойынша пайыздарды төлеу жөніндегі шығындардың бір бөлігінің орнын толтыруға субсидиялар ұсыну;

-бір салалы қалалар территорияларындағы кәсіпорындарға банкі несиелері бойынша мемлекеттік кепілдіктер беру.

Әрекет етуші бюджеттік заңнамалар және салық туралы заңдар шеңберіндегі қаланы құрушы кәсіпорынды мемлекеттік қолдаудың аймақтық шараларына мыналарды енгізуге болады:

-кәсіпорындарға несиелер жөніндегі пайыздарды төлеу бойынша шығындардың бір бөлігінің орнын толтыруға субсидиялар беру;

-бір салалы қалалар территорияларындағы кәсіпорындарға аймақтық салықтар бойынша салықты төлеу мерзімін ұзарту және инвестициялық салық несиелерін ұсыну;

-бір салалы қалалар территорияларындағы кәсіпорындарға банкілер несиелері бойынша мемлекеттік кепілдіктер беру.

2.Бюджеттік қызмет көрсетудің қажетті деңгейін сақтау мақсатында бір салалы қалалар бюджеттерін қолдау.

Бір салалы қалалардың бюджеттерін мемлекеттік қолдаудың республикалық шараларына мыналар кіреді:

-республикалық бюджеттен бюджеттік несиелер беру және жергілікті бюджеттердің теңгерімділігіне өтемақылар бөлу кезінде бір салалы қалаларды қолдау қажеттілігін есепке алу;

-мемлекеттік-жеке меншіктік серіктестікті дамыту, атап айтқанда мемлекеттік меншіктің күрделі құрылыстары объектілерін қосалқы қаржыландыруға, жергілікті бюджеттерден жүзеге асырылатын бюджеттік инвестицияларға жергілікті бюджеттен субсидиялар беру формасындағы әр түрлі инвестициялық қорлардың қаражаты есебінен аймақтық маңызы бар инвестициялық жобаларды жүзеге асыру;

-жергілікті жерде нарық еңбегі қарқындылығын төмендетуге, шаруа (фермерлік) қожалықтарын кіріктіре отырып, шағын және орта кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдауға бағытталған қосымша іс-шараларды жүзеге асыруға республикалық бюджеттен субсидиялар ұсыну.

Көп салалы қалалардың бюджетін мемлекеттік қолдаудың аймақтық шараларына мыналарды кіргізуге болады:

-бір салалы қалаларға қайтарылатын және қайтарылмайтын қаржылай көмектер беру;

-бір салалы қалалардың әлеуметтік дамуына және инженерлік инфрақұрылымдарына жергілікті бюджеттерден субсидиялар беру;

-жергілікті бюджеттерге муниципалды меншіктің күрделі құрылыстары объектілерін қосалқы қаржыландыру үшін республикалық бюджеттен тиісті субсидиялар беру формасындағы мемлекеттік жекеменшік серіктестікті, күрделі құрылыстар объектілеріне жобалық құжаттамаларды әзірлеуді қаржыландыруды кіріктіре отырып, жергілікті бюджеттен жүзеге асырылатын бюджеттік инвестицияларды дамыту;

-бір салалы қалалардың бюджеттері теңгерімділігін қамтамасыз етуге өтемақылар ұсыну.

1.3 Бір салалы территорияларды дамыту институттарын қалыптастырудың әдістемелік негіздері: шетелдік және отандық тәжірибе

XX жүз жылдықтың ортасында әлемнің өнеркәсібі дамыған көптеген елдері әлеуметтік-экономикалық жағдайға қолайлы ықпал етіп қана қоймай, сонымен қатар өз елінің экономикалық көшбасшысы болып табылатын бір салаға мамандандырылған қалаларды және аудандарды қалыптастыру кезінде индустриалдық қоғамның сатысына шықты.

Дегенмен постиндустриалдық өндіріске және ғылыми сыйымды технологияларға өту үшін олардың салалық құрылымы өзінің технологиялық жағынан артта қалғандығы және ресурстық базасының шектеулілігі нәтижесінде толық жарамды болмай шықты. Ғылыми-техникалық революциялар жағдайындағы бұл ескі өнеркәсіпті аймақтар инвестициялар үшін бәсекелес күресте жеңіліп қалды және депрессиялық даму жолағына енді. Депрессиялық тенденциялар мен олардың атрибуттарының шоғырландырушысы технологиялық жағынан ескірген өндірістің үлкен бөлігіне топтасқан қалалық елдімекені болды.

Америка Құрама Штаттары. Мұнда бір салалы аудандар – Солтүстікте өнеркәсіптік орталық, Батысында аграрлық периферия, ал Оңтүстігінде мақта аудандары мен темекі плантациялары қалыптасты. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін аса ірі өнеркәсіптік ауданға айналған Оңтүстікте қарқынды даму жүрді.

Өндеуші өнеркәсіптер – мұнай және газ, химия және мұнай химиясы, электр энергетикасы және электрондық, құрал-сайман жасау, атом және ғарыш салалары күшейтілген қарқынмен дамыды. Осылардың арқасында неғұрлым ғылыми сыйымды өндірістер және ғылыми-зерттеу орталықтары (Луизиана, Калифорния) шоғырландырылған ірі қалалар өсе түсті.

Әскери өндірістегі Нью-Мексико бірден өсті және елдің мейлінше жылдам дамыған штаттарының біріне айналды. Әскери өнеркәсіп барлық жұмысшы орындарының жартысын қамтамасыз етті. Техаста және Калифорнияда елдегі дайындалған барлық ракеталар мен ғарыштық техникалардың 50%-ынан астамы келді. Экономикалық өсу күрделі қаржы мен еңбек ресурстары түсімін алып келді. 1975-1980 жылдары бұл штаттарға елдің басқа аудандарынан 8 млн.ға жуық адам келді. Детройт, Филадельфия, Кливленд, Питтсбург, Ньюкасл қалаларын кіріктіретін АҚШ-тың солтүстік-шығысы ұзақ жылдар бойы АҚШ экономикасының локомотиві болған ауыр өнеркәсіпті топтастырған орынға айналды.

Өткен ғасырдың 50-жылдарының аяғында – 60-жылдарының басында Аппалачтардың аса ауқымды ауданы өзінің экономикасы жағынан артта қалғандығымен ерекшеленді. Бұл тас көмір өнеркәсібінің орталығы АҚШ-тың мұнайға және газға энергетикалық теңгерімінің қайта құрылуына байланысты үлкен дағдарысты бастан кешірді. Бұл жерден еңбекке қабілетті 2 млн-ға жуық адам эмиграцияға шықты, өйткені мұнда тұрғындардың жан басына шаққандағы кірісі ел бойынша орташа көрсеткіштен 26%-ға төмен болды. Жұмыссыздар саны 30-40%-ға жетті.

«Апатты аудандарға» Оңтүстік Шығыс Жағалауындағы штаттар, Плато Озарк, Фор-Корнерс және т.б. енгізілді. 50-жылдар ағымында бұл

аудандар өзінің тұрғындарының 15%-ын жоғалтты. Депрессиялық аудандар тобына Жаңа Англияның штаттары және Ұлы өзендер (өнеркәсіпті Солтүстік) аймағы кіреді. Солтүстіктің және Солтүстік Шығыстың штаттары ғылыми-техникалық революцияға дейін АҚШ-тың индустриалдық қуатының негізі болған салаларды иеленген болатын: тас көмір өнеркәсібі, қара металлургия, машина және автомобиль құрылысы. Бірақ ақырында мұнда өсу қарқыны бәсеңдеп, пайдаланылған техникалар мен технологиялар қажетсіз болып қалды. АҚШ-тағы тас көмір өнеркәсібі және қара металлургия депрессия генераторына айналды.

АҚШ-тың бір салаға мамандандырылған аудандарын экономикалық жағынан оңалту үшін 1960-1970 жылдары мұндағы федералды үкімет бірқатар тұтас бағдарламалар сериялары мен заң ережелерін қабылдады. 1964 жылы – «апатты» территорияларын анықтау критерийлерін талдаған «Экономикалық мүмкіндіктер бағдарламасы» қабылданды. 1965 жылы тұрғын үй құрылысы Министрлігі құрылып, «қоғамдық жұмыстар және экономикалық даму жөніндегі бағдарламаларды» іске асыру басталды. Дәл осыдан депрессиялық аудандардағы көлемді жол құрылыстары басталған болатын. Нақ осы жылы «Аппалачтарды аймақтық дамыту бағдарламасы» пайда болды. Оның алдында автожол құрылыстарын күшейту жолымен оның ұзақ жылдар бойы шаруашылық тоқырауының негізгі себебі ретінде ауданның оқшаулануын жою міндеті тұрған болатын.

Бұл бағдарламаның мақсаты әлеуметтік бағытты иеленді – Аппалач тұрғындары үшін олардың салауатты өмір салтына, мамандық алуына, еңбекке қамтылуын жоғарылатуға жағдай жасау. Бұл бағдарламаларды жүзеге асыру Конгресс арқылы да, штаттардың заң органдары арқылы да бағдарламаларды жүргізуді жылжытатын қоғамдық ұйымдардың белсенді түрде қатысуларымен нығайтылды. Бирмингемде әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешу үшін қала билігінің, бизнестің және жергілікті тұрғындардың бірігуін; экономиканы медициналық зерттеулерге, банкі ісіне және кең спектрдегі қызмет көрсету сфераларын дамытуға қайта бағдарлауды өзіне кіріктіретін экономиканы қайта құрылымдау бағыттары мен құралдары жасалынды.

Еңбек нарығын мемлекеттік реттеу ерекше орын алды. Ол өзіне төрт бағдарламаны кіріктірді:

- еңбекке қамтылуды өсіруді ынталандыру және жұмысшы орындары санын арттыру;
- жұмысшы күштерін даярлау және қайта даярлау;
- жұмысшы күштерін жалдауға ықпал ету;

-жұмыссыздарды әлеуметтік сақтандыру.

АҚШ үшін еңбек нарығын орталықсыздандыру тән. Әрбір штаттың өздерінің жұмыссыздарды еңбекке қамту және көмектесу туралы заңнамалары, жұмыссыздар бойынша сақтандыру қорлары бар. Кәсіпкерлердің және қызметкерлердің өздерінің жарналары штаттар қорларынан және федералды қорлардан бөлек-бөлек төленеді.

Канада. Солтүстік территориялар (Квебек, Онтарио, Альберта, Манитоба және т.б.) ресурстарын игеру кезінде қалалар барлық жақын жанасып тұрған территориялардың экономикалық белсенділігі орталықтары ретінде құрылды. Әдеттегідей, оларда басы артық еңбекке сыйымды әлсіз механикаландырылған үрдістердің дамуына жол берілген жоқ. Шикізаттың көзі бар орындарды игеруге вахталық әдіс қолданылды. Кәсіби оқытылмаған күштерді пайдалану тәсілдері кеңейтілген жоқ. Солтүстік тақырыбы бойынша нақты зерттеулер жүргізу үшін әр түрлі саланың ғалымдары мен мамандарын тартуға үлкен көңіл бөлінді. Солтүстікті игеруді реттеу негізінде бұл территориялардың мемлекеттік қолдаусыз әлеуетті банкроттығы жатқаны мойындау маңызды болды. Квебек, Онтарио, Альберта және т.б. провинциялардың солтүстік бөліктерін дамытудың арнайы бағдарламалары қабылданды және іске асырылды. 1950-1960 жылдар межесінде «тоталдық» бағдарламалар жасалына бастады. Олардың арасындағы неғұрлым белгілісі солтүстіктің барлық территориясына кіретін «Солтүстікке қарай бетбұрыс» және «Ресурстарға қарай жол» деп аталды. Оларда жеке капиталдың (кәсіпкерлерді 3 жыл бойына табыс салығынан босату, жерді жеңілдіктер жағдайында жалға беру немесе тегін ұсыну және т.б.) экономикалық ынталандыру жөніндегі нақты шаралар ұсынылды.

Канадада бірінші рет шикізаттық бір салаға мамандандыру территорияның тұрақсыз дамуына алып келетініне назар аударылды. Сондықтан да экономиканы әртараптандырудың әр түрлі шаралары қабылданды және әлі де қабылданып келеді: дәстүрлі ұлттық қолөнер табыстары, ағашты өңдеу, қызмет көрсету түрлері және т.б. дамуда; шағын бизнесті қолдау бағдарламалары жасалуда. Мемлекет есебінен инфрақұрылымдар – электр энергетикасы және көлік коммуникациялары құрылуда.

Жұмыссыздарды сақтандыру әдісі қолданылуда. Тіпті муниципалдық деңгейдегі жекелеген әлеуметтік бағдарламалар сонау 20 жылдары қабылданса да жұмыссыздық арқылы тұтас қоғамның мәселесін көрсететінін, Ұлы депрессия кезінде жекелеген бойкүйіз қызметкерлердің өз кінәсінен жұмысынан айырылатынын ғана емес, сонымен бірге объективті себептердің күшімен де болатынын бұқара халық түсінуі керек.

1935 жылы еңбекпен қамтудың Ұлттық қызметі құрылды және 1940 жылы заңды актілерде тіркелген жұмыссыздарды сақтандыру жүйесіне негіз қаланды. Сақтандыру қысқа мерзімді жұмыссыздықтың ауыртпалығын жеңілдетуге бағытталған қарапайым бағдарлама ретінде ғана қарастырылған жоқ. Ол адамдар мен аймақтар арасындағы табысты қайта бөлу және экономикалық тұрақтылықты нығайту мақсатындағы материалдық қолдаудың неғұрлым кең мәтінінде қарастырылды.

1966 жылы жұмыссыздарды сақтандыру жұмыссыздарға да, сонымен бірге жұмыс істейтін кедейлерге де көмек ұсынатын, әлеуметтік қолдау көрсететін Канадалық жоспардың құрамдас бөлігі бола алды.

Германия. Рур аймағы Германияны индустрияландыруда үлкен рөл атқарды. Қазіргі таңда ол 11 қаланы бір коммуналдық одаққа біріктіріп отыр және оған жергілікті (территориясы – 4,4 мың км², тұрғындар саны – 5,4 млн. адам) тиесілі.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін бір онжылдық барысында аймақ өзінің экономикасын қайта қалпына келтірді, оның негізі көмір өнеркәсібі болатын. 50 жаңа штат құрылды. 1954 жылы көмір шығару 112,8 млн. тоннаға жетті. 1950 жылдардың соңында дағдарыс көмірдің, содан кейін болат құю өнеркәсібін қамтыды. Оның басты себебі неғұрлым арзан энергия тасушы – сұйық отынға салынатын салықтың және импортталатын мұнайға салынатын кедендік баж салығының күшін жоюының нәтижесінде импорттық мұнайдың тарапынан болған бәсекелестік еді. Көмір шығару көлемі күрт төмендеді, көптеген шахталар жабылып қалды. Көмір шығаруға қатысты дағдарыс аймақтың басқа салаларына да тарады, нәтижесінде жұмыссыздар саны өте жылдам арта түсті.

Әр түрлі экономикалық институттар мен құралдарды пайдалануды үйлестіретін көмір өнеркәсібін реттеу өндірістің жан-жақты құлдырауынан қашуға мүмкіндік берді. Рурдың барлық экономикасын басқаруды біртіндеп қайта құрылымдау үшін уақыт ұту керек болды. Оның негізгі бағыты мыналар еді: өнеркәсіптің «ескі» салаларын модернизациялау, жоғары білімді дамыту, технологиялық орталықтар ашу, қоршаған ортаны жақсарту.

1960–1980 жылдары біліктілікті арттыру мүмкіндіктерін кеңейту, жас жұмыссыздар санын қысқарту, аймақтан эмиграцияға кетуді іпектеу, жаңа кадрларды тарту мақсатында 5 жаңа университеттің негізі қаланды. Жергілікті студенттердің елеулі бөлігі тегін оқытылды, ал аз қамтылғандар шәкіртақы алды. Технологиялық орталықтар (1993 жылы олардың саны 12 болды) кәсіпкерлерге ғимараттар, құрал-жабдықтар, логистика, ұйымдастырушылық және қаржылық көмек ұсына отырып, аймақтың ғылыми-инновациялық әлеуетін күшейтті.

ФРГ үкіметі Рур аймағына арнайы экономикалық қолдау көрсетудің жолын таңдады. Алғашқы қадамдар мыналар еді: көмір өнеркәсібіне өтемақы бөлу және сатып алушылардың көмірге деген сұранысын сақтау мақсатында көмір тұтынушыларды (бірінші кезекте жылу электр станцияларына) субсидияландыру.

Рурдың тағдырында көмір өнеркәсібін және көмір шығаратын аймақтарды қайта құрылымдау және сауықтыру туралы Федералды заң (1968 ж.) маңызды орын алды. Осы заңға сәйкес мемлекет елдегі көмір шығарудың ең аз қажетті көлемін, көмір шығаратын кәсіпорындардың шығынсыз жұмыс істеуі үшін өтемақылар өлшемін, жұмысшыларға және олардың біліктілігін қайта арттыруға жұмсалатын шығындардың субсидияларын анықтады. 1969 жылы Рурдың барлық көмір өнеркәсібі ФРГ-нің экономика Министрлігінің, Солтүстік Рейн-Вестфалия жер Үкіметінің, шахталар иелері мен кәсіподақтардың келісім-шарттары негізінде бір «Рурколле» («Рур көмірі») концерніне біріктірілді.

Көмір шығаратын кәсіпорындардың металлургия зауыттарымен және электр станцияларымен ұзақ мерзімді келісім-шарттары арқылы байланысы болды. Үкіметтік деңгейде қабылданған әрекет етуші Бағдарламаның түйінді сәті еңбек нарығын қолдауға, біліктілікті арттыруға, зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық әзірлемелерге көмекке, экология мәселелерін шешуге бағытталды. Мемлекет жұмысшы орындарын жасауды және сақтауды кеңейту үшін жұмыс берушілерді біртіндеп және толығымен әлеуметтік төлемдерден босатуды, салықтарды азайтуды пайдаланды. Атап айтқанда, бұрын фирма төлеп келген қызметкерлердің отбасылық жәрдемақылар бюджеттен қаржыландыратын болды. Осы шаралардың нәтижесінде уақытша келісім-шартпен және уақытша жұмыстарға толық емес еңбекке қамтылу жағдайында жұмыс істейтіндер саны өсті.

Шығыс Германияда социалистік тәртіппен Комбинаттарда – мемлекеттік өндірістік конгломераттарда өндірістер ұйымдастырылды. Лар әлеуметтік экономиканың маңызды құрылымдық бірліктері болды. Мейлінше ірі комбинаттар Эйзенхутген, Биттерфельд, Магдебург, Риза қалаларына орналастырылды.

Комбинаттар өзі арқылы болат құю, химия өнеркәсібі, машина құрылысы мемлекеттік кәсіпорындары топтарын көрсетті. Олар әлеуметтік экономикада маңызды жалдаушы ғана емес, сонымен бірге жергілікті деңгейдегі тұтас бірқатар қызмет көрсету, оның ішінде энергияны жеткізу, мектептерді ұстап тұру және т.б. кіріктіре отырып, үлкен жауапкершілікті мойнына алады. Комбинаттың құлдырауы автоматты түрде қаланың экономикалық құрылымдарының толық күйреуіне алып келді. Мұның өзі тұтас аймақ үшін елеулі түрде әлеуметтік және саяси зардабын тигізері сөзсіз.

Социалистік тәртіптің құлдырауы және нарықтық қатынастарға өту кезеңінде кейіннен коммерциялық болған мемлекеттік өндірістік кәсіпорындарды жекешелендіру бағыты таңдап алынды. Мемлекеттік сенімгерлік компаниясы (ТНА) құрылды, бұл Шығыс Германиядағы жекешелендіру процесін басқарды. ТНА-ның құрылуы Шығыс Германия үкіметінде де, Батыс Германия үкіметінде де саяси еркіндіктің бар екендігін дәлелдейді. Экономикалық қайта жасалу үрдістерін басқара отырып, делдалдықты қатар атқарып отырған ол нарық стихиясына барлық нәрсені қайырымдылықпен бере салған жоқ. Бұл кезеңде мемлекеттік қатысудың айтарлықтай үлесін оның жұмыс істеуіне қалдыруды қарастыратын еңбек нарығы институттары құрылды. Федералдық бюджеттен қызметкерлерді өндірістік үрдістерден босатып, біліктілігін арттыру жөніндегі орталықтарды ашу үшін айтарлықтай қаражаттар бөлінді.

Ұлыбритания. Өндіріштік күштерді орналастырудың тепе-теңсіздігі бірінші кезекте, өнеркәсіптік аудандарды дәл айқындықпен мамандандыруды сипаттайды. Ұлыбритания XIX ғасырдың 70-жылдарына дейін дүниежүзінің индустриалдық орталығы болды. Әлемдік нарық салаларының қатарында жұмыс істеген гипертрофирлік (қалыптан тыс ұлғайған) даму алды.

Салалардың бастылары тас көмір, металлургия, кеме жасау құрылысы, машина өндірісі, мата шығару болды. Бұл жерде мамандандырылған аудандардың үш тобы бөлініп алынды. Біріншісі — өңдеу өнеркәсібі салаларын топтастырған Оңтүстік-Шығыс және Батыс Мидленд. 80-жылдарға дейін олар Ұлыбританияның басқа аудандарынан және шет елдерден, ең бастысы АҚШ-тан келген мигранттардың орталығы болып табылды. Аудандардың екінші тобы неғұрлым экономикасы жағынан артта қалған (депрессивті) — Солтүстікті, Солтүстік-Батысты, Уэльсті, Шотландияны, Солтүстік Ирландияны топтастырды. Негізінен, бұл тар ауқымда мамандандырылған (тас көмір, металлургия, кеме жасау құрылысы, машина өндірісі, тоқыма салалары) ескі өнеркәсіпті аудандар. Үшінші топқа ауыл шаруашылығы өнімдері өндірісіне мамандандырылған Шығыс Англия және Шығыс Мидленд кіргізілді. Олардың экономикасының қолайлы болып дамуы салыстырмалы түрде жақсы инфрақұрылымдары бар Оңтүстік-Шығыс аймақтарымен кооперациялық байланыстарының ықпалынан екендігі даусыз.

Ұлыбританияның аймақтық мәселелері бір аудандарының шамадан тыс дамуынан және басқа аудандарының артта қалуынан пайда болғаны белгілі. Салыстырмалы түрде өсіп-өркендеген Оңтүстік-Шығысында өнеркәсіптер мен тұрғындардың шамадан тыс көп шоғырлануы мәселесі мейлінше өткір болды. Мұның өзі тұрғындардың өсу қарқынының

төмендігіне алып келді. Солтүстік, Солтүстік-Батыс, Уэльс аудандары үшін жастардың кетіп қалуы, жұмыссыздықтың жоғарылығы, еңбек жалақысы деңгейінің төмендігі тән. Шотландиядағы мейлінше ірі кәсіпорындар шетелдік капиталмен бақыланды. Нәтижесінде 70-жылдар мен 80-жылдар басындағы экономикалық дағдарыстарда аудандағы жағдай өте қатты нашарлап, жұмыссыздық деңгейі 1975 жылғы 5,2%-дан 1984 жылы 15,1%-ға дейін өсті.

Бұл мәселе британ үкіметі әзірлеген «Өнеркәсіпті көшіру сызбасы» (1928 ж.) іс-шарасы көмегімен шешілді. Ерекше жоғары жұмыссыздықты (1934 ж.) төмендету шараларын жүзеге асыру үшін «ерекше аудандар» мекемесі құрылды. Жұмыссыздар деңгейі Уэльсте 32,3%, Шотландияда — 23,1%, Солтүстік-Шығыс аймағында — 22,1% құрады. Ұлыбританияның 30-жылдардан бастап 60-жылдардың толық аяғына дейінгі мемлекеттік саясатының басты міндеттері мыналар болып табылды: «неғұрлым өсіп-өркендеген аймақтардағы» жұмысшы күштерін «жұмсап қоюды» тоқтату; жұмысшы күштерінің сұраныстары мен ұсыныстары арасындағы арақатынасын жақсарту; экономикалық өсудің тұрақты қарқынын жасауға ықпал ету, әсіресе, «ескі» салалар көп шоғырланған депрессивті аудандардағы мейлінше әртараптандырылған өнеркәсіптік құрылымды көтермелеу. Аймақты дамытудың кезекті бағдарламалары қалың бұқараның әр түрлі топтарының мәселелерін шешуді қатыстыруды қарастырған. Жасалған «Өнеркәсіптік туралы Заңға» (1966 ж.) сәйкес анклавтық «даму округы» «даму аудандарының» үздіксіз аумағына айналдырылды.

Мұнымен тең жағдайда ұзақ уақыт бойы жұмыссыз жүргендерге көмек берудің арнайы бағдарламалары да болды. Ерікті бастауларда немесе толық емес еңбекпен қамтылу жағдайында; жалданған жұмысшыға жұмыс беруші емес мемлекет ақша төлсейтін 3 апталық сынақ мерзімімен жұмыс істеу мүмкіндіктері жасалды. 1995–1996 жылдары бір жылдан астам уақыт жұмыссыз жүрген 18-24 жас аралығындағы жас адамдардың жұмыс алуына интенсивті көмек көрсету үшін «жаңа ұлттық» бағдарлама жасалды. Ұзақ уақыт жұмыссыз жүргендерді қайта оқытудың арнайы бағдарламасы оқуға қатысушылардың кемінде 50%-ы бітіргеннен кейін міндетті түрде жұмысқа алынуы тиіс болып қайта ұйымдастырылды. Ұлыбританияның төрт аса ірі банкісі карьерасын (мансабын) дамытуға ссудалар берді. Бұл ссудаларды оқу ақысын төлеу үшін 67 мыңнан астам адам пайдаланды. 1994 жылдан бастап арнайы бағдарлама бойынша көмектің жаңа формасы кіші фирмаларға (қызметкерлерге дейін) персоналды 13 ай мерзімге оқыту үшін ссудалар берді.

Бір салалы қалалардың халықаралық тәжірибесін талдау кезінде Ұлыбританияда 1980-жылдардың басында көмір және болат құю

өнеркәсіптеріне күшті тәуелді болған аудандарда туындаған бір салалы қалалар мәселесін бөліп қарауға тұрарлық. Мәселен, 1981-1997 жылдар кезеңінде жұмыс істеп жатқан 130 көмір шығаратын және қайта өңдейтін кәсіпорынның 124-і жабылып қалған. Соның нәтижесінде 193 000 жұмысшы өз орындарынан айырылды, осылайша жұмыс істеуге қабілетті еркектердің 25%-ы жұмыссыз қалып қойды.

Ұлыбританияның бір салалы қалаларының мәселелері қатарынан мыналарды бөліп қарауға болады:

- қоршаған ортаның физикалық тұрғыдан ластануы – жылдам регенерацияланудың кедергісі ретінде;

- шахталардағы бұрынғы жұмыстардан денсаулыққа тигізілген мәселелер;

- миграция – ақыл-ойдың, инженерлердің және келешегі бар жастардың басқа жаққа жылыстауы, елде өмір сүріп жатқан егде тартқан тұрғындар ғана қалған;

- онжылдықтағы жұмыссыздардың әлеуетті жоғары деңгейі – нәтижесінде өскелең ұрпақ мұрагерліксіз еңбек этикасымен тәрбиеленеді;

- нашар инфрақұрылым – дамымаған қоғамдық көлік және т.с.с. жанаса орналасқан территорияларға барынша қол жетімді жұмысты істеуі үшін еңбек тұрғындарының қайта қозғалу ұтқырлығына мүмкіндіктер бермеді;

- 16-24 жас аралығындағы жастар арасында жұмыссыздықтың ауқымды саны орын алды;

- жергілікті білім беру мекемелерінің білім беру және кәсіби даярлау деңгейінің нашарлығы;

- алкогольдендіру, нашақорлыққа тәуелділіктің және депрессияның таралуы;

- ұсақ кәсіпкерлік дәстүрлерінің және жеке меншіктік шаруашылықты жүргізудің жоқтығы.

Ұлыбритания шешімді біріншіден, физикалық регенерацияланудан тапты:

- жаңа үйлер, пәтерлер және әлеуметтік тұрғын үйлер;

- үлкен территорияларға жұмысқа орналастыру үшін ұтқырлықты арттыру жоспарындағы жаңа көліктік байланыстар;

- егер, тіпті, бұл ұзақ мерзімді жобалар болса да, бұрынғы зауыттарды қайта жасау және модернизациялау;

- өндірістің және экономиканың қосымша қуысын жасау.

Екіншіден, экономиканы қайта қалпына келтіруден:

- баламалы салалар және жаңа технологиялар жағындағы әртараптандырулар – мысалы, 80-жылдары экономикалық өсудің

себептері екі салада: құрылыста және қызмет көрсету сферасында болды;

- көлік байланыстарын жақсарту қол жетімді жұмысшы орындарының санын ұлғайтты;

- кәсіпорын территориясына салықтық жеңілдіктер – шетелдік компаниялар үшін қаланы инвестициялауға ынталандыру;

- мақсатты инвестицияларды табу;

- несиелік одақтар.

Ұлыбританияның бір салалы қалалары территорияларында бизнеске көмектегі ең үздік инвестициялық ахуал жағдайын жасауға және түзетуге дайын тұратын өкілетті салықтық және нормативтік органдар (UDK) құрылғандығын атап өтудің де маңызды екенін ескерген абзал. UDK-ның нәтижелерге жылдам қол жеткізу және шетелдік инвестицияларды тарту үшін бағдарламаларды жоспарлау және жүзеге асыру уақытында жергілікті заңдарға үстемдік етуге өкілеттілігі бар еді.

Заманауи сатысында посткеңестік экономикалық кеңістіктің оның орталықсыздандырылуы мен қайта құрылымдануы үрдістерін сипаттайтын айтарлықтай деформациясы болып өтті. Қала қоныстанушыларының мәселелері әрбір алынған жекелеген қаланың экономикалық жағдайы мәнмәтінінде, оның бұл жасалымдағы әлеуметтік-экономикалық дамуы ескеріле отырып, қарастырыла бастады.

«Қала» ұғымы әр түрлі уақытта және әр түрлі дәуір қатынастары бойынша түрлі-түрлі мазмұнда қалыптасты. Әдетте, ол генетикалық-тарихи, формальді-құқықтық, экономикалық-статистикалық, демографиялық, қоғамдық-шаруашылықтық және басқа да критерийлерден шығарылып, беріледі.

1900 жылы АҚШ тұрғындарының 75%-дан астамы қала типтес елдімекендерде тұрған еді. Ал 1800 жылы бұл көрсеткіш небәрі 6% ғана болатын. Мұндай жылдам урбанизацияның басты себебі өнеркәсіптік революциямен байланысты техникалық прогресс болып шықты.

1943 жылдың өзінде американдық ғалым Чонси Д. Гаррис 1940 жылдың кезінде 25 мың тұрғыны бар АҚШ-тың 377 қаласының бірінші жіктелуін жасаған еді. Біршама уақыт өткеннен кейін ол бұрынғы КСРО-ның қалалық елді мекендерін жіктеуде осы әдісті қолданды.

Бұрынғы Кеңестер Одағында социализм жеңіске жеткеннен кейін тұрғындарды жер шаруашылығынан ажырату және қалалықтардың индустриалды тұрғындарын өсіру барынша күшейе түсті. 1917 жылы қалалық тұрғындар ел халқының 18%-ын, 1959 жылы – 48%-ын, в 1970 жылы – 56%-ын, КСРО-ның құлдырауы сәтінде – 66%-ын (Қазақстанда – 57%) құрады. Тұтас алғанда бұрынғы Кеңестер Одағында шағын қалалар (тұрғындары кемінде 20 мыңнан келетін) басым болды: олардың үлес

салмағы жалпы қалалар құрамының 50%-ына жуығын құрады. Қазіргі таңда Қазақстан қалаларында 58%-ы, Ресейде 73%, Еуропада 90% және дүниежүзінде тұрғындардың жалпы алғанда 50%-ы тіршілік етуде. БҰҰ-дүниежүзінде тұрғындардың жалпы алғанда 50%-ы тіршілік етуде. БҰҰ-ның болжамы бойынша «қала» ұғымын анықтайтын ұлттық критерийлерін ескере отырып, 2025 жылдарға қарай дүниежүзі тұрғындарының 61%-дан астамы (5065 млн. адам) қалалықтарды құрайтын болады.

Урбанизация үрдісінің басты өзгеше белгісін айқындау, «қала» ұғымының өзінің критерийлері мен анықтамасын жасау – экономика ғылымының маңызды міндеті. Қала (қандай елдімекендерді қала деп санауға болады) анықтамасының өзі туралы сұрақ «қалаларды танып-білу кезінде туындайтын екі басты жалпы сұрақтың (екіншісі – қалалар типологиясы) біріне жатқызылады».

Қалалардың өсуі мен дамуы мәселелерімен айналысатын ғалымдардың ғылыми еңбектерінде аталмыш процестің дамуының экономикалық негіздері ашылады, ғылыми-техникалық революция жағдайындағы оның негізгі тенденциялары айқындалады.

Кеңестік кезең әдебиеттерінде заманауи қаланы ең алдымен жергілікті өзін-өзі басқаратын, тұрғындар саны шартты түрде бір көлемнен артық болған (мысалы, Францияда – 2 мың, Түркияда – 10 мың, Ганада – 5 мың, Кенияда – 2 мың, Тунисіте – 1 мың адам) елдімекен ретінде анықталады. Жекелеген елдерде (Италия, Чнемесе, Гватемала) қала анықтамасы мейлінше нақтыланған. Оның критерийлері ретінде, сондай-ақ, тұрғындардың жазықтығы, құрылыстардың тығыздығы, тұрғындардың ауыл шаруашылығы қызметімен айналыспайтындығы алынады. «Қала» ұғымының сан түрлі анықтамаларына (дефиницияларына) қарамастан, олардың кез келгені тұрғындар санының сандық көрсеткішімен қатысады. БҰҰ-ның жарияланымдарында қала ретіндегі мәліметтерді салыстыру мақсатында, егер олардың кемінде 20 мың тұрғыны болса агломерация ескеріледі. Швецияда кемінде 200 мың, Жапонияда 50 мың тұрғыны бар елдімекен қала болып саналады.

Шетелдік дамыған елдерде әлеуметтік дағдарыстарды жеңудің және басқарудың теориялық тәсілдері мен практикалық құралдарының тұтас жүйесі жасалған. Сонымен бірге әрбір елде бір салалы территорияларды дамыту институттарын қалыптастыруға негізделген, экономиканы әртараптандыруға, инновациялық технологияларды жасауға, тұрғындардың өмір сапасын жақсартуға, сыртқы ортаның тәуекелдерін азайтуға бағытталған экономиканы қайта құрылымдаудың өз жолдары іске асырылған.

Бір салалы территорияларды дамыту институттарын қалыптастыру жөніндегі шетелдік тәжірибеге шолу 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1 - Бір салалы қалаларды дамыту институттарын қалыптастыру жөніндегі шет елдердің тәжірибесі

Бір салалы қалалар	Экономикалық қала жасаушы салалары	Даму институтын қалыптастыру	Даму институттарын қалыптастыруға мемлекеттің қатысуы
Пулман (АҚШ)	Машина құрылысы	Туризм орталығы	АҚШ Жоғарғы сотының Пулманды Чикаго қаласын жасау құрамына енгізу туралы қабылдаған шешімі; Тұрғындардың белсенді әлеуметтік ұстанымы арқасында мемлекеттің қала, штат, ел көлеміндегі Пулманның тарихи объекті күзетін мойындауы.
Хаддерсфилд (Ұлыбритания)	Машина құрылысы текстиль өнеркәсібі	Инновациялық-іскерлік орталығы	Huddersfield Pride территориясын дамыту жөніндегі агенттікті құру; Мемлекеттік, жеке меншіктік, коммерциялық емес ұйымдар альянсын құру; Marketing Huddersfield Partnership және медиа-орталық ассоциациялары; Мемлекеттің әлеуметтік, мәдени жобаларды ынталандыру үшін гранттар жүйесін енгізуі.
Эмшер-Парк (Германия)	Көмір шығару, болат өндірісі	Инновациялық орталық («жаңа өнеркәсіп аймағының болашақ шеберханасы»)	Экономиканың экология, медицина секілді салаларын дамытуды ынталандыру; энергияның баламалы көздерін қолдану; еңбекке қамтудың жаңа заманауи түрлерін (компанияның және ғылыми зертхананың жаңа оқытатын бағдарламалары) қалыптастыру; ІВА территориясын дамыту жөніндегі агенттікті құру; Кіші және орта бизнесіні дамыту.
Солтвилл (АҚШ)	Химия өнеркәсібі	Туристтік және іскерлік орталығы	АҚШ-тың қоршаған ортаны қорғау жөніндегі Агенттігі қабылдаған қаланың экологиялық жағдайын жақсарту жөніндегі шаралары; Кіші (көбінесе отбасылық) бизнестің белсенді дамуы; жеңілдіктер мен артықшылықтардың үлкен жиынтығын енгізу; кеңес беру арқылы қолдау және т.с.с.
Хелмонд (Голландия)	Текстиль өнеркәсібі металл өңдеу	Технологиялық орталық	Қаланы қайта өрлеу жөніндегі барлық шығынды мемлекеттің және ЕО-тың қаржыландыруы; Инвестициялау үшін жеңілдік жағдайлары есебінен экономиканың құрылымдық қайта құрылуы. Нәтижесінде қалаға технологиялық жаңалықтарды кеңінен пайдалануға, әлемдік нарықта белсеніс әрекет етуге бағдарланған отандық және шетелдік компаниялар (мысалы, «Вольво» фирмасының автомобиль зауыты құрылды) тартылды; Мемлекеттік кадрларды даярлауы; Ерекше мәртебе («қайта қоныстанған қала») алу және жаңа тұрғын үй құрылысы (жыл сайын 1000 үйге дейін салынды).
Питтсбург (АҚШ)	Қара металлургия	Инновациялық-сервистік орталық	Жоғары технологиялар (робот техникасы, атом технологиясы және т.с.с.), денсаулық сақтау (биотехнологияларды кіріктіріп) салаларын, қаржы және қызмет көрсету сфераларын дамыту; Ірі компания штаб-поялары, сондай-ақ олардың

			өкілдіктерін үлкен мөлшерде тарту; 20 университет пен колледж, сондай-ақ көптеген кітапхана, оның ішінде елдегі бар ең ірісі негізінде ықпал ету; Нәтижесінде қала жас мамандар үшін мейлінше тартымды, сондай-ақ оқытушылар құрамының ең жоғары деңгейдегі жамағасы бар АҚШ-тың ең таза қалалары рейтингісіне енді.
Бирмингем (АҚШ)	Қара металлургия	Инновациялық-сервистік орталық	Қала экономикасын медициналық зерттеулерге, банкі ісіне және қызмет көрсету сферасын дамытуға бағдарлау; Нәтижесінде Бирмингем 1989 жылы АҚШ-тағы өмір сүру үшін ең қолайлы қала ретінде мойындалды.
Эллингтон-Лейк (Канада)	Уран рудасын шығару	«Зейнеткерлік Меккесі»	Мақсатты аудиториясы зейнеткерлер болып табылатын муниципалдық коммерциялық емес тұрғын үй корпорациясын құру; Елдің барлық зейнет жасындағы адамдарын тартуға бағытталған арнайы Зейнеткерлік тұрғын үй бағдарламасы көмегімен арзан тұрғын үй беру; Қоғамды дамыту жөніндегі Арнайы қордың көмегімен кіші және орта бизнесті микронесиедеу.

Шетелдік тәжірибе көрсеткеніндей, бір салалы қалаларды дамыту институттарын қалыптастыру тұтас бірқатар әлеуметтік бағыттағы мемлекеттік іс-шаралардың кешенімен қатар жүреді. Олардың арасынан мыналарды бөліп қарауға болады:

-бір салалы қалаларда өте жиі жаңа университеттер құрылуы үшін тұрғындарды кәсіптік қайта оқыту, мамандықтар тізімі кеңейтілуде және тұтас алғанда тұрғындардың білім алу және ғылыми әлеуеті арта түсуде;

-тұрғындарға әлеуметтік көмек көрсету – ұзақ ақы төленетін демалыстарын, жеңілдіктер (мысалы, тұрғын үй алуы үшін несиелерді жеңілдікпен беру) енгізу; босатылған қызметкерлерді жұмысқа орналастыру үшін жаңа жұмыс орындарын жасауға ықпал ету; уақытша жұмысқа орналастыру үшін қоғамдық жұмыстар ұйымдастыру; зейнетақыға мерзімінен бұрын шығуы үшін құқық беру және т.с.с.;

-мемлекеттік қаражаттар, жергілікті бюджеттер және қоғамдық қорлар есебінен шағын бизнесті дамытуды қолдау;

-болашағы жоқ бір салалы қалалардан тұрғындардың басқа жаққа қоныс аударуына ықпал жасау. АҚШ-та тұрғындардың жоғары икемділігінен мейлінше кеңінен қоныс аударуы бір салалы қалаларды қолдаудың құралы ретінде қарастырылды;

-ескіні жетілдіру және жаңа инфрақұрылымдар (логистиканы, коммуникацияларды дамыту, тұрғын үй орамдарының жаңа құрылысы және оны қайта ұйымдастыру және т.с.) жасау. Бірқатар елдерде тіпті осындай тектегі арнайы бағдарламалар да бар. Мысалы, Францияның тұрғын үй және коммуналдық құрылыс Министрлігі «Тұрғын

үй құрылысына көмектесу» бағдарламасын жасады. Мұнда мемлекет бөлген қаражат есебінен қаланың орталық аудандарында орналасқан ескі тұрғын үйлерді қайта жарақтандырып, жаңа құрылыстар жүзеге асыру келісілген. Мұндай қолдау, біріншіден, неғұрлым сапалы жұмысшы күшін тартуға, екіншіден, кәсіпорын жабылып қалған кезде қызметкерлер дамыған көлік инфрақұрылымы есебінен жақын орналасқан қалаларда жұмыс істеуге мүмкіндіктер алады.

-бір салалы қалалардың экологиялық санкциясы өнеркәсіптік қызметтің нәтижесінде құртылған жерлердің топырақ құнарлылығын қайта қалпына келтіруге арналған. Мұндай шаралар айтарлықтай дәрежеде территорияны

(бірінші кезекте, әлеуметтік және инфрақұрылымдық) одан ары қарай модернизациялауға көмектеседі. Мәселен, 1990 жылдары Ұлыбританияда үкіметтің, жергілікті биліктің және жеке меншік секторының бірлескен әрекетіне есептелген 57 қаланы жаңартудың үкіметтік бағдарламасы жасалды. Оның мақсаты – қалаларды дамытуға және қайта қалпына келтіруге, өнеркәсіптік қызметтің нәтижесінде құртылған жерлердің топырақ құнарлылығын қайта қалпына келтіруге қаржылай көмек көрсету. Бұдан басқа, «Қаланың дамуына арналған субсидиялар» деген атпен бағдарлама жасалды.

Бір салалы қалаларды қолдаудың елеулі механизмдерінің бірі, сондай-ақ, мемлекеттің қала саясатын заңды түрде қолдауы болып табылады, мысалы, Еуропалық Одақ (ЕО) елдерінің өз құзыреттілігі аясында жүзеге асырған. Атап айтқанда, айтарлықтай мәселелерді шешу мақсатында ЕО қала саясатын жетілдіруге бағытталған бірқатар құжаттарды жасады, бірінші кезекте:

-«ЕО-на мүше елдердің қала саясаты туралы» (1997 ж.), онда ЕО-ның қала саясатын қалыптастырудың негіздері қаланған, оның қалаға ықпалы ашылған;

-«Еуропалық Одақ қалаларының тұрақты дамуы: әрекетке басшылық» (1998 ж.), онда тікелей қала саясатын жүргізу қажеттілігінің маңыздылығы айтылған, сондай-ақ қала саясатының түйінді принциптері мен бағыттары орнықтырылған: мүмкін болатын ең төменгі деңгейде қабылданған шешімдерді болжамдайтын субсидияландыру; қала мәселелерін шешуге азаматтарды, жеке меншік және мемлекеттік секторларды кеңінен тартуды білдіретін серіктестік; нарық механизмдеріне сүйенуді болжамдайтын нарықтық тиімділік;

-Стамбул декларациясы және Хабитат Повескісі (1996 ж.), онда желілі муниципалды құрылымдарды қолдау жөніндегі іс-әрекеттердің механизмдері мен жоспары бекітілді.

Дүниежүзілік іс-тәжірибеде бір салаға мамандандырылған қалалар дамуында олардың экономикасын мемлекеттік негіздерге және қолдаудың аймақтық шараларына құрылымдық қайта құрудың айтарлықтай тәжірибесі жасақталған. Олардың түйінді орнында әлеуметтік бағыттағы іс-шаралар орын алған. Тек жұмыс істемейтін азаматтардың ғана емес, сонымен бірге жұмыс істейтін кедей-кепшіктердің де мүддесін қолдайтын жұмыссыздықты сақтандыру маңызды орынды иеленеді. Мұндай бағдарламаларды жүзеге асыруда қоғамдық ұйымдардың, сондай-ақ қалалық мәселелерді ақылдасып, бірге шешетін жергілікті билік пен бизнестің белсенді қатысулары да нығая түседі. Көптеген шетелдік мысалдар көрсеткеніндей, территорияның тарихи жағдайлары мен жақсы орналастырылуы нәтижесінде ұтатын аймақтар бәсекеге қабілетті өнеркәсіптік аумақтың пайда болуын қамтамасыз ететін инвестициялық жағдайды және әлеуметтік тартымдылықты жасауға қабілетті [33].

Шағын қалалардың көбі қала құру кәсіпорындар өндірісінің тоқтауының немесе қысқаруының салдарынан өздерінің бұрынғы өнеркәсіптік және өнеркәсіптік емес атқарымдарын жоғалтқан. Кері кетуші деп атала бастаған шағын қалалардың көпшілігі осындай қиын жағдайда қалды.

Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі аумақтық даму Стратегиясы негізінен экономикалық өсу орталықтарын қалыптастыруға бағытталған. Бұл орталықтар өзімен бірге, басқа аймақтарды да алып шығатын қуатты экономикалық өрлеу аймақтарына айналады деп жоспарланды. Алайда, іс жүзінде бұл орындалмағанын көрсетті. Керісінше, өсу орталықтары өздеріне барлық қажетті ресурстарды (қаржы-шаруашылық, еңбек, материалдық және т.б.) көптеп тарта бастады, әдетте, бұл ол ресурстардың басқа аймақтарда азаюына алып келеді. Шағын және орташа қалалардың мүдделері дұрыс қорғалмады, табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлар орын алған жағдайда ғана ауық-ауық ескеріліп отырды.

Бұл табиғи-шикізаттық, өндірістік, кадрлық әлеуеттердің үлкен айырмашылығына ғана емес, сонымен бірге аймақтардың қалыптасқан қызмет бағытының деңгейіне, олардың нарықтық қатынастарға бейімделу деңгейіне, ішкі және сыртқы нарықтардағы бәсекеге қабілеттілік шарттарына да байланысты. Басқа сөзбен айтқанда, республиканың әрбір шағын қаласының мәселелерінің сөзсіз өзіндік ерекшеліктері бар, бірақ олар ортақ алғышарттармен де сипатталады.

Әлемдік тәжірибеде көптеген шағын қалалардың пайда болуы қаланың мамандану қызмет бағытының негізінде оның орналасуын түсіндіретін теориялық тұжырымдаманың ережелеріне сәйкес болған. Әсіресе, қаланың атқарымдық мамандануы теориясы шахтерлік немесе

металлургиялық қалалардың пайда болуы кезінде айқын болды. Кейбір қалалар осы атқарымды сақтап қалды, кейбіреулері – оларды жоғалтты немесе басқа атқарымдарды игерді. Мұндай қаланың басты айрықша ерекшелігі, оның өндірісті орналастыру жүйесіндегі мамандану факторларына тікелей тәуелділігі болып табылады. Әдетте, мұндай қалалардың аумағында жергілікті халықтың өмір сүру деңгейіне түпкілікті негізде әсер ететін бір немесе бірнеше кәсіпорындар қызмет етеді.

Бұл жерде моноқалалардың проблемаларын тек қаланы жою немесе оны қайтақоныстандыру арқылы шешуден ғана тұрмайтынын көрсетеді. Сонымен қатар, сәтті мысалдарда қарапайым шешімдер жаңа идеялармен толықтырылып, жергілікті жағдайды пайдалану арқылы шешуге болатынын көрсеткен.

Моноқалалардың проблемасының сәтті шешімінің мысалы ретінде Канадада жүргізілген жойылуға сәл ақ қалған және дағдарыстан зардап шеккен моноқалалардың проблемасын тұрғылықты халық, бизнес және жергілікті биліктің бірігіп жұмыс істеуінің нәтижесінде болған әрекетті айтудың болады. Канаданың тәжірибесі тағы да бір жағынан қызықты болуы мүмкін, себебі бұл мемлекеттің моноқалаларының құрамы Ресей моноқалаларына ұқсас болып келеді. Осыған байланысты Канаданың екі қаласы, яғни Тамблер Ридж бен Еллиот Лейк қалаларында жүргізілген шараларды талдап көрейік.

Тамблер Ридж қаласы Канадада 1980 жылдардың соңында ірі көмір өндіру өндірісін қолдау үшін құрылған болатын. Жаңа қаланың халық саны 5 мың адамды құрады. 2000 жылға қарай, қалақұраушы Тех корпорациясы ең ірі кенішінің жабылуы туралы хабарлады, ал бұл өз кезегінде қаланың ары қарай қала болып жұмыс жасауына деген қауіп төндірді. Өңірлік биліктерілердің басты ойы қаланы жойып, халықты көшіру еді. Олар қаланың бір өнеркәсіпке қана тәуелді екенін назарға алып, оның стандартты шаралармен экономикасының қайта келмейтін аңғарды. Алайда, жергілікті тұрғындардың басым көпшілігі мен лауазымды адамдары өз туған қаласын тастап кеткісі келмеді және Тамблер Ридж қаласының экономикасы арнайы индустриялық орталықтан гүлденген экономикалық орталыққа айналып қала экономикасын сақтап қалады деп сенді.

Муниципалитет жағдайы нашарлаған қаланы қалыпқа келтіруге ұзақ мерзімді мұқият қарастырылған стратегияны жасап шығарды. Стратегияның мазмұны жергілікті халыққа тұрақты қызмет көрсетіп, инженерлік инфрақұрылым мен транспортты қолдау болып табылды. Бұл шаралар тұрақты әлеуметтік негіз құрау үшін және тек тұрақты жағдайды сақтап қалу ғана емес, оның үстіне қала экономикасын әртараптандыруға қабілетті болатындай ету еді. Жоба сәтті болып

шықты. Бұл саясат жоспарының маңызды элементіне оның қысқа және ұзақ мерзімді бөлімдегі аспектілерін келтіруге болады. Қысқа мерзімді стратегия өңірлік басшылармен келісім шарт жасауды ұсынды. Олардың міндеті қалған халықтың өмір сүру стандарттарын өңірлік бюджеттен трансферт ретінде қаражат аударып қолдау болатын. Ал ұзақ мерзімді стратегияға қала экономикасын әртараптандыру болды. Халықтың керегін қанағаттандыру үшін жергілікті шенеуніктер көшіп кеткен тұрғындардың үйлерін сатып алып, оларды айтарлықтай арзан бағада сатты. Бұл бастама үйлерді қайта қалпына келтіргеннен кейін халық көңілінен шықты және айтарлықтай төмен бағамен бағаланып, 12 мың АҚШ долларынан 25 мың АҚШ доллары арасында сатылды. Осылай 60 пайыз үй қайта сатылды (1600 дана үйден 725 жер үй және 260 пәтер).

Бұдан басқа, әлеуметтік қызмет көрсету сапасы жоғарылады. Мысалы: білім алу және оның қол жетімділігі, медициналық қызмет пен әлеуметтік қауіпсіздік күшейтілді. Арнайы ұйымдармен қарым-қатынас орнатылды, бұл өз кезегінде өтпелі кезеңнен тұрақты кезеңге дейін негізгі әлеуметтік деңгейдегі пакеттерге кепілдеме берді. Әлеуметтік қауіпсіздік пен тұрғын үйдің қол жетімділігі қалаға көшіп келушілерді ынталандырды және 2002 жылға дейін бұл көрсеткіш жер үйлермен пәтерлердің 97 пайызы жаңа тұрғындарға сатылғанын көрсетті.

Жұмыс күшінің көшіп келуі арқасында адам капиталы жоғарылады. Бұл кіші және орта бизнесті дамытуды жеңілдетуге мүмкіндік жасады. Мысал ретінде қызмет көрсететін және рекреациялық жағдай жасайтын жерлер ашыла бастады. Қала тез арада салынған кіші қонақ үйлер мен ресторандар тізбектерінің және машина жуатын объектілердің куәсі болды. Одан ары қарай қаланың географиялық орналасуы, оның орман шаруашылығын дамытуға арналған жобаны жасауға мүмкіндік жасады. 2008 жылы шамамен 40 кіші және орта кәсіпорындар ашылып, қаланың экономикасының қайта қалпына келуіне айтарлықтай үлесін қосты. Айта кетсек, жүргізілген анкеталандыруда 80 кіші және орта кәсіпорындардың ішінен 50-і қаланың бизнес жүргізуге ыңғайлы жағдайлары көп екенін айтып, өздерінің бизнестерін ары қарай дамытқысы келгенін баяндаған.

Қалаға келген халықтың және тұрақты жергілікті бюджетке трансферттің түсуі арқасында қаланың бар инфрақұрылымын бейімдеп, жаңа индустрияны дамытуға мүмкін етеді. Мысалға темір жолдар салынды және ірі құрал жабдықтарды қолдайтын жерлер ашылды. Бұл халықтың нақты жұмыспен қамтылған қала аумағын бағалауға мүмкіндік жасады және бұл олардың аумағын кішірейтті. Осылай Тамблер Ридж қаласының қайта қалпына келтіру кампаниясы аяқталды. Бұл тренд қаланы туристік орынға айналдырды. 50 ден аса

қонақжайлыққа маманданған кәсіпорындар ашылды. Бүгінгі күні Тамблер Ридж қаласының әдемілігін жобамен барлық Канадалық туристерге арналған вебсайттардан көруге болады.

Бұдан басқа жағымды мысал ретінде Канаданың Еллиот Лейк қаласын сақтап қалудың сәтті шешімін қарастыруға болады. Қала экономикасы уран шығарумен айналысты. Еллиот Лейк дағдарысқа 1990 жылы ұшырады. Қалақұраушы Рио Алгом Лимитед және Денисон Майнес Лимитед кәсіпорындарының негізгі тұтынушы-Онтарио Гидро арадағы уранмен қамтамасыз ететін келісім шартын шектеді, себебі ол арзан сапалы жеткізіп берушілерді тапты. Еллиот Лейк қаласының қала құраушы кәсіпорындары негізгі үш шахтаның тоқтатылғанын хабардар етті. Нәтижесінде 2,000 адам жұмыстан босатылды. 1992 жылы Денисон Майнес Лимитед өз бизнесін тоқтатты. Салдарынан 1100 ден аса жұмыс күші жұмыссыз қалды. Рио Алгом Лимитед кәсіпорынының қалған 553 жұмысшылары 1996 жылдың пілдесінде жұмыстарынан айрылды. Еллиот Лейк қаласының экономикасы толығымен осы қалақұраушы кәсіпорындарының табысына тәуелді болатын. 1986 жылдардың басында 17984 халқы бар қалада 4858 адам уран шығаратын кәсіпорындарда жұмыс істеді және 3963 адамнан аса жұмысшылар осы уранмен байланысты өнім шығаратын кәсіпорындар мен қызмет көрсететін кәсіпорындарда жұмыс істеген болатын. 1990 жылдың басында жашпай еңбекке жарамды халықтың жұмыссыз қалғаны жайындағы жаңалық қалаға қауіпті белгінінің жақындап келе жатқанын білдірді. 1997 жылдың басында бұл оқиғадан кейін қала халқының (400—500 адам) көп көлемде азаюына алып келуімен жалғасты. Әсерінде жағдай әртүрлі өрбіді 1994 қала халқының саны 14,3 мың болса 1997 жылы 2,5 мың жұмысбасты халықпен қоса есептегенде 14,5 мың адам болды.

Уақыт қысымымен, экономист мамандардың жетіспеуі және қаражаттың жоқтығынан қиын жағдайға жолыққан жергілікті шенеуніктер әр уақытта тау-кен өндірісіне тәуелді болып келген қаланың экономикасын реструктуризациялауға шешім қабылдады. Мақсат дағдарыс басталмай тұрып қала экономикасын әртараптандыру еді. 1987 жылы экономикалық дамыту комитеті құрылды. Бұл Еллиот Лейк дағдарысын жеңудің жаңа жоспарын жасап шығару болатын.

Қаланы сақтап қалу концепциясы инвестиция тарту шаралары мен бар ресурстарды қолдану және қысқа мерзімді аспектілер арқылы экономиканы тұрақтандыру еді. Концепция үш негізгі бастамаға негізделді: 1) зейнеткерлік өмір сүруге, 2) туризм, 3) кіші бизнестің әртараптануы.

Комитеттің саясаты зейнеткерлік жастағы адамдарға бағытталды және оларды қалаға қызықтырып көшіріп, қаражаттарын осы қалада

жарату болып табылды, ал бұл өз кезегінде жергілікті бизнеске үлкен мүмкіндіктер жасайды деп ойлады. 1987 Денисон Майнес Лимитедтің басты әріптесі мен жергілікті шенеуніктер бос қалған жұмысшылардың үйлерін қалаға келген зейнеткерлерге сату туралы шешім қабылдады. Осы кезден бастап аталған категориядағы халықтың кірісі тұрақталып, мемлекет тарапынан кепілденді. Дегеніменде зейнеткерлік қала маманданған бірнеше индустрияларға әсер бере алмады. Сөйте тұра олардың күнделікті тұтыну тауарларына жұмсаған шығындары қаладағы тұтынуды көбейтіп жергілікті экономиканы тұрақтандырды. Бағдарламаның қалыптасқанына дейін және 1987 жылдың аяғына дейін 27 адам көшіп келді. Кейінірек бағдарламаның аясы нақтыланды. 1991 жылы Комитет Еллиот Лейкте коммерциялық емес Еллиот Ретайрмент Ливин атты тәуелсіз корпорацияны құрды. Бұл тастап кеткен үйлерді қалыпқа келтіріп бұл бағдарламаны көрші қалаларға таныстырды. 1993 жылы Онтарио қаласының жылжымайтын мүлік агентігі осындай моноқалалардағы көшіп кеткен халықтың үйлерін сатып алып, зейнеткерлерге сату қызықшылығын білдірді. 19,9 мың АҚШ доллары көлемінде баға қойып сұраныстың астында қалды. Нәтижесінде 1997 жылы Еллиотт Лейкке 3,6 мың зейнет жасындағы адамдар мен 3 мың жұмысқа қабілетті тұрғындар көшіп келді. Ретайрмент Ливин жылжымайтын мүлікті зейнеткерлерге қол жетімді бағамен сататын өңірдегі ең ірі компаниясы атанды және оның қорында 1520 үй бірлігі болды.

Бұл бағдарлама муниципалитетке тек қауіпсіз салық жинау ретінде ғана емес, орта және кіші бизнестерді жиһаздар мен үй шаруашылық заттарын сатуға ынталандырды. Нәтижесінде жылдық көлемде жергілікті экономикаға жобамен 30 миллион АҚШ долларына аса қаражат құйылды.

Қала экономикасын жандандырудың екінші бастамасы туризм болып есептелінді. Бұның мақсаты жобамен зейнеткерлік өмір сүру бағдарламасына ұқсас еді. Туристерді Еллиот Лейкке келтіріп, оларды тұтыну шығынына ынталандыру арқылы кіші және орта бизнеске жаңа мүмкіндіктер жасау болатын. Қалың орман, сансыз көлдер және әртүрлі өзендермен қоршалған қала туризм индустриясына барлық ұсыныстарымен қамтылған еді. 1990 жылға дейін қаланың туризм бағытындағы гольф сабақтары, шаңғымен сырғанау, аңшылық және балық аулау қызметтері тек уранммен айналысатын кәсіпорындардың басшыларына ғана тиесілі болған.

Комитет мемлекеттік қордағы қаражатты жаңа жұмыс орындарын ашуға және туризм инфрақұрылымын салуға бөлді. Инфрақұрылым жобасы 120 шақырым болатын қаланың барлық тартымды жерлерін көрсететіндей етіп айналма құрылыс салды. Мысалы ақпараттық орталықтан, қала көрінісін жоғарыдан көретін жерлер, кіші қайық жүзе

алатын жерлер, гараждар, экскурсияға шығатын жерлер және қарда жүретін автомобильдердің жолдары.

Жарнама жасау науқанының жақсы жүргізілуі арқасында бастапқыда Онтарио қаласында, одан кейін көрші жатқан қалалардан Еллиот Лейкке қысқа мерзімді демалысқа келетін туристердің саны айтарлықтай өсті. 1993 жылдан 1997 жыл аралығында 47 мыңнан аса турист қалаға қонақтады. Бірнеше теле және радио коммерциялық жарнама жасап аңшылық пен балық аулау кәсібінің майталмандарын, оған қоса теле жұлдыздарды Еллиот Лейкке демалуға келуге қызықтырды. Олардың бірнешеуі зейнеткерлік бағдарлама аясында бір жылға қалып, теле бағдарламаларын жүргізуге келісім шартқа отырды. Қала тек канадалықтардың ғана емес сонымен қатар америкалықтар, немістер мен ағылшындардың арасында танымалдылыққа қол жеткізді. Олар тек турист қана емес сонымен қатар тұрақты өмір сүруге де келіп жатты.

Сұранысқа сай деңгейдегі қонақүй қызметімен қамтамасыз ету қаладағы кіші және орта бизнестің дамуына алып келді. Бұлар өз кезегінде көп көлемде әртүрлі қызметтер мен өндірістерді жүргізді. Жаңа қонақжайлылық және инфрақұрылымдық жайлар, яғни қонақүйлер, барлар, асханалар тез арада салынып бітті. Одан әрі Еллиотт Лейктің Ретайрмент Ливин компаниясы өзінің жұмыс аясын—зейнеткерлерді тұрғын үймен қамтамасыз етуден басқа, бір екі күндік демалысты (көбіне зейнеткерлерге) ұйымдастырып, туризм индустриясында жаңа кәсіпорындар ашты. Корпорация туристерге керек барлық қызмет түрлерін, мысалыға дәстүрлі туризммен қатар экстрималды туризмді де ұсынды. Бұлардың жұмыс жасауы бар инфрақұрылымға техникалық қолдау көрсететін, дамытатын және құрал жабдықпен қамтамасыздандыратын ұйым құруды талап етті.

Соңғы бастама кіші және орта бизнеске арналды. Комитеттің мақсаты әртүрлі индустрияда жұмыс жасайтын жаңа кәсіпорындар ашу болды. 1990 жылға дейінгі кәсіпорындардың барлығы уранға байланысты кәсіпорындар болатын. Комитет құрлығаннан бері 200 ден астам еріктілер өздерінің жаңа кәсіпорындар ашуға ниеттерін білдірді.

Экономиканы әртараптандыру стратегиясы жергілікті өнім өндірушілердің қала экономикасын дамытуға жасалатын барлық инвестициялық мүмкіндіктерді жүзеге асыруға келісті. Осылай еңбекке қабілетті жастағы халыққа жұмыс беру жағдайын жасады. Нәтижесінде корпорациялардың айтарлықтай оперативті шығындары азайтатын альтернативті индустрияны дамыту шараларын жасауға шешім қабылдады. Жергілікті өнім өндірушілер бірге жұмыс істей бастады. Комитеттің бастамасымен Еллиот Лейктің Тау Кен Өндірушілер асоссациясын құрды. Ассосация оперативті шығындарды азайту

мақсатында 3 әрекеттен тұратын стратегияны жасады. Олар қысқа мерзімді жұмыс орындарын құру, энергияны тиімді пайдалану және жергілікті салықтан босату. Бұнымен қоса Комитет мемлекет өңірлік экономиканы дамытуды қолдауға бөлген қор қаржысына мұқият зерттелген бизнес жоспар жасады және өндіріс орындарының қаржылық менеджментіне зерттеу жүргізді. Бұл шаралар өңірлік және жергілікті қорларды шұғыл өсіруді ұйымдастыруға 25 миллион доллар жинап альтернативті индустриядағы бизнесті дамыту үшін жасалынған шешімнің нәтижесінде болды. Кейінгі жеті жылдықта 30 дан аса кәсіпорын әртараптанған экономиканың ішінде әртүрлі индустрияда жұмыс істеді. Осылай олар жыл сайын 500 ден 1000 адамға дейінгі жаңа жұмыс орындарын ашып жұмыссыздық деңгейін азайтып отырды.

Канаданың Тамблер Ридж бен Еллиот Лейк қалаларындағы жағдай жоғары депрессивті және халық аз орналасқан моноқалаларда, өзінің қала құраушы кәсіпорнының көркеюге болашағы болмаған және қаланың өмір сүруге құлқы қалмаған жағдайда да, өз аймағының экономикасын тірілте алатынын көрсетеді. Тамблер Ридж қаласының мысалы қаланы тұрақты әлеуметтік қызмет көрсету арқылы қалыпқа келтіре алатынын айқындайды. Бұл жердегі маңызды нәрсе болып халық өзінің қауіпсіз жағдайда сезінуі жатады. Бұдан басқа, мақсаттарды дұрыс нақтылап, қысқа және ұзақ мерзімді жоспарлаудағы мүмкіндіктерді анықтап, керекті жұмсалатын қаражат көлемін бағалау болып табылады. Еллиот Лейк қаласының мысалы қаланың тез арада және тиімді қалпына келтіруде жергілікті бюджеттің қазынасында жеткілікті қаражаттың жедел және стратегиялық шығындар кезінде керек болатынын көрсетті. Жергілікті шенеуніктердің маманданған, тәжірибелі және тиімді болуы маңызды. Онымен қоса қала инфра-құрылымының қол жетімділігі мен жоғары сапалылығы және тұрақты ішкі иммиграцияның болуы да қажет. Бұл жерде қала тұрғындарының қала экономикасының жағдайын түсініп, оны жақсартуға ат салысуы мен жергілікті билік пен қала құраушы кәсіпорын иелерімен бірігіп жұмыс жасауда маңызды рөлге ие.

Канаданың тәжірибесі тек сәтті мысал ретінде ғана емес, одан басқа институт аралық агенттердің жұмыстарының арақатынасының құрылымын талдауға мүмкіндік туғызады. Онда осы тетіктердің әрқайсысын мұқият қарастырып көрейік.

Тамблер Ридж қаласының мысалында қала құраушы кәсіпорын жабылып қалуына байланысты қаланың қалпына келуіне қатыспайды. Сол себепті бұл жерде шенеуніктер/халық моделі дәлірек болып табылады. Сыртқы ортаға қаланы жойып халықты көшіруге бел буған өңірлік шенеуніктерді жатқызуға болады. Ішкі ортаға еш жақа көшкісі келмейтін жергілікті тұрғындарды және қаланың шенеуніктерін

жатқызуымызға болады. Халық әлеуметтік (жалақы, медицина, білім беру, инфрақұрылым) қауіпсіздігіне кепілдік беру шартымен муниципалитетпен келісім шартқа тұрады: муниципалитет экономиканың әртараптануына әлеуметтік қажеттіліктерді жасауы және ары қарай дамыту тиіс болады. Бұл процесте моноқаланың арнайы актив ретінде құндылығы жоғалады. Муниципалитет екі иерархиялық келісім шартқа отыру қажет, яғни олар өңірлік билік/қала (қысқа мерзімді стратегия кезінде бұл әртараптандыру уақытын талап ететін және халыққа әлеуметтік қызметті қолдауға керек өңірлік қаржыландылуға кепілдік беретін келісім шарт жасасуы қажет) және қала/халық (бұл жерде ұзақ мерзімді әртараптындыруға керекті адам ресурстарына қысқа мерзімнен аса уақыт аралығында кепілдік әлеуметтік қызмет көрсету). Қала/халық қатынасында үлкен рөл ойнайтын медиатор атты құрылым (бекітілген құрылым мен халық арақатынасын қамтамасыз ететін халықтан жоғары тұратын суперқұрылым). Медиатор халықтың сайлауы арқылы тағайындалады немесе шенеуніктер ұсынады (бұл жағдайда кез келген тараптағы адамдар бола алады).

Дегеніменде бұл тетіктер бірнеше проблемалар туғызады. Біріншіден, бұл ойдағыдай нәтижеге жетуге деген сенімсіздікке алып келеді. Себебі әлеуметтік қызметтерді рәсімдеусіз қамтамасыз ету немесе индивидуалдардың міндеттерінің ерекшелігі орындалмау қауіпінің жоғарылауына алып келуі мүмкін. Екіншіден, міндетті келісім шарттың толық қанды екі тараптан (өңірлік билік/қала және қала/медиатор/халық) орындалмай қалу қауіпі. Бірінші жағдайда тәуекелділік айтарлықтай төмен, себебі әр тараптың міндеттерін рәсімдеу оңайлау болады. Ал екінші арақатынас жағдайында халық тарапынан муниципалитетке сұранысты қажет ететін адам ресурстарымен қамтамасыз ету кепілдемесінің аздығы қиындатады. Соңында қала/медиатор/халық арақатынасы ақпараттық асимметрияның ықтималдылығын бағалау мәселелерін тудырады. Атап айтқанда егер медиатор халық пен жергілікті биліктің мүдделерін негіздемелерге сәйкес таңдамай, өз мүддесін ойлайтын болса, басқа агенттер толық емес ақпарат алу ықтималдылығы жоғарылайды.

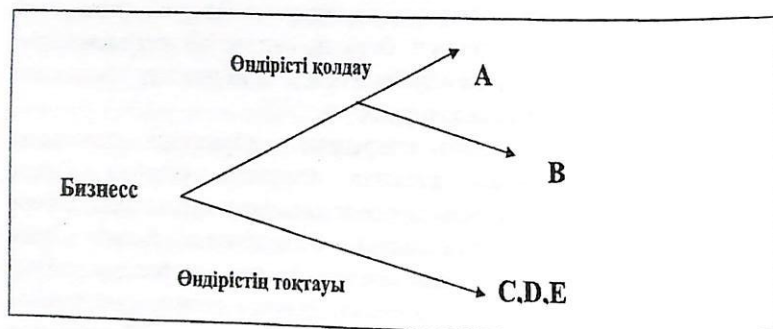
Еллиот Лейк қаласында атқарылған шаралардың құрылымы Тамблер Ридж қаласына жасалған шараларға ұқсайды. Бұнда қала құраушы кәсіпорын келісім шарттық қатынасқа қатыспайды, себебі оның тоқтап қалуына байланысты. Әйткеніменде Еллиот Лейк мысалында өңірлік билік/қала арақатынастары қарастырылмайды. Бұндағы қаланы сақтап қалу бастамасы қаланың әкімшілігіне тиесілі, олар өз кезегінде қала/медиатор/халық қатынасын құрды. Әйткеніменде бұл жағдайда медиатордың рөлі айтарлықтай болды, Егер халық пен

жергілікті биліктің міндеттерінің бір біріне сай келуіне және Экономикалық Даму Комитетінің жұмыс істеуіне байланысты қабылданбаса. Бірақта қысқа және ұзақ мерзімді стратегияда (қаржылық қауіпсіздендіруге зейнеткерлерді тарту, туризммен демалыс аумақтарын дамыту және кіші және орта кәсіпкерлікті ары қарай әртараптандыру) медиатор позициясына байланысты болады.

Бұл мысалда міндеттемелік және рәсімдеу кепілдемесі оңайла-тылған, ал бұл өз кезегінде ақпараттық асимметрия мен нәтиженің дұрыс болмау мүмкінділігін төмендетеді. Төмен деңгейде міндеттердің толығымен орындалмау қаупі болады. Дегенімен бұл тетіктер келесідегідей сұрақтармен келтіріледі: стратегияның жағымды нәтижемен аяқталуы мүмкінділігін бағалауға бола ма?, Тіпті тұрғын үйлерді қайта сату жобасы сәтті (елдің жағдайына сай келу мүмкіндігінің аздығында) болғанымен, зейнет жасындағы халықтың ішке ағылуы тұрақты бола ма? Белгілі бір себептерге байланысты қаланың тартымдылығы (мысалы климаттық пен қоршаған ортаға байланысты) болмаған жағдайда не істеуге болады? Туризм мен рекреацияны дамыту арқасында индустрияны әртараптандыру мен кіші және орта кәсіпкерлікті ары қарай дамытуға жеткілікті қорды тарту мүмкін бе? Соңғы сұрақ, сәттілік институционалдық келісім шартқа қалақұраушы кәсіпорындары қатыспайтын моноқалаларға ғана сәтті болуға кепілдік бере ма?

Бұл сұрақтар моноқалаларға қатысты проблемаларға кең ауқымды қарастыруға шақырады. Біз институционалдық шаралар моделіндегі үш бастама компонентін қарастырамыз. Олар: қалақұраушы (бизнес) кәсіпорын, халық және шенеуніктер (қаланың әкімшілігі).

Қалақұраушы кәсіпорының иелері шешім жасап болғасын, көбіне қала басшылығының позиция жоғары болып, сәйкес әрекет жасайды яғни бизнес баламалары табысты болса қолдайды немесе табыссыз, сенімсіздік қаупі жоғары болса оны тоқтатады (сурет 1).

Сурет 1 - Моноқалаға мүмкін болатын жоспарлар

1 және 2 категориядағы моноқалалар өте нашар және тұрақсыз әлеуметтік экономикалық жағдаймен сипатталады, ал 3 категориядағы (жақсы жағдаймен сипатталады) қалалар бұл мағынада қарастырылмайды.

Операцияны қолдаудың болатыны және болмайтыны жайлы мүмкіндік шешімін бизнес қабылдайды. Егер шешім жақсы жағына қарай болса екі балама мүмкіндігі туады. Олар қосымша реттеу қажет (В жағдайы) немесе қажет емес (А жағдайы).

• А жағдайы: үш агентті де осы жағдай қанағаттандырады. Тек талап етілген бір мәселе орындалса, яғни ол жүйелі түрде келеңсіз жағдайлардың алдын алу үшін мониторинг жүргізу немесе олардың алдын алу шараларын қарастыру.

• В жағдайы: бұл жерде институт аралық шаралар жасалу үшін арнайы түзетулер қажет. Айқын қатерлер анықталмағанша проблеманы жергілікті шешуге болады, яғни жұмыс беруші/қызметкер қарым-қатынастарын жақсарту арқылы жергілікті шешілуі мүмкін, әлеуметтік міндеттемелерді қайта қарау, және дамыту бағдарламаларына ықтимал болатын келісім қорытындыларын жасау (бұл бизнес/ халық моделіне сәйкес келеді.)

Егер операцияны қолдау кәсіпорынға табыссыз болған жағдайда сәйкесінше үш жағдай (С, D, және E) туындайды.

• С жағдай қаланың жойылуына және халықты көшіруді жағдайын қарастырады. Егер қаланың экономикалық әлеуеті депрессивті жағдайда болып, қалақұраушы кәсіпорынның жағдайы мен қаланы қолдау тек қана жоғары шығынды қажет етпей, сонымен қатар ол маңыссыз болса, онда Канада мысалы көрсеткендей қала халқы ашық сайлау жасау немесе анкета жүргізу арқылы шешімге келу қажет. Қаланы ары қарай дамыту маңызсыз екеніне өзара шешім қабылданған жағдайда көшіру мәселесін шешу қажеттілігі туындайды (бұл үш деңгейдің өкілдерімен келісім шарт түзуге апарады. Олар жергілікті, өңірлік және мемлекеттік деңгейдің басшылары.

• D жағдай актив ерекшелігін сақтауды қарастырады. Актив ерекшелігін сақтау мүмкін болады егер қалақұраушы кәсіпорын индустриядағы басқарып тұрған кәсіпорынмен біріксе немесе сатып алынса. Бұл жағдайда негізгі арақатынас халық пен кәсіпорынға байланысты болады. Жұмыс беруші/жұмысшылар қатынасында оларды қайта даярлау керектігі және қанша уақытты талап ететіндігі және қанша жұмысшы керектігін шешуді қажет етеді. Бұған қосымша зейнет жасындағы халықтың болашағын шешудің маңыздылығын талап етеді. Оларды қалада қалдыру ыңғайлы ма, не болмаса көшіру дұрыстығын анықтау, ал бұл өз кезегінде қала аумағының кішірейуіне алып келеді.

• Е жағдайы ерекше активті жалпылама активке айналдыруды қарастырады.

1) ерекше активтің бір бөлігін жалпылама активке айналдыру (мысалы, индустрия құрамының өз деңгейінде ішін ара әртараптандыру);

2) ерекше активтің құнсыздандырудың арқасында жалпы активке айналуы (мысалы, егер қалақұраушы кәсіпорын ары қарай айналдырылуға алып келген жағдайда, оны сырттай әртараптандыру.)

Сонымен бұл жоспарлардың сипаттамалары ерекше активтен жалпылама активке айналдыру болатын болса, онда моноқаланың біраз халқын көшіруге тура келеді. Себебі индустрия бейімінің өзгеруі мен басқа да себептерге байланысты. Осыған байланысты кейбіреулерге кіші қала/ірі қалалар арасында миграциялауға бел буу қажет (бір индустриалды қала болуы шарт емес; бұл жердегі басты мәселе миграция кірісінің кепілдемесіне назар аудару керек). Сәтті индустриалды әртараптандыру - тұрақты жұмыс нарығына қарасты болғандықтан, бизнес/шенеунікті құрылымдық элементінің бастамасының ретінде осы мақсатты алға қойылуы тиіс. Бұл халық топтарының қосымша пығындарды минимизациялауды талап етеді. Сол себепті бизнес/шенеуніктің кіші бөлімдерінің іс шаралары ақылдасылып, келесі логикалық құрылымға сай болуы тиіс: жұмыс орындарын ашу-инфрақұрылымды (үй нарығын өзгертуге рұқсат беру) жүргізу - қауіпсіздікке кепілдеме беру және меншікті қорғау заңдарын қадағалау - әлеуметтік қызметтерді (білім алу, медицина, және тағы басқа) жүргізу - коммуналдық қызметтерді қолжетімді ету - мәдени әлеуметтік қызметтерді жүргізу.

Басқаша айтқанда дефолт жағдайы - халықтың адам ресурстарымен қамтуына дайындылығын қарастырады. Бірақта, билік пен бизнестің іс шаралары тұрақты жұмыс нарығын дамытуға ең ыңғайлы жағдай жасауға бағытталуы керек.

Қорытындылай келе, моноқалалардың проблемаларын кең ауқымды әртүрлі құралдарды пайдаланып шешу, моноқала ұғымының сәйкестендірілуін қажет етеді. Моноқаланың әлсіздігі алшақтанған феномен емес, қайта қарсы ол бірнеше тізбектен тұрады, яғни бәсекелестік пен қала құраушы кәсіпорының өндірістік индустриалдық саясатынан, мемлекет жасаған моноқаланың жағдайын тұрақтандыру саясатының шараларын да қамтиды.

Жалпы әртүрлі тәуекелдерді бір шеңбер ішінде көрсетуге болады. Егер олар институтционалды шаралардың салыстырмалы талдау перспективасынан бастап жіктелінсе және соған бағытталған болса, зерттеу моноқаланың негізгі тараптарының жоғарыда аталып кетекендей

мүмкін болатын нәтижелерін жоспарға алу керек, себебі ол көп шығынға алып келуі мүмкін.

Моноқалалармен байланысты тәуекелдерді сәтті түрде азайтуға болатынын халықаралық тәжірибе көрсетті. Бұнымен қоса сәтті мысал, қалыптасқан шешімдерді, негізгі тараптардың арақатынасының жоспарларын жаңа идеялармен толықтыруға әрекет жасауды талап етеді.

Арнайы мысалдарды шетке ала тұрып, моноқала ұғымының ішіндегі институтционалды шаралардың негізгі агенттерін біріктіру және моноқалалардың проблемаларын шешетін жалпы тетіктерін анықтау арқылы бір-бірімен жалпы жоспар арақатынасын бірге қою болып табылады.

Атап айтуға тұрарлық, бұл қарастырылған шаралар айтылған әлеуметтік-экономикалық проблемалары бар моноқалалардың жағдайын жақсартуға бағытталады және альтернативті шешім ретінде келтірілген шешімдерді ұсынады. Атап айтатын болсақ, мемлекеттік және өңірлік биліктің тікелей араласуы әлсіз моноқалалардың жойылуы мен сақтап қалуынан тұрады. Ұсынылған тәсілдеме өте депрессивті моноқалалардың проблемаларын шешуді іздеуге және зерттеуге пайдалануға болады. Егерде ол негізгі жоспарларды және барлық тараптардың арақатынастарын қамтитын болса.

Бірақта, шетел тәжірибесіндегі әртүрлі институтционалды шараларының келісімдерінің тетіктерін үйлестіру арқылы проблеманы шешудегі біріктілген және мұқият қарастырылған ережелер жинағының жетіспеуінен бұл әдістің тәжірибеде қолданылуы үшін, әрі қарай зерттелуімен, арнайы нысандардың дамытылуымен ғана әртүрлі моноқала категориясына қолдануға болады.

Сонымен бірге олар бұл мәселелерді шешу кезінде әрбір елдің ұлттық, территориялық және саяси ерекшеліктерін ескере отырып, дифференцияланған тәсілдердің қажеттілігін көрсетті.

Қазақстанның көпшілік моноқалаларының өтпелі кезеңдегі экономикалық жағдайлары төмендегілермен сипатталады және оларға мыналар жатады:

1. Әлеуметтік инфрақұрылымның қамтамасыз етілуі деңгейінің төмендеуі. Оның негізгі себебі әлеуметтік құрылымдардың түгелдей индустриалды кәсіпорыннан жергілікті кәсіпорынға айналған жоқ, олардың біразы өздерінің жұмыс істеу қызметін жоғалтса, біразы бизнеске арналған жерлер немесе құрылымдар болып сатылып кетті. Мысалы: бала-бақшалар, ойың алаңдары, бассейндер, спорттық алаңдар жабылды. Ал басқалары өзінің жұмыс қызметін өзгертіп, кинотеатрлар коммерциялық базарларға айналса және жаздық лагерлер корпоративтік сауда орталықтарына өзгертілді.

2. Инженерлік фактормен әлеуметтік инфрақұрылымның тозуы жоғарылады. Бұған себеп болып жергілікті бюджеттің жетіспеушілігі болып табылды.

3. Жергілікті халықтың өмір сүру стандарттарының нашарлауынан жергілікті өндірілетін тұтыну қызметіне деген сұраныстың азаюы қаладағы кіші және орта бизнесті дамытуға арналған мүмкіндіктердің төмендеп кетуіне алып келді.

4. Жастардың және экономикалық белсенділігі жоғары халықтың басқа көп салалы үлкен қалаларға көшуі орын алды. Тағы оған қосымша тұрғылықты халықтың жас ерекшеліктері нашарлай түсті.

Жалпылай айтқанда, зерттеу көрсеткендей қалақұраушы кәсіпорындардың жалпы санының 75% қаржылық қиындықтардан зардап шекті. Өз қаражаттары арқылы дамып жатқан және моноқалаларды дамытып жатқан қалақұраушы кәсіпорындардың саны 20% аспайды екен.

Ресейдегі моноқалалардың халықты әлеуметтік дамытудағы басты проблемасы болып жергілікті тұрғындардың тікелей негізгі кәсіпорындардың қаржылық және экономикалық жағдайларына тәуелді болуында. Кәсіпорындардың қаржылық проблемалары туындағанда әлеуметтік бағдарламалардың төмендеуі басталып, әлеуметтік инфрақұрылымдарға жұмсалатын қаражат көлемі азайады және жұмысшылардың жалақысын төлей алмау мәселелері көбейе бастайды. Экономикалық дағдарыс кезінде халықтың өмір сүру деңгейі бірден төмендеп кетеді. Бұған себеп болып жұмыс орнының жетіспеушілігі, жалақының қысқаруы, коммуналдық төлемдердің және тауарлар мен қызметтердің бағаларының жоғарылауы, қарыздарға төлейтін қаражаттың керек болуы және тағы басқа болып табылады.

Моноқалалардың индустриалды өндірістегі және қамтамасыз ету қызметіндегі кіші бизнестердің әлеуметтік негізі нашар дамыған және олардың жоғарғы деңгейдегі қалақұраушы кәсіпорындарға тәуелділігімен түсіндіріледі. Жергілікті жұмыскерлердің кәсіпкерлік және бизнесті басқарушылық қабілеті барларының жетіспеушілігі көптеп кездесті. Оның үстіне жаңа коммуникациялық технологиялар тиімсіз пайдаланылады, ал бұлар өз кезегінде кіші және орта бизнестердің әлеуетін мейлінше шектеді.

Моноқалалардың әлеуметтік-экономикалық және климаттық жағдайларының үлкен айырмашылығына байланысты демографиялық проблемаларының шешімі қиындай түседі. Оған қосымша қоршаған ортаның жағдайы да үлкен маңызға ие. Аталған барлық факторлар жалпы халықтың өмір сүру деңгейіне әсер етеді. Соның салдарынан жергілікті тұрғындардың денсаулығына қауіп қатер туып, өлім көрсеткішіне әсерін берді және халықтың өмір сүру жасының азаюына алып келді. Сонымен қатар аяғында жұмыс күші ресурсының сапалық

және сандық көрсеткіштерін түсірді. Ең басты мәселелердің бірі әйел және еркек адамдарының арасындағы өлім көрсеткішінің бір-бірінен алшақ болуында. Кері әсер ететін әлеуметтік-экономикалық жағдай жоғары қабілетті ер-адам күшінің қалыптасуының тежеуіне алып келді.

Моноқалалардағы демографиялық жағдайдың дамуындағы тенденцияларға анықтама беретін болсақ ондағы халықтың табиғи өсуінің төмендеуінде. Бұндай халықтың қоғамдық құрылымында ең қиын түйіткіл мәселе болып жаңа жұмыс орындарын құру және еңбек нарығында бәсекеге қабілетті жұмыс күшіне кепілдеме беру болып табылады.

Бұл мәселелерді шешу - ол инвестиция тарту. Әйткенімен де, моноқалалардың инвестициялық тартымдылығы көптеген қажеттілігі факторларға тәуелді болып келді.

Қазіргі уақытта, Қазақстандағы моноқалаларды дамыту кешенді жұмыс, ондағы әлеуметтік шаралар экономикалық, заңнамалық, саяси және қоршаған ортамен тығыз байланысты болып табылады. Аталған проблемаларды шешуде барлық мемлекет деңгейін біріктіру (республикалық, өңірлік және жергілікті), қоғамдық ұйымдардың араласуын қаматамыз ету, сауда ұйымдарын және маңыздылардың бірі болып моноқалалардың халқының тікелей қатысуы болуы қажет.

Моноқалалардың проблемалары тек Қазақстанға ғана тән емес. Әлемде бұл қалалардың жинақталған тәжірибелері жеткілікті. Шетел моноқалаларының сәтті тәжірибесін анықтап, жұмыс орнын көбейту, жалақыны жоғарылату мақсатында оны іске асыруды қажет етеді.

АҚШ, Жапония, Франция және басқа да мемлекеттерде әр түрлі уақытта артта қалған аймақтарында ұзақ мерзімді даму бағдарламалары дамытылып, іске асырылды. Бұл бағдарламалар алдағы уақытта осы қалаларда оңтайлы заманауи индустрияның дамуына бағытталған әлеуметтік инфрақұрылыммен өндіріс орындарын ашуды қарастырған. Кіші және орта қалаларды дамытуды экономикалық ынталандыруда оларды депрессивті артта қалған аймақтардан тұрақты жұмыс істеп, дамитын экономикалық орталықтарға айналдырылуы тиіс болды.

Моноқалалардың жұмыс күшін қайта қалпына келтірудегі Батыстың жалпылама механизмдерінің ең негізгілерінің бірі болып тозған функциясын қалпына келтіру болып табылады. Бұл уақыттағы экономикалық қалпына келтіру екі жолмен іске асырылады:

1. Экономиканы әртараптандыру: экономиканың жаңа салаларымен секторларын дамыту арқылы, атап айтатын болсақ жоғарғы технологиялы индустрия мен жаһандық экономиканың секторларындағы пропорциясы мен рөлі өсіп келе жатқан жалпылама трендтердегі қызметтерді дамыту;

2.«Ескі» индустрияларды модернизациялау арқылы моноқалалардың экономикасын қайта құрылымдау;

Шетел тәжірибесі көрсеткендей моноқалаларды қайта құрылымдауда басты рөлді анықталған институтциялық ортаның құрылуы себеп болатындықтан ол өз кезегінде оның жұмыс тиімділігін арттырады.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей моноқалалардың даму институттарының қалыптасуы жергілікті және мемлекеттік іс-шаралар арқылы жүзеге асырылады. Олардың ішінде төмендегілер бар:

-тұрғындарды қайта мамандандыру, бұл мақсатта көбіне моноқалаларда жаңа арнайы оқу орындары ашылып мамандықтардың саны көбейтіліп, халықтың жалпы білім және ғылыми әлеуетін көтереді;

-халықтың әлеуметтік жағдайын көтеру, ұзақ мерзімді төлемді демалыстарды енгізу, игілікті істер (үйлі болуға жеңілдікпен несиелер беру), жұмыссыз адамдарға жаңа жұмыс орындарын құруда жеңілдіктер жасау, халықты уақытша жұмыспен қамтуды ұйымдастыру, ерте зейнетақыға шығуға субсидия бөлу туралы заң қабылдау және тағы басқалар.

-шағын бизнесті мемлекеттік қорлар және жергілікті бюджеттер мен халықтық қорлар арқылы қолдау;

-тұрғындарды болашағы нашар моноқалалардан көшіруді қолдауда бұл батыс мемлекеттерінде кеңінен қолданылатын жоғары дәрежедегі икемді болуын түсіндіру;

ескі инфрақұрылымдарды жақсарту және жаңа инфрақұрылымдарды салу (логистиканы дамыту, коммуникация, халық тұратын аймақтарды құру және қайта құру және тағы басқалар.)

-моноқалаларды экологиялық сауықтыру, бұл жерде индустриялық қызметтің белсенділігінен зардап шеккен жерлерді қалпына келтіру. Бұндай әрекеттер жоғарғы дәрежеде аймақтың ары қарай модернизациялануына көмектеседі (негізгі әлеуметтік және инфрақұрылымдық). Осылай 1990 жылдары Ұлыбританияның 57 қаласы мемлекет, жергілікті билік және жеке секторлардың бірігіп жұмыс істеуінің нәтижесінде осы қалаларды қалпына келтіру бағдарламасы жасалды. Осы мақсатқа байланысты қалаларды қайтақұру мен дамытуды және индустриялық қызметтен зардап шеккен жерлерді қалпына келтіруді қолдауды қаржымен қамтамасыз ету болды. Бұған қосымша, «Қаланы дамытуға субсидия» атты бағдарламасы дамытылды.

Кейбір мемлекеттерде осындай арналған тіпті арнайы бағдарламалар құрылған. Мысалы Францияның Тұрғын Үй Департаменті «Тұрғын-үй құрылысын қолдау» атты бағдарламасын дамытқан. Бұл бағдарлама ішкі қалаларда мемлекет бөлген қорлар арқылы тұрғын-үйлерді салу және қайта құрастыру жүргізілді. Бұндай көмек біріншіден жоғары маманданған жұмыс күшін тартуға және екіншіден фабрикалар

жабылып қалған жағдайда жұмыскерлер дамыған транспорт инфраструктурасының арқасында жақын қалаларда еңбек етуге мүмкіндік алуында болды.

Айтарлықтай қолдау механизмі болып қала саясатын мемлекеттік заңнамалық қолдау болып табылды. Мысал ретінде Еуропалық Одақтағы мемлекеттер өздерінің компетенциясы аясында жүргізген саясатын айтуымызға болады.

Заманауи даму тренді болып қызмет көрсету индустриясының басымдылығымен байқалады, соған байланысты индустрия салаларын қызмет көрсетуге ауыстыру мақсаты қойылды (телекоммуникацияларды дамыту, білім, логистикалық қызметтер, және тағы басқалар). Индустрияның бағытын ауыстыру стратегиясын қолдану мысалына Ұлыбританияның Глазго қаласын келтіруге болады. Глазго қаласы өзінің өндіріске қажетті құрал-жабдықтар шығару өндірісінде бәсекеге қабілеттілік артықшылығын 1960 жылдары жоғалтқан болатын. Жоғарғы дәрежелі даму қаланың шетінде байқала бастады, себебі салыстырмалы түрде дамыған технологиялар мен халықтың қала шетіне көшуі әсер етті.

Қаланың орталығында әлеуметтік-экономикалық проблемалардың барлық жиынтығы кездесе бастады: әлеуметтік қарама-қайшылықтар, қылмыстың өршуі және кедейшілік деңгейінің өсуі болды. 1970 жылы қаланың ескірген құрал жабдықтан шығатын өнімнің бәсекеге қабілетті өнім шығара алмауына байланысты және сұраныстың азаюынан проблемалардың күшейе түсуінен көрінді. 1980 жылдардың ортасында қала экономикасын әртараптандыру мақсатында қала экономикасын өндірістен қызмет көрсету саласына ауыстыру бағдарламасын қолға алып, қала экономикасын осылай айтарлықтай дамытуға бағыт алды.

Осы мақсатқа байланысты қаланың беделін көтеруге, өндірістік және мәдени инфрақұрылымды жақсартуға және тұрғын-үй шаруашылығын дамытуға инвестиция тарту көзделді. Нәтижесінде 1990 жылы Глазго қаласы Еуропаның мәдени қаласына айналды. Қала саясатының нәтижесі 10 жылдың ішінде 50 мыңнан аса жаңа жұмыс орындары ашылумен анықталды. Халықтың 90% қызмет көрсету саласында еңбек етсе, 10% халық туризм секторында жұмыс жасады. 1998-2001 жылдар аралығында қаржы саласындағы қызметкерлер санының деңгейі 30% дейін жетті. Дамыған қызмет көрсету саласы мультипликативті нәтиже алып келді. Электроника және коммуникация саласы көркейе бастады. Бұған себеп жоғарғы дәрежелі мамандарды тарту мен тиімді білім беру жүйесінің арқасында іске асты.

Қазіргі уақытта Глазгодағы алдыңғы шепке қойылған сала ол жоғарғы технологиядағы жұмыс орындарын ұйымдастыру және тауар тұтыну индустриясы мен шағын және орта бизнес болып отыр.

2.«Ескі» индустрияларды модернизациялау арқылы моноқалалардың экономикасын қайта құрылымдау;

Шетел тәжірибесі көрсеткендей моноқалаларды қайта құрылымдауда басты рөлді анықталған институтциялық ортаның құрылуы себеп болатындықтан ол өз кезегінде оның жұмыс тиімділігін арттырады.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей моноқалалардың даму институттарының қалыптасуы жергілікті және мемлекеттік іс-шаралар арқылы жүзеге асырылады. Олардың ішінде төмендегілер бар:

-тұрғындарды қайта мамандандыру, бұл мақсатта көбіне моноқалаларда жаңа арнайы оқу орындары ашылып мамандықтардың саны көбейтіліп, халықтың жалпы білім және ғылыми әлеуетін көтереді;

-халықтың әлеуметтік жағдайын көтеру, ұзақ мерзімді төлемді демалыстарды енгізу, игілікті істер (үйлі болуға жеңілдікпен несиелер беру), жұмыссыз адамдарға жаңа жұмыс орындарын құруда жеңілдіктер жасау, халықты уақытша жұмыспен қамтуды ұйымдастыру, ерте зейнетақыға шығуға субсидия бөлу туралы заң қабылдау және тағы басқалар.

-шағын бизнесті мемлекеттік қорлар және жергілікті бюджеттер мен халықтық қорлар арқылы қолдау;

-тұрғындарды болашағы нашар моноқалалардан көшіруді қолдауда бұл батыс мемлекеттерінде кеңінен қолданылатын жоғары дәрежедегі икемді болуын түсіндіру;

ескі инфрақұрылымдарды жақсарту және жаңа инфрақұрылымдарды салу (логистиканы дамыту, коммуникация, халық тұратын аймақтарды құру және қайта құру және тағы басқалар.)

-моноқалаларды экологиялық сауықтыру, бұл жерде индустриялық қызметтің белсенділігінен зардап шеккен жерлерді қалпына келтіру. Бұндай әрекеттер жоғарғы дәрежеде аймақтың ары қарай модернизациялануына көмектеседі (негізгі әлеуметтік және инфрақұрылымдық). Осылай 1990 жылдары Ұлыбританияның 57 қаласы мемлекет, жергілікті билік және жеке секторлардың бірігіп жұмыс істеуінің нәтижесінде осы қалаларды қалпына келтіру бағдарламасы жасалды. Осы мақсатқа байланысты қалаларды қайтақұру мен дамытуды және индустриялық қызметтен зардап шеккен жерлерді қалпына келтіруді қолдауды қаржымен қамтамасыз ету болды. Бұған қосымша, «Қаланы дамытуға субсидия» атты бағдарламасы дамытылды.

Кейбір мемлекеттерде осындай арналған тіпті арнайы бағдарламалар құрылған. Мысалы Францияның Тұрғын Үй Департаменті «Тұрғын-үй құрылысын қолдау» атты бағдарламасын дамытқан. Бұл бағдарлама ішкі қалаларда мемлекет бөлген қорлар арқылы тұрғын-үйлерді салу және қайта құрастыру жүргізілді. Бұндай көмек біріншіден жоғары маманданған жұмыс күшін тартуға және екіншіден фабрикалар

жабылып қалған жағдайда жұмыскерлер дамыған транспорт инфра-структурасының арқасында жақын қалаларда еңбек етуге мүмкіндік алуында болды.

Айтарлықтай қолдау механизмі болып қала саясатын мемлекеттік заңнамалық қолдау болып табылды. Мысал ретінде Еуропалық Одақтағы мемлекеттер өздерінің компетенциясы аясында жүргізген саясатын айтуымызға болады.

Заманауи даму тренді болып қызмет көрсету индустриясының басымдылығымен байқалады, соған байланысты индустрия салаларын қызмет көрсетуге ауыстыру мақсаты қойылды (телекоммуникацияларды дамыту, білім, логистикалық қызметтер, және тағы басқалар). Индустрияның бағытын ауыстыру стратегиясын қолдану мысалына Ұлыбританияның Глазго қаласын келтіруге болады. Глазго қаласы өзінің өндіріске қажетті құрал-жабдықтар шығару өндірісінде бәсекеге қабілеттілік артықшылығын 1960 жылдары жоғалтқан болатын. Жоғарғы дәрежелі даму қаланың шетінде байқала бастады, себебі салыстырмалы түрде дамыған технологиялар мен халықтың қала шетіне көшуі әсер етті.

Қаланың орталығында әлеуметтік-экономикалық проблемалардың барлық жиынтығы кездесе бастады: әлеуметтік қарама-қайшылықтар, қылмыстың өршуі және кедейшілік деңгейінің өсуі болды. 1970 жылы қаланың ескірген құрал жабдықтан шығатын өнімнің бәсекеге қабілетті өнім шығара алмауына байланысты және сұраныстың азаюынан проблемалардың күшейе түсуінен көрінді. 1980 жылдардың ортасында қала экономикасын әртараптандыру мақсатында қала экономикасын өндірістен қызмет көрсету саласына ауыстыру бағдарламасын қолға алып, қала экономикасын осылай айтарлықтай дамытуға бағыт алды.

Осы мақсатқа байланысты қаланың беделін көтеруге, өндірістік және мәдени инфрақұрылымды жақсартуға және тұрғын-үй шаруашылығын дамытуға инвестиция тарту көзделді. Нәтижесінде 1990 жылы Глазго қаласы Еуропаның мәдени қаласына айналды. Қала саясатының нәтижесі 10 жылдың ішінде 50 мыңнан аса жаңа жұмыс орындары ашылумен анықталды. Халықтың 90% қызмет көрсету саласында еңбек етсе, 10% халық туризм секторында жұмыс жасады. 1998-2001 жылдар аралығында қаржы саласындағы қызметкерлер санының деңгейі 30% дейін жетті. Дамыған қызмет көрсету саласы мультипликативті нәтиже алып келді. Электроника және коммуникация саласы көркейе бастады. Бұған себеп жоғарғы дәрежелі мамандарды тарту мен тиімді білім беру жүйесінің арқасында іске асты.

Қазіргі уақытта Глазгодағы алдыңғы шепке қойылған сала ол жоғарғы технологиядағы жұмыс орындарын ұйымдастыру және тауар тұтыну индустриясы мен шағын және орта бизнес болып отыр.

Биотехнология компаниялары мен университеттері бірлесіп жұмыс істеді. Компьютер бағдарламасы саласында дәл осындай қағидат қолданылды.

Стратегиялық жоспарды іске асырудың басты механизмі Еуропалық Одақтан - қаланы қаржыландыруға қаражат тарту болып табылды. Ұсынылған жобаны іске асырар алдында жұмыс орнының болжамы, білімге қосатын үлесі және экологияға әсері талдаудан өтіп бағаланады.

Бірнеше ұйымдар кәсіпкерлікті қолдау мақсатында Glasgow Alliance, Scottish Enterprise Glasgow and Scottish Inward Investment сияқты қаланың экономикасына жеке және мемлекеттік инвестициялар тартуға жауапты ұйым болып құрылды.

2006 жылы «Глазго өзгеріснің қадамнан-қадамға» деген стратегиялық жобасы 10 жылға арналып жасалынды. Бұл стратегияда алға қойылған басты мақсаттарға келесілер жатты: табысты жұмыс орындарын қолдау, инновация және жоғарғы өнімділік дәрежесін көтеру, жалпы көркею, экономикалық, физикалық мәдени және әлеуметтік жағдайлардың келістірілуі. Стратегияның мақсаты болып экономикалық базаны нығайту, сапалы жұмыс орындарының пайда болуы болып табылды. Бұның барлығы экономикалық, әлеуметтік, мәдени, қаланың экологиясын қалыптастыру және кедейлікті жою, әлеуметтік шектелу және халықтың денсаулығы мәселелерін шешу бағдарламасының жалғасуы арқасындағы жүзеге асты.

Қазақстанның бірнеше моноқаласының экономикасын қайта қалыптастыруға осындай мүмкіндіктері бар. Бұл жетістікке жету стратегиясы жоғары дәрежелі мамандарды тарту мен тиімді жоғарғы білім жүйесін қалыптастыру болып табылады.

Кәсіпкерлікті дамыту стратегиясы: екінші моноқалаларды қалпына келтіру стратегиясы қала экономикасын ұзақ мерзімді дамыту үшін инвестицияға бағытталған кәсіпкерлік болып табылады. Бұл стратегия Оңтүстік Йоркширде қолданылды. Ұлыбританияда бұл қаладағы проблемалар тау-кен өндірісіндегі жұмыс орындарының төмендеуінен 70 мың шахтер жұмыс орнынан айрылды.

Оңтүстік Йоркширде жұмыс орнын сақтау және жаңа жұмыс орнын ашу мақсатында Еуропалық Одақ 1,8 миллион еуро көлемінде қаржы бөлді. Бағдарламаны іске асырудағы ең басты кедергі ынталандыру жүйесі болды. Дегенмен, шахтерлардың 3/2 бөлігі қайта оқуға келіскенімен, жұмыс табуға тырысқан жоқ. Жұмыс іздеудегі ынтаның жоқтығы, ипотекаға төленетін төлем және мемлекетте денсаулығына байланысты жұмыстан кетуді субсидиялау туралы заңның жетілмегендігінен және кәсіпкерлік тәжірибенің жоқтығымен түсіндірілді.

Біздің пікірімізше, моноқалалардың проблемасын шешуде халықты қайта мамандандырудың өзі ғана жеткіліксіз, бұл өз кезегінде жұмыс орындарын ұсынатын бағдарламалармен қатар жүргені дұрыс.

Қазақстандағы бұл стратегиялық бағдарламаның шектеулі жүргізілуі кейбір әкімшілік жүйедегі кедергілер мен жүйелі кәсіпкерлік қатынастың толық дамымау себептері болып табылады.

Кәсіпкерлікті дамытудағы басты тетіктері мына төмендегі мәселелерді әлі де болса жетілдіру қажет:

- жұмыс күшін пайдалану заңнамаларын оңайлату;
- бизнесті бастарда және оны жүргізуде бюрократиялық кедергілердің төмендетілуі;
- әр аймақтың ерекшеліктерін назарға ала отырып қайта оқыту бағдарламасын дамыту;

- жаңа кәсіпорындарға қаржылай көмек ұсыну.

Экономикалық бос аймақтар стратегиясы: экономикалық бос аймақтардың құрылуы аймақтардың инвестициялық ахуалын жақсарту болып табылады. Нашар инвестициялық ахуал ең бірінші кезекте бизнестің дамуына көп шығындармен байланысып, яғни көліктік инфрақұрылымының нашар болуы, капиталға қолжетімділіктің шектеулі болуына және білікті мамандардың жоқтығымен түсіндіріледі.

Экономикалық бос аймақтардың басты артықшылығы қаржыландыруда қосымша құнның салыстырмалы түрде аздығында болады.

Бұл стратегия Ұлыбританиядағы темір индустриясы басым бағыттағы Корби қаласында қолданылды.

Ұлыбританияда Корби қаласының ішінен экономикалық бос аймақ қалыптастыру үшін индустриялық даму орталығын құрды. Индустриялық даму орталығы жергілікті билікпен және бизнес, мемлекеттік темір шығарушы компаниясымен «жаңа қалалар» ұлттық комитеті арқылы жүргізілді. Жеке инвесторларға ынталандыру ретінде салық демалысы мен 10 жыл ішінде тегін жалға алу, сонымен қатар ең төменгі деңгейде мемлекет тарапының араласпауына мүмкіндік берді. Бұл қаланың артықшылығы оның географиялық орны, яғни мемлекеттің орталығында орналасуында болды.

Стратегия тек 5 жылдан кейін оң нәтиже бере бастады және қалада төрт мыңға жуық жұмыс орындары пайда болды. Корби қаласы қаржылық қалыптасу келуде ең танымал қала болып танылды.

Корби стратегиясының сәтті болуы инвесторларды тұрақты ынталандыру мен салық жүйесінің тұрақтылығына сенімділігінде болды.

Салық демалысы инвестицияны инновациялық ортаға салуға ынталылық жасады. Сонымен қатар салықтың төмендеуі, жұмыссыздық деңгейінің жоғарылауының нәтижесі болды. Мемлекет салығы туралы заңнамаларды жетілдіру жұмыссыздықтың төмендеуіне немесе

бизнесінің жандануына алып келді. Салықтан босатылу мәселелері де халықтың бірнеше тобына әсер етті және нәтижесінде жұмыспен қамтылу дәрежесі көтерілді. Салық демалысының сәттілігі салықтан босатылған компанияға жасалынған жағдайларға тікелей тәуелді екендігін тәжірибе көрсетті.

Салық жеңілдігінің әртүрлі тиімділігі болады, сол себепті оның анық бір түрін таңдау өте үлкен рөл атқарады. Капитал салығының тиімділігі - өнімділіктің жоғарылауы мен орын басу әсерінің тепе-теңдігіне тәуелді болады. Оның үстіне әр түрлі аймақ, әр түрлі салық көлемін қажет ететіндігін дәлелдеді.

Жоғарыда зерттелген тәжірибенің нәтижелері еркін экономикалық аймақтарды құрып іске асыру келесі мәселелерді ескеруді қажет етеді: бизнес жоспарлардың тәуекелділігі және аймақтардың нәтижелерінің жиі бағаланып отырылуы, бағдарламаның уақыт бойынша шектелуі, аймақтардың жеңілдіктерін пайдаланған компаниялардың ынталандыру дәрежесінің шектелуі, ең ыңғайлы салық жеңілдіктері мен басқа да жағдайлардың таңдалуы, аймақтың жақсы нәтиже көрсетуі үшін мемлекет тарапынан көрсетілетін қызметтерін жоғарғы деңгейде болуы, аймақтың өзіне тән ерекшеліктеріне қарай бағытталған ынталандыру жүйесінің дамытылуы, аймақтардың саны санаулы болуы қажет деп санаймыз.

Моноқалалардың мәселелерін шешуде экономикадағы кластердің рөлін пайдалану стратегиясын қолданған жағдайда индустриалдық кластер мен аймақтық индустриалды кластердің басын айырып алған маңызды. Индустриалды кластер географиялық бір аймақта көп немесе аз болуы мүмкін. Ертедегі теорияларда компаниялардың қарым-қатынасына олардың арақашықтықтары әсер ететін болса, ал қазіргі деңгейде дамудың бұл арақашықтықтар дәрежесі компаниялардың бір-біріне деген сенімді қарым-қатынастарына деген зиянды әсері бола бермейді. Мысалы, Бергман мен Физер автомобильдің қосалқы бөлшектерін шығаратын өнеркәсіптердің біреуі Оңтүстіктегі Огайо штатында болса, екіншісі Солтүстіктегі Кентукки штатында орналасқан және бұлардың өнімдерін Оңтүстік Каролина мен Мичигандағы зауыттарда құрастырады. Егер біз географиялық жақындық негізіне көңіл аударатын болсақ, онда біз екі, яғни солтүстік және оңтүстік автомобиль кластерін айтуымызға болады. Бұл жерде аса назар аударатын болсақ, бұлар бір сызықтың бойында орналасқан байқауымызға болады, яғни ол Солтүстік пен Оңтүстік сызығы бойында. Дәстүрлі Мичиган автомобиль зауыты Кентуккидегі өндірушілерге қараса, ал Оңтүстік Каролинаға, Теннесиге және Алабамаға сәйкесінше жаңа автомобиль өндірушілер Огайо, Каролина және Жоржияға қарайды.

Аймақтық индустриалды кластер, бұл бір географиялық аймақтың ішінде ортақ инфрақұрылымы, жұмыс күші және де басқа ортақ экономикалық институттары бар кластер. Аймақтық кластер көбіне Италиялық индустриалық аймақтық кластерге жақын келеді және бұны Чамански [8] ертеректегі теориялық жұмыстарында зерттеген болса, ал Майлат [5] инновациялық өңірлер деген еңбегінде қарастырған. Айтылғандардың барлығын біріктіретін бір пікір, ол өндірістердің географиялық жақын орналасқандығынан бұларға бәсекелестік артықшылық береді, тек бұл жердегі айырмашылық олардың арнайы көрсеткіштерінде ғана.

Осы тәжірибелерге сәйкес бүгінгі күнге дейін бірнеше кластерлер жұмыс жасайды. Мысалы, Детройттағы автомобиль индустриясы, Силикон даласындағы компьютерлер құрастыру және Голландиядағы гүл өсіріп шығару кластерлері жатады. Биотехнологиялық кластер ретінде жер шарының біраз жерлерінде дамып жатыр және оларға денсаулық сақтаудағы алға жылжуы, индустриялар, зерттеу институттары, басқа да экономикалық агенттердің және биология мен химияны біріктіріп жаңа өнімдер шығаруда компаниялардың бірлесе жұмыс жасауына мүмкіндік береді. Мемлекеттің кластерді қолдау саясатының арқасында кластердің қалай болатынын және қалай жұмыс жасайтынын білуімізге болады.

Ұлыбританиядағы Бирмингем қаласы автомобиль индустриясындағы кластердің үздік мысалы бола алады. Британдық Лейландты 1975 жылы мемлекеттің 16 миллиард АҚШ доллары көлемінде қаржылық қолдауы оның банкрот болуынан сақтап қалды. Одан кейін жекешелендірумен бірнеше бірігулерден кейін компания Ровер Груп деп аты өзгертілді. Сосын 2005 жылы банкротқа ұшырап MG компаниясымен бірікті.

Қала өзінің өндіріс тәуелділігінен арылу мақсатында көлік және логистика салаларын, көрме және конференциялар ұйымдастыру, қаржылық орталық ретінде дамыта бастады.

Қала экономикасын әртараптандыру үдерісінде кластерді құруға: өндіріс орындары, қызмет көрсететін компаниялар және жаңадан жекешелендірілген кәсіпорындар кірді.

Моноқалалардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын арттыруда кластерлік жүйені дамытуға төмендегі мемлекет саясатын қолдануға болады:

- қайта мамандандыру мүмкіндігі;
- кластерлердің серіктесуіне және олардың арасындағы бәсекелестілікке ынталандыру;
- кластердің дамуына кедергі келтіретін қиындықтардан арылту жолдарын қарастыру;

- субсидияларды шектеу және бәсекелестік туралы тиімді заңнамаларды жетілдіру;

- аутсорсингтің ынталандырылуы.

Еуропалық Одақты зерттеу еңбектерінің аясында негізгі үш түрлі проблемалық шекараларды атап көрсетуге болады. Оларға: баяу даму, ауыл шаруашылық және дағдарыстық индустрияларды шекараландыру мәселелері жатады. Баяу дамитын шекараларға Еуропалық Одақтың адам басына шаққандағы жалпы ішкі өнімнің көрсеткіштері негізінде есептелінеді және ол Еуропалық Одақта жалпы ішкі өнімін орта есеппен алғанда 75% төмен болмауы тиіс. Дағдарысты индустрияларды шекараларды жұмыссыздықтың деңгейіне қарай есептейді және бұған Еуропалық Одақтағы соңғы үш жылдағы жұмыссыздық деңгейінің орташа деңгейінен жоғары болса ғана жатқызылады. Басқа индустрия салаларындағы жұмыссыздық деңгейі де осы әдістеме бойынша есепке алынады. Бұл тізімдегі ауыл шаруашылық шекараларына көп халықтың осы салада жұмыс істеуі және әлеуметтік-экономикалық даму деңгейінің төмен дәрежеде болуы жатқызылады. Аталған әр топқа арнайы жасалынған әдістер пайдаланылады және олар қалалардағы әрбір дағдарыстық трендтерін жеңілдету үшін қолданылады.

Жоғарыда айтылған стратегиялардың барлығы әлеуметтік өлшемдердің көрсеткіштеріне байланысты, яғни оның ішіндегі негізгісі ол жұмыссыздық болып табылады. Моноқалалардың экономикасын қайта құруды ынталандыруда оның инвестициямен әлеуметтік тартымдылығына байланысты тарихи және қол жетімді мүмкіндіктерін ескере отырып, бәсекелестігі жоғары индустриялық шекаралардың қалыптастыру болып табылады. Стратегияны іске асыру қоғамдық ұйымдар мен жергілікті басқару органдары және бизнестің бірігіп серіктесуі арқылы ғана тиімді деңгейде жүзеге асырылады.

Стратегияны мемлекет пен жеке инвестиция қаржыландырды. Басты мемлекеттік қаржыландыру қаланың индустриялық инфрақұрылымын дамытуға тікелей жұмсалады, ал бұл өз кезегінде қолайлы инвестициялық ақуал құрайды және жаңа компанияларды тартады.

Стратегияны іске асыру ашық түрде жүргізіледі. Барлық жоспарлар мен шығындар бағдарламасының дамытылуы баспаға жарияланып отырады. Іске асыруды қадағалайтын халықтық басқару жүйесі ұйымдастырылды. Бұл жоспарларды талдау жасайтын, жаңартатын және олардың іске асыратын жауапкершілікті арнайы құрылған орталықтарға жүктеліп, меншік иелеріне жеткізіп отырады.

2012 жылдан бастап Қазақстанда моноқалаларды дағдарыстан алып шығу үшін кешенді әрекеттер жасалуда. Кешенді инвестициялық жоспарды модернизациялауға дайындау методологиясы дамытылды. Нәтижесінде 27 моноқаланың 12-нің кешенді инвестициялық жоспары

дайындалды. Әлеуметтік-экономикалық ортаның диагностикасы жүргізілді және экономика әртараптандыру жолының бағалау негізінде дамытылды.

Қазіргі уақытта 35 кешенді жоспар талданып мемлекет тарапынан 25 моноқаланы қолдау шешімі қабылданды. 2 моноқалаға инфрақұрылымдық жобаларды іске асыруға байланысты барлық техникалық және рұқсатнамалық құжаттары дайын болды.

Қазақстанның даму институттары уақытында керекті және тиімді мемлекеттің экономикалық саясатының инструменттері болып табылады. Бұлардың арқасында экономиканы әртараптандыру, инфрақұрылымды жетілдіруге, жоғарғы технологиялы индустрияларды салуға және мәселелерді шешуге болады. Бұлардың арқасында тек көмек қана емес бұған қосымша мемлекеттің ішіндегі экономикалық дамытуды ұзақ мерзімді уақытта оны жоғарылатуға да болады.

Бірақ барлық кезде моноқалалардың әлеуметтік-экономикалық дамуы басты назарда болуы тиіс. Ал тәжірибеде барлық моноқалаларға бірдей қолданылатын қалыптастырылған стратегия жоқ екендігі белгілі.

Бірақ ескере кететін мәселе барлық стратегияның негізі болып әлеуметтік қызметтер болып табылады және олардың ең басты кілті жұмыссыздық жатады. Моноаймақтың экономикасын қайта құру туралы шешім қабылдаған кезде олардың тарихи жағдайлары мен аймағының дамуына байланысты әртүрлі шешу жолдары болады және олар әлеуметтік тартымдылық пен инвестициялық орта құратындай болуы керек. Бұлардың барлығына бәсекеге қабілетті индустриялық зона болатындай кепілдеме керек және бұларды атқару стратегиясын мемлекеттік емес ұйымдар, жергілікті әкімшілік және бизнестің бірігіп, мемлекет пен жеке сектор болып, серіктестікті құрып, белсенділікпен қызмет ету арқылы ғана қала проблемаларын шеше алады.

Жоғарыдағы айтылғандарды негізге ала отырып, моноқалалардың даму институттарының құрылуы үшін ұзақ мерзімді даму мен бұл аймақтардың стратегиялық даму документтерінің болғаны дұрыс.

Моноқалалардың жағдайының кешенді болғаны үшін бұдан шығу жолы тек қана кешенді менеджмент шешімі қажет және ол ұзаққа созылған дағдарыстың дамуын басу болып табылады. Қазіргі мемлекеттің істеп жатқаны қалақұраушы кәсіпорындарға субсидия мен грант бөлу, жергілікті бюджеттің таппылығын жабу және ең проблемалы моноқалаларды басқаруды жетілдіру тек қана дағдарысты уақытша жұмсартады, бірақ проблемаларын толық шешпейді. Моноқалалар мықты жүйе мен шынайы дағдарыс жағдайларына арналған дамытуды ынталандыруды қажет етеді.

Институционалдық құрылыстың қазақстандық іс-тәжірибеде біртіндеп пайдаланылған аталмыш тәжірибесі, әлбетте, сөзсіз зерттелуі

тііс, бірақ қазақстандық бір салалы қалалардың макро және микрожағдайының дамуы міндетті түрде ескерілуі керек.

Қазіргі таңда Қазақстанда бір салалы территориялар дамуының бірқатар институттары әрекет етеді. Елдің әр түрлі аймақтарында құрылған ұйымдардан басқа, жүзеге асырылған қызметтерден шыққандары даму институтына кіргізілуі мүмкін. Дамудың аймақтық институттары қызметтерінің түйінді бағыттары кіші және орта бизнесті қолдау, инновацияларды дамытуды ынталандыру, технологиялық артта қалушылықты жою болып табылады. Басымдық танытқан дамудың аймақтық институттары қолдау қорлары, аймақтық венчурлық қорлар, бизнес-инкубаторлар түрінде құрылады.

«Институттарға» институционалдық теорияларына сәйкес тек қана ұйымдар емес, сонымен бірге, әдеттегідей, оларды орындауды қамтамасыз ететін тетіктері де, адамдар арасындағы қайталанған өзара ықпалдастықтарды құрылымдайтын мінез-құлық нормалары да жатқызылатынын атап өткеніміз орынды.

Бұдан басқа, даму институты бұл мемлекеттік саясаттың жәй ғана құралы емес, ондағының ең бастысы бұл экономиканың айтарлықтай елеулі өзгерістеріне мақсаттылығы, демек, ол міндетті түрде стратегиялық сипатты алып жүруі тиіс. Мәселен, егер мемлекет шын мәнісінде дамуға қамқорлық танытса, онда ол дамудың арнайы институттарын құрады. Олардың айырмашылықтарының ең бастысы қызметінің мақсаты кіріс (тек кіріс қана емес, бірінші кезекте табыс) қана емес, елдің экономикасындағы өзгерістер екендігімен қорытындыланады. Бұл жағдай мемлекеттің өзінің ресурстарымен экономикалық дамуға қатысуының қажеттілігіне өте ұқсас, паралап. Бұл жердегі әңгіме мемлекеттің осы мақсаттарына бағыттайтын бюджеттік және бюджеттен тыс ресурстары туралы болып отырғаны анық. Мәселе ЖІӨ-дегі мемлекеттік шығындардың үлесі туралы болып тұр.

Осылайша, біздің пікірімізше, даму институты тек қана ұйым емес, сонымен бірге оған мемлекеттің қатысуымен жасалған және іске асырылған, экономикадағы түбегейлі өзгерістерге бағытталған және осыған байланысты стратегиялық сипатты алып жүретін формалды нормалар мен ережелерді де жатқызуға болады. Бір салалы территориялар үшін сыртқы өзгерістерге ерекше сезімталдық, экономикадағы тұрақтылық жетістіктерімен байланысты негізгі қайта құрулар, олардың сыртқы және ішкі қауіп-қатерлерге бейімделген мүмкіндіктерін дамыту және арттыру тән.

Онда бір салалы территориялар қарым-қатынастарындағы оның даму институты аясында мемлекеттің қатысуымен жасалған, әлеуметтік-экономикалық дамудың стратегиялық тұрақтылық тетіктерін іске асыратын және бір салалы территориялар арасындағы ішкі және сыртқы

тәуекелдерді азайтатын ұйымдардың, формалды нормалар мен ережелердің жиынтығын түсінуге болады.

Бұдан шығатыны, «бір салалы территориялардың даму институты» ұғымы Қазақстандағы мемлекеттік басқару органдары шешімдерімен тапсырылған даму институттарын қалыптастыратынына көз жеткізуге болады.

Өкінішке орай, Қазақстан Республикасындағы дағдарыс кезеңінде бір салалы қалалар мәселесінің айтарлықтай шиеленіскенін байқағанымыз рас: 1990-1992 жылдары нарықтық қайта құрулардың басында; 1998-1999 жылдары дефолтқа кезеңінде; 2008-2009 жылдары дүниежүзілік экономикалық дағдарыс сатысында.

Дағдарысқа бір салалы қалалардың төмен әлеуметтік және экономикалық тұрақтылығы себептерінің бірі тиімді даму институттарының жоқтығы болып табылады. Даму институттары тиімділіктерінің төмендігі көбінесе олардың қалыптасуының стратегиялық емес, тактикалық сипаттарына байланысты болды.

Дегенмен, Қазақстан Республикасының заңнамаларында «бір салалы территориялар», «шағын қала», «бір салалы қала» ұғымдарының анықтамасы бекітілмеген, «қаланы жасаушы ұйым» терминінің түсіндірмесі бар. Оны тиісті елдімекендердегі тұрғындарының қызметкерлер санының кемінде 20%-ы жұмыс істейтін заңды тұлғалар ғана мойындайды.

Ғылыми әдебиеттерде «бір салалы», «моноқұрылымдық», «моносалалық», «моноорталық», «монофункционалдық» деген терминдер қолданылған, бұлардың барлығы да мағынасы бойынша синонимдер болып табылады.

Мысалы, В.А. Ушаков аталмыш ұғымдарды салыстыра отырып, «талдау жасалған құбылыстың мазмұнын «монофункционалды қала» деген термин неғұрлым толық айқындап тұр» деген тұжырымға келеді [34].

А.Г. Гранберг бойынша «монофункционалды қала шаруашылықтың немесе қызметтің қандай да бір саласын шоғырландырады: өнеркәсіп, көлік қызметтері, сауықтыру мекемелері. Кейбір қалалар тек бір ғана кәсіпорынға қызмет етеді» [35].

Зерттеушілердің пікірі бойынша егер төмендегі белгілері бар болса, онда бұл қаланы моносалалы деп атауға болады:

-қалада бір салаға кіретін немесе салалық нарықтың бір тар сегментіне қызмет көрсететін бір немесе бірнеше бір типті кәсіпорынның болуы;

-қалада бір ақырғы нарыққа жұмыс істейтін, қаланың ішкі қажеттіліктерге қызмет ететін кәсіпорындарынан басқа, бір-бірімен технологиялық жағынан байланысты кәсіпорындардың тізбегі;

-бір (немесе бірнеше) ірі кәсіпорын қызметінен бюджеттің кіріс бөлігіне айтарлықтай тәуелді қалалар;

-қала тұрғындарының бір текті кәсіптік құрамы;

-басқа неғұрлым ірі елдімекендерден (тұрғындардың ұтқырлық мүмкіндіктерін азайтатын) айтарлықтай шалғай жатқан қала» [36].

Дей тұрғанмен моноқала ұғымының анықтамасында бірқатар проблема да бар.

Бірінші мәселе. Моноқалалар критерийлері мәселесі.

Қазіргі таңда бір салалы қалалардың мәселесін шешу үшін қажетті дамыған заңнама базасы жоқ. Моноқалалар анықтамасының өз ұғымы және критерийлері жоқ. Нәтижесінде елдімекенге өзінің моноқалалар категориясына жататынын дәлелдеуге тура келеді, ал эксперттер Қазақстандағы моноқалалар санына баға берісіп тарайды. Мәселе моноқалалар табиғатының күрделілігімен және саналуандығымен тереңдей түсетіндігінде. Оларға өнеркәсіптік, салалық қалалар және көлік тораптары, ғылыми қалалар және өнеркәсіпті қайта өңдейтін қалалар, шикізатты белбеу қалалары және т.с.с. спутник-қалалар жатқызылады.

Қазақстанда «шағын қалалар» және «моноқалалар» типологиясының мәселелері әлі зерттелмеген. Сонымен бірге, «шағын қалалар», «моноқалалар» ұғымдары айтарлықтай дәрежеде шартты түрде алынған. Сондай-ақ, Қазақстанның қала құрылысы жөніндегі заңдары және нормативті актілері жоқ. Бүгінде жалғыз бір ғана нормативті құжат – Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 мамырдағы №683 «Моноқалаларды дамытудың 2012-2020 жылдарға арналған бағдарламасын бекіту туралы» Қаулысы болып табылады [37].

Бұл құжатта мынадай анықтама берілген: «Моноқала – бұл бір немесе бірнеше (көп емес) қала құраушы, бір бейінді және шикізаттық бағыттағы қаланың экономикалық және әлеуметтік жағдайын айқындайтын кәсіпорындарда еңбекке жарамды халықтың және өнеркәсіп өндірісінің негізгі бөлігі (20 пайыздан астамы) шоғырландырылған қала.

Моноқалалар санатына тұрғындарының саны 10 мыңнан 200 мыңға дейін адамы бар:

1) қаланың негізінен өңдеу секторының қала құраушы кәсіпорындарының өнеркәсіп өндірісінің көлемі жалпы қалалық өндіріс көлемінің 20 пайыздан астамын құрайтын (мономамандандыру);

2) қаланың қала құраушы кәсіпорындарында жұмыспен қамтылған халықтың 20 пайыздан астамы жұмыс істейтін;

3) қала құраушы кәсіпорындары жартылай істейтін немесе мүлдем істемейтін өлшемдердің бірімен сипатталатын қалалар кіреді» [37].

Бұл мәселелі сұрақтар Ресей Федерациясында зерттелген және жасалған. Мәселен, Россияның «Қала құрылысы кодексында» қаланың басты типологиялық белгісі ретінде оның тұрғындарының саны пайдаланылады, атап айтқанда, осы белгісі бойынша қала қоныстанушылары төмендегідей категорияларына бөлінетіні атап көрсетілген: іріден жоғарысы – 3 000 мыңнан астам адам; ірілеуі – 1 000-нан 3 000 мыңға дейінгі адам; ірісі – 250 мыңнан 1 млн.-ға дейінгі адам; үлкені – 100 мыңнан 250 мыңға дейінгі адам; орташасы – 50 мыңнан 100 мыңға дейінгі адам; кішісі – кемінде 50 мың адам.

Дегенмен, мұндай формалды бөлу қандай да бір мазмұнды сипаттама үшін жеткіліксіз екені анық. Тұрғындардың саны бойынша қалалардың бірте-бірте өсуі неғұрлым таратылған және типологияциясы үшін ыңғайлы, бірақ бұл жалғыз ғана тәсіл емес. Мәселен, «Шағын қалалар одағы» муниципаларлық бірлестігіне тұрғындар саны 50 мыңнан асса да, өздерін шағын қалалар тізіміне енгізген көптеген қала кіреді. Бұл шағын қала мәселелері ретінде олардың өз мәселелерін қарастыруға кедергі келтірмейді.

Жыл сайын республикалық бюджеттен орталықтандырылған қаражатты қаржыландыру кезінде экономист ғалымдар мен шағын қалалар басшылары шағын қалаларды бір салалы қалалардың әлеуметтік-экономикалық дамуының кешенді бағдарламасы жөніндегі жұмыстарды ұйымдастыру туралы мәселелі сұрақтары ретінде қарастырады. Біршама жарияланымдар негізінде бұл аталмыш сұрақтар жөніндегі әзірге аяқталмаған пікірталастарды саралай отырып, біз Қазақстанның моноқалалар критерийлерін анықтауға күш салдық:

1. Экономикалық жағынан белсенді тұрғындардың 20%-дан астамы еңбекпен қамтылған, біртұтас өндірістік-технологиялық процесс шеңберінде қызметін жүзеге асыратын кәсіпорынның болуы;

2. Өнеркәсіптік өндіріс көлемі 50%-дан жоғары болып келетін елдімекенде бір тұтас өндірістік-технологиялық процесс шеңберінде қызметін жүзеге асыратын кәсіпорынның болуы.

Екінші мәселе. Моноқалалар қатарынан шығару мәселесі.

Бірінші мәселеден екінші мәселе келіп шығады. Яғни, мүмкін еместік моноқалалардың санын дәл анықтайды, мүмкін еместіктен шығатыны, ол қандай қаланың моноқала болып табылатынын, ал қайсысының ондай қала еместігін анықтайды.

Осылайша, моноқалалар саны ресми түрде нақты анықтау қиын. Бұл дегеніңіз, үкімет барлық моноқалаларға бірдей көмектесе алмайды деген сөз, өйткені, зардап шегіп жатқан қаланың дәл санын білмейді.

Бұл жерде біз тек моноқалалар типтерін және олардың дүниежүзі экономикалық әдебиеттердегі жалпы қабылдаған анықтамаларын қарастырамыз.

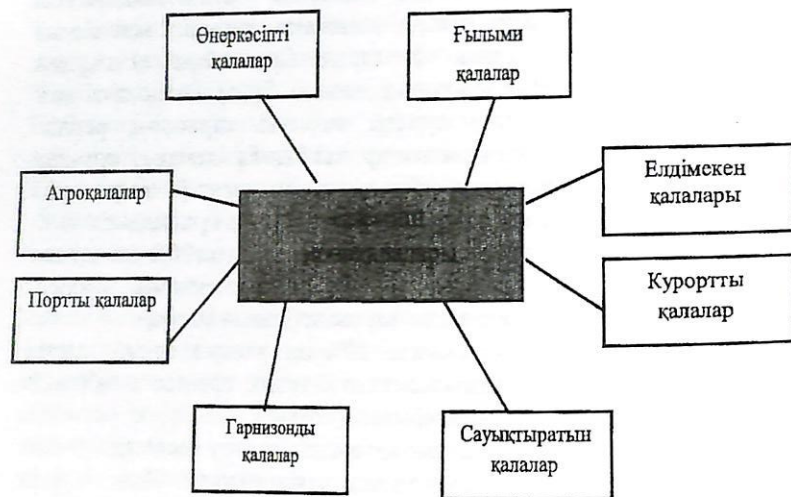
Суреттегі қалалар типінің біреуін қалай байқап қалуға болады – курсивпен жазылған – «Сауықтыру қалалары». Бұл қаланың типі туралы пікірдің таралуы себебінен жасалған нәрсе. Көпшілігі сауықтыру қалаларын «курорт қалалар» типіне жатқызуға болады деп есептейді. Алайда, энциклопедиялық сөздікте курорт-қалалар қоныстандырудың жекелеген типі ретінде жазылған: «Қала елдімекендерінің функционалдық тағайындалуы курортты қалалар, қалалар – ғылыми орталықтар немесе ғылыми қала, сауықтыру қалалары және т.с.с. деп бөлуге мүмкіндік береді».

Моноқалаларды, сондай-ақ тағы да монобейінді қалалар деп те атайды, сонымен бірге де басқа да терминдері жетерлік, мысалы:

- Наукоград
- Технополистер
- Инноград

- Наноград. Соңғы екі термин ғылыми-зерттеу моноқалалары құрылысына байланысты пайда болған.

Сонымен, моноқалалар типтерін қарастырайық.

Сурет 2 – Моноқалалардың типологиясы

Өнеркәсіптік моноқалалар. Олар қаланы құраушыларға немесе қалану құраушы (2-3) кәсіпорындарға тікелей тәуелді. Бұл не өндіруші өнеркәсіп: көмір, мұнай және т.б., не өндірістік өнеркәсіп: құю өндірісі, әскери өндіріс және т.б.

Ғылыми орталықты қалалар (наукоград). Ғылыми орталық базасында (технополистің ресейлік түрлері) құрылған қала. Наукоградтар көбінесе қала агломерациясы аясында спутник-қалалар болып табылады.

Курорт-қалалар (сондай-ақ сауықтыру-қалалары). Көбінесе табиғаты жағымды, теңіздің жағасында, не пайдалы бұлақ көздері бар жерлерде салынған. Сондай-ақ тарихи ескерткіші бар орын болуы да мүмкін.

Агроқалалар. Соңғы жылдары елде осындай агроқалалар жасау туралы мәселе жиі көтеріліп жүр. Оның үстіне бұл тәжірибе Белоруссияда өте жақсы жасалды, мұнда «агроқалашықтар» үлкен мөлшерде құрылып, тамаша жұмыстар атқаруда.

Портты қалалар. Бұлар біздің елімізде біреу ғана, сондықтан оны моноқала деп атау тек қана созып айтуға келетін секілді.

Гарнизонды-қалалар. КСРО уақытында олар өте көп болатын. Гарнизондардың айналасында тұтас қоныстанушылар көбейді. Дегенмен, біздің уақытымызда әскери құрамдардың жаһандық қысқартуларына байланысты гарнизон-қалалар біліктірілуде немесе тіпті босап қалып жатыр және «әруақтар» қаласына айналғандай.

Қоныстанушы-қалалар, бұл ерекше тағайындалатын лагерьлер. Осылайша біз дүниежүзі, оның ішінде Қазақстанның моноқалаларының барлық типін қарастырдық.

14 қала облыс орталығы болып табылады: Ақтау, Ақтөбе, Атырау, Қарағанды, Көкшетау, Қостанай, Қызылорда, Павлодар, Петропавловск, Талдықорған, Тараз, Орал, Өскемен, Түркістан. Үш қаланың республикалық маңыздағы мәртебесі бар: Алматы, Нұр-Сұлтан (астана), Шымкент. Қалған ірі қалалардың көпшілігі облысқа бағынышты болып саналады: Семей Шығыс Қазақстан облысына; Теміртау Қарағанды облысына; Екібастұз Павлодар облысына; Рудный Қостанай облысына; Жаңаөзен Маңғыстау облысына; Жезқазған мен Балқаш Қарағанды облысына; Кентау Оңтүстік Қазақстан облысына; Сәтпасв Қарағанды облысына. Қаскелең қаласы Алматы облысына және Құлысары қаласы Атырау облысында ауданға бағынышты қала болып табылады.

Қазақстанда 59 қаланың тұрғындарының саны 50 мың адамнан аспайды. Бұл қалалар ресми түрде шағын деп аталады. Олардың ішінде 41 шағын қала тиісті аудандардың әкімшілік орталығы болып табылады, бұл шағын қала сандарының 68%-ын және ауылдық аудандардың 25%-ын құрайды. 19 шағын қала аудан орталығы болып табылмайды: Степногорск, Темір, Ембі, Жем, Қапшағай, Текелі, Шар, Серебрянск, Курчатов, Шу, Шахтинск, Саран, Приозерск, Қаражал, Лисаковск, Арқалық, Ақсу, Қазалы. Бұлардың біраз бөлігі облыстық маңызы бар

қалалар болып табылады, ал бір бөлігі аудандардың біріктірілуі салдарынан аудан орталығы мәртебесін жоғалтқандар.

Кесте 2 – Қазақстанның облыстары бойынша шағын қалалар

Облыстар	Саны	Шағын қала аттары (жақша ішінде тұрғындар саны, адам)
Ақмола облысы	9	Степногорск (46 397), Шортанды (44 851), Атбасар (29 993), Макинск (16 809), Ақжол (13 570), Ерейментау (11 289), Есіл (11 128), Державинск (6 302), Степняк (3 967)
Ақтөбе облысы	7	Қандыағаш (30 263), Шалқар (27 000), Хромтау (24 703), Алға (19 694), Ембі (11 409), Темір (2 555), Жем (1 942)
Алматы облысы	8	Талғар (47 325), Қаппағай (42 380), Жаркент (41 117), Есік (36 711), Текелі (27 901), Үштөбе (24 759), Үшарал (16 391), Сарканд (14 254)
Атырау облысы	1	Құлсары (53 513)
Шығыс Қазақстан облысы	8	Риддер (49 345), Зыряновск (38 124), Аягөз (37 370), Шемонаиха (18 484), Зайсан (15 070), Курчатов (11 317), Серебрянск (9 595), Шар (7 883)
Жамбыл облысы	3	Шу (35 828), Қаратау (27 738), Жаңатас (21 180)
Батыс Қазақстан облысы	1	Ақсай (33 615)
Қарағанды облысы	6	Саран (42 689), Шахтинск (37 098), Абай (26 443), Приозёрск (13 469), Қаражал (9 760), Қарқаралы (8 810)
Қостанай облысы	3	Лисаковск (36 634), Жітіқара (34 686), Арқалық (27 744)
Қызылорда облысы	3	Байқоңыр (37 739), Арал (31 038), Қазалы (6 818)
Маңғыстау облысы	1	Форт-Шевченко (5 071)
Павлодар облысы	1	Ақсу (42 408)
Солтүстік Қазақстан облысы	4	Тайынша (11 783), Булаево (8 032), Сергеевка (7 430), Мамлютка (7 339)
Оңтүстік Қазақстан облысы	5	Арыс (40 716), Сарыағаш (40 599), Жетісай (33 131), Шардара (30 814), Ленгір (25 295)
Барлығы	60	

XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарында шағын қала тұрғындарының саны күрт азайып кетті. Соның нәтижесінде 1989 жылдан бастап 1999 жылды қосқанда Державинск қаласы 50%, Курчатов қаласы мен Жаңатас қаласы - 43%, Қаратау қаласы — 35%, Қарқаралы қаласы — 33%, Степняк, Арқалық және Сергеевка қалалары — 27%, Абай қаласы - 25% тұрғындарынан айырылды.

Тұрғындарының саны бойынша 13 шағын қала қала мәртебесіне сәйкес емес, олар: — Державинск, Ерейментау, Степняк, Жем, Темір, Курчатов, Шар, Қарқаралы, Қазалы, Форт-Шевченко, Булаево, Мамлютка, Сергеевка. Халқы өте аз қала - Жем 1 942 тұрғыны бар (2012).

ҚР экономикалық даму және сауда Министрлігінің мәліметтері бойынша Қазақстанда бүгінгі таңда 27 елді мекен моноқала мәртебесін иеленген. Олардың басым көпшілігі шын мәнісінде дағдарыстан елеулі

зардап шеккен. Жалпы алғанда, Қазақстанның моноқалаларында 1,53 млн. адам немесе елдегі қала тұрғындарының 16,8 % мекендейді. Олардың ішінде 16 қала өздеріне тиісті аудандардың әкімшілік орталығы болып табылады, ал 11 қала аудан орталығы болып есептелмейді – Степногорск, Текелі, Серебрянск, Курчатов, Шахтинск, Саран, Қаражал, Лисаковск, Арқалық, Ақсу, Жаңаөзен. Олардың бір бөлігі облыстың маңызы бар қалалар болып саналады, ал бір бөлігі аудандардың біріктірілуі нәтижесінде аудан орталығы мәртебесінен айырылып қалған.

Қазақстанның моноқалаларының тізімін негізінен, 50 мың адамға дейінгі тұрғыны бар шағын қалалар құрайды. Оның ішінде тұрғындар саны 100 мыңнан астам төрт орташа қала да бар – Теміртау, Рудный, Жаңаөзен, Екібастұз.

Кесте 3 - Қазақстанның моноқалалары (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 мамырдағы № 683 Қаулысы тізімі бойынша).

Облыстар	Моноқала аттары
Ақмола облысы	Степногорск
Ақтөбе облысы	Хромтау
Алматы облысы	Текелі
Атырау облысы	Құлсары
Батыс Қазақстан облысы	Ақсай
Жамбыл облысы	Қаратау, Жаңатас
Қарағанды облысы	Балқаш, Жезқазған, Қаражал, Саран, Сәтпаев, Теміртау, Шахтинск, Абай
Қостанай облысы	Арқалық, Жетіқара, Лисаковск, Рудный
Маңғыстау облысы	Жаңаөзен
Павлодар облысы	Ақсу, Екібастұз
Шығыс Қазақстан облысы	Зыряновск, Курчатов, Риддер, Серебрянск
Оңтүстік Қазақстан облысы	Кентау

Қалалардың экономикалық базасын, олардың салалық құрылымдарын талдау, негізгі қала құраушы кәсіпорындардың мәліметтерін талдау бізге қалалардың үш функционалды типін бөліп алуға мүмкіндік береді:

1) өндіруші өнеркәсіптің басымдығымен дамитын қалалар – 21 қала:

көмір өндіру – Абай, Саран, Шахтинск, Екібастұз;
мұнай мен газ өндіру – Ақсай, Құлсары, Жаңаөзен;
металл рудаларын өндіру – Арқалық, Балқаш, Зыряновск, Қаражал, Кентау, Лисаковск, Риддер, Рудный, Текелі, Хромтау;
шикізат ресурстарының басқа да түрлерін өндіру - Жаңатас, Қаратау, Жітіқара;

2) өңдеуші өнеркәсіптің басымдығымен дамитын қалалар – 6 қала:
химия өнеркәсібі – Серебрянск;
машина құрылысы, металлургиялық өнеркәсіп (алтын), уран
өндірісі – Степногорск;
металлургия өнеркәсібі – Ақсу, Жезқазған, Сәтпаев, Теміртау;
3) ғылыми-өнеркәсіптік орталық – Курчатов қаласы.
Қала құраушы кәсіпорындардың ағымдағы жағдайы бойынша
оларды төмендегіше ажыратуға болады:

1) қала құраушы кәсіпорны жұмыс істейтін моноқалалар (19 қала) –
Абай, Ақсай, Ақсу, Балқаш, Жаңаөзен, Жезқазған, Жітіқара, Зыряновск,
Қаражал, Құлсары, Курчатов, Лисаковск, Риддер, Рудный, Сәтпаев,
Теміртау, Хромтау, Шахтинск, Екібастұз;

2) қала құраушы кәсіпорны арақидік жұмыс істейтін моноқалалар
(5 қала) – Арқалық, Жаңатас, Қаратау, Саран, Степногорск;

3) қала құраушы кәсіпорны жұмыс істемейтін моноқалалар (3
қала) – Кентау, Серебрянск, Текелі.

2009 жылы халық санағы қорытындылары бойынша Қазақстан-
ның қалалық тұрғындарының саны 8639,1 мың адамды, ауылдық –
7365,7 мың адамды құрады. Сонымен бірге, қалалық тұрғындар саны
195,1 мың адамға немесе 2,3%-ға көбейді, ал ауылда – 827,8 мың адамға
немесе 12,7%-ға көбейді. Еліміздегі қалалық тұрғындар үлесі 54%,
ауылдағысы – 46% құрады, 1999 жылы олардың арақатынасы тиісінше
56,4% және 43,6% болды.

Ең көп урбанизацияланған аймақтар Қарағанды (мұнда қалалық
тұрғындар саны 77%-дан астамды құрайды), Павлодар (67,9%) және
Ақтөбе (61,1%) облыстары болып табылады. Ауыл тұрғындары негізінен
Алматыға шоғырландырылған (барлық халықтың 76%-ы), Солтүстік
Қазақстан (61,5%), Қызылорда (60,8%) және Жамбыл (60,5%)
облыстарында.

50 мыңға дейінгі тұрғыны бар шағын қаланың өнеркәсіптік өндірісі
тиімділігі тұрғысынан қарағанда олар үлкен әрі ірі қалаларға қарағанда
неғұрлым үнемді болып табылады. Қазіргі таңда шағын қалаларда 1,5
млн.нан астам адам тұрады. Олардың ішінде басымдықпен саланы
өндіретіндерінде 7,5% елдің қалалық тұрғыны мекендейді, агроөнер-
кәсіптік бағыттағы қалаларда – 6,1%, өңдеуші саладағы қалаларда –
5,6%, рекреациялық (үзілістік) маңызы бар қалаларда – 1%, әскери-
өнеркәсіптік кешен орталықтарында – 0,8%, көліктік тораптарда – 1,9%
еліміздің қалалық тұрғындары өмір сүруде.

Қазақстан қалаларының экономикасы дамуының заманауи деңгейі
көрсеткеніндей, өнеркәсіптік кәсіпорындар, негізінен, облыс орталық-
тарына және басқа аса ірі елді мекендерге шоғырландырылған. Кіші және
моноқалалардағы өнеркәсіп өндірістері тамақ, отын өнеркәсіптері және

құрылыс материалдары өнеркәсіптері кәсіпорындарына басымдық
берген. Оларда тамақ өнеркәсіптері мен құрылыс материалдары
өнеркәсіптерінен басқа қара және түсті металлургия, электр
энергетикасы, мұнай өңдеу өнеркәсіптері тән. Экономикасының негізін
ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу кәсіпорындары құрайтын
қалалардың жағдайы өте ауыр күйінде қалып отыр. Олардың дамыған
инфрақұрылымдары, құрылыс базасы, біліктілігі жоғары кадрлары жоқ
[38].

Қазақстан қалаларының басым көпшілігі, атап айтқанда, шағын
және монобейінді қалалары командалық экономика кезінде пайда болды,
ол кезең өнеркәсіптің жоғары қарқындылығымен және территорияларда
тыңды игеру сәтімен сипатталады. Сондықтан қалаларды мақсатқа
лайықтылық белгісімен шартты түрде екі негізгі функционалды типке
бөлуге болады – индустриалды және индустриалды-аграрлық. Шағын
қалалар тұрғындарының өмірлік қызметінің негізгі түрлері мен
тәсілдерін анықтау тұрғысынан қарастырғанда қалаларды бөлу өте
маңызды. Көптеген қалалар жалақы қаражаттарының үлкен бөлігі
жоғарыда тұрған деңгей бюджетінен бөлінетіндіктен де тек өтемақылық
жағдайларда ғана жұмыс істейді. Аймақтық саясат Тұжырымдамасы
критерийлерінің қабылдануына сәйкес қазіргі таңда депрессивтік
экономикасы бар шағын қалаларға Алға, Арқалық, Арал, Державинск,
Қарқаралы, Степняк, Форт-Шевченко, Шалқар секілді шағын қалаларды
жатқызуға болады. Шағын және монобейінді қалаларды сақтап қалу үшін
әрбір елді мекен бойынша бас жоспарлары қарастырылып, оның
индустриалдық-инновациялық дамуының мақсатты кешенді бағдарла-
масы жасалуы тиіс.

Зерттеу нәтижелерінен шығатын қорытындыға орай монобейінді
қалалардың әлеуметтік-экономикалық дамуының дағдарысына келеңсіз
ықпал етіп жатқан әр түрлі категорияларын азайту жөніндегі
мақсаттарына сәйкес монобейіндіге жатқызылатын елді мекендер
бойынша біз анықтаған мына критерийлерді ұсынғмыз келеді:

– біріншіден, ірі кәсіпорындардың немесе бірнеше кәсіпорын-
дардың бір немесе нақ сондай саласының немесе бірдей нарықта жұмыс
істейтін бір-бірімен технологиялық тізбегі жағынан байланысты
кәсіпорындары топтарының үлесі, аталмыш елді мекендегі еңбекпен
қамтылу саны 25%-дан асатын;

– екіншіден, бұл кәсіпорындардың үлесіне өнеркәсіптік өндірістің
50%-дан астамы келуі тиіс.

Сондай-ақ, елді мекендерді монобейінді категорияларға жатқызу
үшін мынадай қосымша критерийлері де бар:

– елді мекенде орналасқан біртұтас өндірістік-технологиялық
процестер шеңберіндегі қызметтерді жүзеге асыратын кәсіпорындардан

2) өңдеуші өнеркәсіптің басымдығымен дамитын қалалар – 6 қала: химия өнеркәсібі – Серебрянск; машина құрылысы, металлургиялық өнеркәсіп (алтын), уран өндірісі – Степногорск;

металлургия өнеркәсібі – Ақсу, Жезқазған, Сәтпаев, Теміртау;

3) ғылыми-өнеркәсіптік орталық – Курчатов қаласы.

Қала құраушы кәсіпорындардың ағымдағы жағдайы бойынша оларды төмендегіше ажыратуға болады:

1) қала құраушы кәсіпорны жұмыс істейтін моноқалалар (19 қала) – Абай, Ақсай, Ақсу, Балқаш, Жаңаөзен, Жезқазған, Жітіқара, Зыряновск, Қаражал, Құлсары, Курчатов, Лисаковск, Риддер, Рудный, Сәтпаев, Теміртау, Хромтау, Шахтинск, Екібастұз;

2) қала құраушы кәсіпорны арақидік жұмыс істейтін моноқалалар (5 қала) – Арқалық, Жаңатас, Қаратау, Саран, Степногорск;

3) қала құраушы кәсіпорны жұмыс істемейтін моноқалалар (3 қала) – Кентау, Серебрянск, Текелі.

2009 жылғы халық санағы қорытындылары бойынша Қазақстанның қалалық тұрғындарының саны 8639,1 мың адамды, ауылдық – 7365,7 мың адамды құрады. Сонымен бірге, қалалық тұрғындар саны 195,1 мың адамға немесе 2,3%-ға көбейді, ал ауылда – 827,8 мың адамға немесе 12,7%-ға көбейді. Еліміздегі қалалық тұрғындар үлесі 54%, ауылдағысы – 46% құрады, 1999 жылы олардың арақатынасы тиісінше 56,4% және 43,6% болды.

Ең көп урбанизацияланған аймақтар Қарағанды (мұнда қалалық тұрғындар саны 77%-дан астамды құрайды), Павлодар (67,9%) және Ақтөбе (61,1%) облыстары болып табылады. Ауыл тұрғындары негізінен Алматыға шоғырландырылған (барлық халықтың 76%-ы), Солтүстік Қазақстан (61,5%), Қызылорда (60,8%) және Жамбыл (60,5%) облыстарында.

50 мыңға дейінгі тұрғыны бар шағын қаланың өнеркәсіптік өндірісі тиімділігі тұрғысынан қарағанда олар үлкен әрі ірі қалаларға қарағанда неғұрлым үнемді болып табылады. Қазіргі таңда шағын қалаларда 1,5 млн.нан астам адам тұрады. Олардың ішінде басымдықпен саланы өндіретіндерінде 7,5% елдің қалалық тұрғыны мекендейді, агроөнеркәсіптік бағыттағы қалаларда – 6,1%, өңдеуші саладағы қалаларда – 5,6%, рекреациялық (үзілістік) маңызы бар қалаларда – 1%, әскери-өнеркәсіптік кешен орталықтарында – 0,8%, көліктік тораптарда – 1,9% еліміздің қалалық тұрғындары өмір сүруде.

Қазақстан қалаларының экономикасы дамуының заманауи деңгейі көрсеткеніндей, өнеркәсіптік кәсіпорындар, негізінен, облыс орталықтарына және басқа аса ірі елді мекендерге шоғырландырылған. Кіші және моноқалалардағы өнеркәсіп өндірістері тамақ, отын өнеркәсіптері және

құрылыс материалдары өнеркәсіптері кәсіпорындарына басымдық берген. Оларда тамақ өнеркәсіптері мен құрылыс материалдары өнеркәсіптерінен басқа қара және түсті металлургия, электр энергетикасы, мұнай өңдеу өнеркәсіптері тән. Экономикасының негізін ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу кәсіпорындары құрайтын қалалардың жағдайы өте ауыр күйінде қалып отыр. Олардың дамыған инфрақұрылымдары, құрылыс базасы, біліктілігі жоғары кадрлары жоқ [38].

Қазақстан қалаларының басым көпшілігі, атап айтқанда, шағын және монобейінді қалалары командалық экономика кезінде пайда болды, ол кезең өнеркәсіптің жоғары қарқындылығымен және территорияларда тынды итеру сәтімен сипатталады. Сондықтан қалаларды мақсатқа лайықтылық белгісімен шартты түрде екі негізгі функционалды типке бөлуге болады – индустриалды және индустриалды-аграрлық. Шағын қалалар тұрғындарының өмірлік қызметінің негізгі түрлері мен тәсілдерін анықтау тұрғысынан қарастырғанда қалаларды бөлу өте маңызды. Көптеген қалалар жалақы қаражаттарының үлкен бөлігі жоғарыда тұрған деңгей бюджетінен бөлінетіндіктен де тек өтемақылық жағдайларда ғана жұмыс істейді. Аймақтық саясат Тұжырымдамасы критерийлерінің қабылдануына сәйкес қазіргі таңда депрессивтік экономикасы бар шағын қалаларға Алға, Арқалық, Арал, Державинск, Қарқаралы, Степняк, Форт-Шевченко, Шалқар секілді шағын қалаларды жатқызуға болады. Шағын және монобейінді қалаларды сақтап қалу үшін әрбір елді мекен бойынша бас жоспарлары қарастырылып, оның индустриалдық-инновациялық дамуының мақсатты кешенді бағдарламасы жасалуы тиіс.

Зерттеу нәтижелерінен шығатын қорытындыға орай монобейінді қалалардың әлеуметтік-экономикалық дамуының дағдарысына келеңсіз ықпал етіп жатқан әр түрлі категорияларын азайту жөніндегі мақсаттарына сәйкес монобейіндіге жатқызылатын елді мекендер бойынша біз анықтаған мына критерийлерді ұсынымыз келеді:

-біріншіден, ірі кәсіпорындардың немесе бірнеше кәсіпорындардың бір немесе нақ сондай саласының немесе бірдей нарықта жұмыс істейтін бір-бірімен технологиялық тізбегі жағынап байланысты кәсіпорындары топтарының үлесі, аталмыш елді мекендегі еңбекпен қамтылу саны 25%-дан асатын;

-екіншіден, бұл кәсіпорындардың үлесіне өнеркәсіптік өндірістің 50%-дан астамы келуі тиіс.

Сондай-ақ, елді мекендерді монобейінді категорияларға жатқызу үшін мынадай қосымша критерийлері де бар:

-елді мекенде орналасқан біртұтас өндірістік-технологиялық процестер шеңберіндегі қызметтерді жүзеге асыратын кәсіпорындардан

немесе бірнеше кәсіпорыннан жергілікті бюджетке келіп түсетін салықтар мен алымдардың үлесі, барлық ұйымдар мен кәсіпорындардың муниципалды жасалымынан бюджетке келіп түсетін салықтары мен алымдарының жалпы көлемі кемінде 20%-ды құрайды.

Жоғарыда атап көрсетілген критерийлер негізінде, сондай-ақ, қаланы құраушы ұйымдарды анықтауға да болады, өйткені олар айналасындағы моноқалаларды қалыптастырып жатқандардың ішіндегі ең негізгісі өздері болып табылады. Бұл тұста моноқалалар мәртебесін анықтау үшін жоғарыда көрсетілген екі критерийдің жеткілікті екендігін атап өткеніміз орынды. Алайда, аталмыш тәсіл моноқалаларды сипаттау үшін толық әлеуметтік-экономикалық көріністі бере алмайды, ұқсас көрсеткіштері бар нақты моноқалалардың немесе қалалар тобының экономикалық жағдайының ерекшеліктерін көрсетпейді және соған орай аймақтандырудың парапар шараларын жасауға мүмкіндік бермейді [39].

Моноқалалардың басты ерекшелігі – олардың қаланы құраушы болып табылатын негізгі кәсіпорынның (немесе технологиялық жағынан байланысты кәсіпорындар тізбегінің) жағдайына және дамуына тәуелділігі. Және аталмыш елдімекеннің әлеуметтік-экономикалық дамуын шарттастырады. Бұл өзара байланыс төмендегі сипаттамаларда айқындалады:

- аталмыш кәсіпорында қала экономикасындағы еңбекпен қамтылғандардың жалпы санының 20%-дан астамы жұмыс істейді;

- кәсіпорын өнімдердің жалпы қалалық көлемінің 35%-дан астамын өндіреді;

- оның өз балансында қала тұрғындарының кемінде 35%-ына қызмет көрсететін әлеуметтік-коммуналдық сфера объектілері және инженерлік инфрақұрылымдары бар;

- кәсіпорынның қала бюджетіне түсіретін кірістері оның кіріс бөлігінің 20%-дан астамын құрайды.

Кәсіпорынның жоғарыда келтірілген белгілерінің ең болмағанда біреуі болса да оны қала құраушы деп есептеуге болады.

Бұдан басқа моноқалалар үшін мыналар тән:

- қызмет түрлерінің және еңбекпен қамту сферасының төмен әртараптандыруы;

- көбінесе өмір сүру және ауыл шаруашылығын жүргізу үшін күрделі жағдайдағы ерекше климаттық ахуал;

- қаланы сыртқы әлеммен байланыстыруды қамтамасыз ететін дамыған инфрақұрылымдардың жоқтығы.

Қаланы құраушы кәсіпорындардың ерекше рөлін, олардың жоғары әлеуметтік жауапкершілігін атап өту қажет: аталмыш кәсіпорын тұрғындардың жұмыспен қамтылуын қамтамасыз етеді, көптеген отбасының кірістерін қалыптастырады, өз балансында әлеуметтік-

мәдени сфералар объектілерін, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығын және инженерлік инфрақұрылымдарды иеленеді, қала бюджетін қалыптастырады. Алайда, «қаланы құраушы кәсіпорын» мәртебесінің анықтамасында нақтылық пен бір мағыналық жоқ.

Осы түсініктерден шығарып, біз қаланы құраушы ұйымдар заңды тұлға деп мойындалатын, тиісті елдімекендердің жұмыс істейтін қызметкерлерінің саны кемінде 25% құрайтын жерде қала құраушы мәртебесін анықтауды ұсынамыз. Салық төлеушілері қаланы құраушы ұйымдар болып табылатын және оның құрамына тұрғын үй қоры объектілерін пайдалану жөніндегі құрылымдық бөлімшелер және әлеуметтік-мәдени сфералар объектілері кіретін, осы аты аталған объектілерді ұстап тұруға шын мәнісінде жұмсалатын шығындардың салық салымдары мақсаттары үшін шешім қабылдауға құқы бар болуы тиіс.

Қаланы құраушы ұйымдар құрамына субъектілер үшін әлеуметтік маңызы бар осы ұйымдар орналасқан объектілер кіре алады. Сонымен бірге қаланы құраушы ұйымдар қызметкерлерінің саны толық емес критерийлер болып табылады, өйткені бұл өзгермелі көрсеткіш және ол тек банкроттық туралы іс бойынша өндірісті ашу туралы арбитражды соттың анықтамасын қабылдаған сәтте ғана маңызды болып табылады.

Қаланы құраушы кәсіпорындардың анықтамасы сандық және сапалық сипаттамаларды ұстап тұруы тиіс:

- қызметкерлердің саны тиісті елдімекеннің жұмыс істейтін тұрғындарының кемінде 20%-ын құрайды;

- балансында әлеуметтік-мәдени сфера объектілері, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық және инженерлік инфрақұрылымдары бар;

- бір муниципалды жасалымның шекарасында орналасқан, әкімшілігі оның дамуына қолдау көрсетуге міндетті;

- кірістің бөлігінде кемінде 25% мөлшердегі жергілікті бюджетті қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

Қазіргі таңда қаланы құраушы кәсіпорындардың нормативті бекітілген классификациясы жоқ. Қаланы құраушылар өндірістік (өнеркәсіптік) те, өндірістік емес (ғылыми-зерттеу) те кәсіпорындар бола алады. Қаланы құраушы ұйымдар жүйесінде ірі өнеркәсіптік корпорациялардың (акционерлік қоғамдардың) – өз салаларында жетекші позициямен айналысатын бизнес-топтар ерекше маңызды. ҚР-дағы қаланы құраушы ұйымдар қатысатын территориялар өзгешелігі монобейінді (моносалалы) қалалар мен аудандардың бар болуы, яғни мамандандырудың бір бағытты бар қалалар мен аудандар және соған орай аталмыш сферадағы бір немесе бірнеше қаланы құраушы кәсіпорындар болып табылуы мүмкін.

Моноқалалардың әлеуметтік-экономикалық ортасы тікелей қаланы

құраушы кәсіпорындармен қалыптасады, оның даму деңгейі мен сапалық сипаттамалары тұрғындардың өмір сүру деңгейіне айтарлықтай ықпалын тигізеді. Өз кезегінде, инженерлік, экономикалық, әлеуметтік инфрақұрылымдардың дамуы, муниципалитет және аймақтық биліктер саясаты, территорияның инвестициялық тартымдылығы және басқа да факторлар, бизнеске айтарлықтай елеулі ықпал ететін сыртқы жағдайлар қаланы құраушы кәсіпорындардың жұмыс істеу ортасын қалыптастырады. Осылайша, моноқалаларды және тұтас аймақты дамыту стратегиялары тұтас алғанда ең бастысы қаланы құраушы кәсіпорындар қызметіне байланысты.

Нарықтық экономиканың қалыптасуымен, көптеген кәсіпорындардың меншіккерлерінің ауысуымен, сыртқы ортаның айтарлықтай өзгерістерімен байланысты барлық қарастырылған ұйымдар және тиісті моноқалалар, олардың тұрғындары әлемдік қаржылық-экономикалық дағдарыстың дамуына қатысты айтарлықтай дәрежеде тереңдей түскен үлкен қиындықтарды басынан кешірді. Қаланы құраушы кәсіпорындардың жұмыс істеу, бар болу мәселелері тұтас жекелеген қалалар мен аймақтар үшін ғана емес, сонымен қатар тұтас Қазақстан экономикасы үшін де стратегиялық маңыздылыққа иеленді.

Моноқалалар – бұл сыртқы ортаның тәуекелдеріне, мысалы өнімдерге сұраныстың құлдырауына қарсы өздерінің жеке күштерімен күресуге қабілетті емес халық, ұйымдар және тұрғындар. Мұндай қалада бір немесе бірнеше кәсіпорын бар, онда экономикалық белсенді тұрғындардың кемінде ширегі жұмыс істейді және өз арасында технологиялық байланысы бар кәсіпорын өнеркәсіптік өндірістің жартысынан астамын береді. Сонымен бірге жергілікті бюджеттің салықтық кірістерінің 25%-ы осындай кәсіпорындардан түседі.

Моноқалаларды дамыту бағдарламасын жасау кезінде бүгінгі жағдайды ғана емес, сонымен бірге моноқалалардың өзінің пайда болу тарихы, қалыптасып үлгерген ажырамас байланыстары, географиялық орналасуы, болашақтағы сала қаласы үшін неғұрлым маңызды даму перспективалары, қаланың өзінің әлеуеті және көптеген басқаларды ескерген абзал. Сонымен қатар қаланы дамытудың мейлінше перспективті бағыттары және қала құраушы кәсіпорындардың бағыттылығы мен қайта бейімделуі өзгерістерінің мүмкіндіктері де айқындала түспек. Әр түрлі деңгейдегі мемлекеттік билік органдарының және ағымдағы жағдайлар өзгерістеріне дер кезінде төтеп беру жөніндегі қала құраушы кәсіпорынның басшылығымен өзара ықпалдасуының шаралары мен жүйесінің кешенін жасау және заңды түрде бекіту қажет, өйткені сол немесе басқа процедураларды өз уақытында жүргізу және көмек көрсету моноқалаларды дамыту бағдарламаларын іске асырудың ақырғы нәтижесіне байланысты.

Моноқалалардың әдеттегі қалалардан негізгі айырмашылығы қала бюджетін толтырып отыру ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік жағдай үшін де жауапкершілікті алып жүретін қалалар мен кәсіпорындар (кәсіпорындар тобы) арасындағы ажырамас байланыс болып табылады. Сонымен бірге қаланың тұтас ауданының өмірлік қызметінің жағдайын қамтамасыз етеді. Әдеттегідей, кәсіпорынның әлеуметтік инфрақұрылымдарды ұстап тұруға жұмсалатын шығындары өнімдердің өзіндік құнынан жинақталады, қорытындысында оны бәсекеге қабілетті етеді. Ал мұндай кәсіпорындардың қаржылық мәселелері қаланың әлеуметтік-экономикалық мәселелерінде біртіндеп өсе береді [40].

Моноқалалардағы ең өзекті мәселелердің бірі ТКШ сферасы, атап айтқанда қала құраушы кәсіпорын балансында тұрған тұрғындарды ыстық сумен және жылумен жабдықтау үшін арналған технологиялық желілер мен құрал-жабдықтарды жөндеуді және модернизациялауды қаржыландырудың жеткіліксіздігі болып табылады. Іс жүзінде бұлар жоспарлы жөндеулердің мүлдем жүргізілмеуіне алып келеді, жөндеу жұмыстары апатты жағдайда ғана қолға алынады, мұндай әрбір жағдай меншіккер үшін тым қымбатқа түседі. Кәсіпорын бейінді емес активтерді ұстап тұруды азайту үшін оның мүмкін болатын нұсқасы ретінде мұндай активтерді бөлуді, олардың базасында мамандандырылған ұйымдарды құруды және оған мемлекеттік көме беруді ұсынады. Мұндай ұйымдардың құрылтайшылары ретінде мемлекет болады, бірақ жеке инвесторларды тартудың да жолы бар.

Қаланы құраушы кәсіпорындардың тағы бір мәселесі кеңес кезеңінің орталықтандырылған жоспарлы экономикасының мұрасы болып табылады – мұндай кәсіпорынның менеджментінің қабілетсіздігі аймақтағы және тұтас елдегі өтіл жатқан нарықтың өзгерістеріне өз уақытында және парапар төтеп беруі. Сондықтан да моноқалаларды дамыту бағдарламасында қаланы құраушы кәсіпорынның басқарушы персоналдарының біліктіліктерін арттыру жөніндегі шараларды, сондай-ақ моноқалалар тұрғындарын жаңа мамандықтарға тегін оқыту мүмкіндіктерін қарастырған дұрыс.

Қаланы құраушы кәсіпорындар өндірісінің жаңа нарыққа шығуы, дамытылуы және модернизациялануы үшін қаржылық ресурстар қажет. Кейбір мамандар олар үшін салықтық жеңілдіктерді енгізуді ұсынады, ал біздің ойымызша, мұның тиімділігі аз және кәсіпорынның өндірісті қайта құрылымдаумен айналысуына түрткі бола алмайды, сондай-ақ моноқаланың бюджетіне ақшалай түсімдердің өлшемін азайтады. Бұған қарағанда мемлекеттік жеңілдіктегі несиелерді, мемлекеттік банкілік кепілдіктерді берудің бағдарламалары мейлінше тиімдірек болар еді және заңнамадағы өкімет өкілеттілігін және оларды пайдалануды бақылау жөніндегі қажетті шараларды бекіту маңыздырақ секілді.

Өкінішке орай, әзірге мұндай мемлекеттік қолдау барлық кезде бірдей сапалы жүзеге асырылып жатқан жоқ.

Моноқалалардағы бизнесті қалыпты түрде жүргізу үшін көптеген жағдайларда олардың географиялық жағдайы және коммуникация желілерінің әлсіз дамуы кедергі келтіреді. Сондықтан да бағдарламада компаниялардың интернет-провайдерлерін және байланыс құралдарын дамыту бағдарламаларын жақсарту бойынша шараларды, сондай-ақ моноқалалардағы коммуникация желілерін дамыту жоспарларын ендіру және жүзеге асыру жөніндегі шараларды қарастырған дұрыс.

Жоғарыда айтылғандардан шығатыны, монобейінді территорияларды дамыту институттарын қалыптастыру ұзақ мерзімді дамуға мақсатталуы және міндетті түрде мұндай территорияларды дамытудың стратегиялық құжаттарын кіріктіру қажет екендігіне көз жеткізеді. Аталмыш құжаттар өз арасында тігінен байланысты болуы және неғұрлым ортақ стратегиялық сипаттағы құжатқа, мысалы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 мамырдағы «Моноқалаларды дамытудың 2012-2020 жылдарға арналған бағдарламасын бекіту туралы» Қаулысына сәйкес болуы керек.

Қазақстанның қалалық тұрғындарының 2009 жылғы халық санағы бойынша 8639,1 мың адамды, ауылдық – 7365,7 мың адамды құрады. Сонымен бірге қалалық халық саны 195,1 мың адамға немесе 2,3%-ға көбейген, ал ауылдағы – 827,8 мың адамға немесе 12,7%-ға артқан. Еліміздегі қалалық тұрғындар санының үлесі 54%, ауылдық – 46% болып отыр. 1999 жылы олардың арақатынасы тиісінше 56,4% және 43,6% құрады. Барынша көп урбанизацияланған аймақтар Қарағанды (мұнда қалалық тұрғындар 77%-дан астамды құрайды), Павлодар (67,9%) және Ақтөбе (61,1%) облыстары. Ауыл халқы негізінен Алматыға (халықтың 76%-ы), Солтүстік Қазақстан (61,5%), Қызылорда (60,8%) және Жамбыл (60,5%) облыстарына шоғырланған.

50 мыңға дейінгі тұрғыны бар шағын қаланың өнеркәсіптік өндірісі тиімділігі тұрғысынан қарағанда олар үлкен әрі ірі қалаларға қарағанда неғұрлым үнемді болып табылады. Қазіргі таңда шағын қалаларда 1,5 миллионнан астам адам тұрады. Олардың ішінде басымдықпен саланы өндіретіндерінде 7,5% елдің қалалық тұрғыны мекендейді, агроөнеркәсіптік бағыттағы қалаларда – 6,1%, өңдеуші саладағы қалаларда – 5,6%, рекреациялық (үзілістік) маңызы бар қалаларда – 1%, әскери-өнеркәсіптік кешен орталықтарында – 0,8%, көліктік тораптарда – 1,9% еліміздің қалалық тұрғындары өмір сүруде.

Қазақстан қалаларының экономикасы дамуының заманауи деңгейі көрсеткеніндей, өнеркәсіптік кәсіпорындар, негізінен, облыс орталықтарына және басқа аса ірі елді мекендерге шоғырландырылған. Кіші және моноқалалардағы өнеркәсіп өндірістері тамақ, отын өнеркәсіптері және

құрылыс материалдары өнеркәсіптері кәсіпорындарына басымдық берген. Оларда тамақ өнеркәсіптері мен құрылыс материалдары өнеркәсіптерінен басқа қара және түсті металлургия, электр энергетикасы, мұнай өңдеу өнеркәсіптері тән. Экономикасының негізін ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу кәсіпорындары құрайтын қалалардың жағдайы өте ауыр күйінде қалып отыр. Олардың дамыған инфрақұрылымдары, құрылыс базасы, біліктілігі жоғары кадрлары жоқ.

Кеңестік өкіметтің тұтас кезеңінде қаланы жасау және қалаларды өсіру үрдісі мемлекет тарапынан өте қатаң дәрежеде реттеліп отырды. Мемлекеттік реттеу ықпалының астында миграциялық процестер қаланы жаңа жерге орналастырудың жеткілікті рабайсыз және әлсіз функцияланған құрылымдарында қалыптасты. Соған орай урбанизация процестері де рабайсыз, табиғи емес сипатты иеленді. Бұл кезеңнің мейлінше сипатты ерекшеліктерінің бірі кәсіпорынға немесе қандай да бір саланың кәсіпорнына қатаң тіркеулі кішігірім қала немесе қала типтес поселка секілді монобейінді қалаларды жасауға басымдық берілді.

Кеңес өкіметі кезеңіндегі келеңсіз әлеуметтік және экономикалық зардабы бар ірі қалалардың өсуіне әкімшілік шектеу қойғандығына толығымен келісуге болады. Қазіргі Ресейде нарықтық экономиканы қалыптастыру және дамыту барлығын орнына жылдам қойып отыр. Нарық (инвесторлар, қаржылық және адами капитал) мегаполистерді өте жылдам таңдап алды.

Өндірістің территориялық ұйымдар жүйесіндегі шағын және монобейінді қалалар өндірістік қызметті ұйымдастыруға, тұрғындарға әлеуметтік және мәдени-тұрмыстық қызмет көрсетуге лайықталған орталық ретінде қажет болды. Осылайша, көбісі өндірісті арттыру және тұрғындардың өмірлік әлеуметтік деңгейін жақсарту үшін қолайлы табиғи және экономикалық жағдайларымен орналастырылған кіші және орташа қалалар еліміздегі аймақтарды қалыптастыруда маңызды рөл атқарды [41].

Үлкен қалалардың дағдарысы – заманауи өркениеттің жаһандық урбанизациясының салдары – көптеген әлеуметтік және экономикалық мәселелердің шиеленісуіне алып келді. Соның салдары ретінде мегаполистер тұрғындарының біраз бөлігінің кіші және орташа қалаларға, өмір үшін мейлінше қауіпсіз жағдайлары бар қала сыртындағы аумақтарға қоныс аударуы әлемдік үрдіске айналды.

Қазақстанда 2001 жылы «ҚР аймақтық саясатының 2002-2006 жылдарға арналған Тұжырымдамасы» қабылданды. Онда Қазақстанда сол сәтте республикадағы қала халқының 23%-ға жуығы тұратын 7 орташа және 58 шағын қала болғандығы көрсетілген.

Шағын қалалардың басымдықпен саланы өндіретіндерінде 7,5% республиканың қалалық тұрғыны мекендейді, агроөнеркәсіптік бағыттағы қалаларда – 6,1%, өңдеуші саладағы қалаларда – 5,6%, рекреациялық (үзілістік) маңызы бар қалаларда – 1%, әскери-өнеркәсіптік кешен орталықтарында – 0,8%, көліктік тораптарда – 1,9% еліміздің қалалық тұрғындары өмір сүруде.

Республиканың барлық шағын қалаларындағы іс жүзіндегі негізгі мәселелері мыналар болып табылады: өндірістің ұзақ құлдырау және соның салдарынан жұмыссыздықтың жоғары деңгейі; өмір сүру деңгейінің айтарлықтай төмендеуі; тұрғындардың бұл қалалардан кетуі; бюджеттік қаражаттар мен инвестициялардың жетіспеушілігі; әлеуметтік сфералар объектілерін ұстап тұру мәселесі; әлсіз көліктік байланыстар; тұтынушылардың төлемқабілеттілігінің төмендігінен электр энергияларымен және жылумен жеткіліксіз қамтамасыз етілу.

Қалаларда – әскери-өнеркәсіптік кешен орталықтарында – қаланы жасаушы кәсіпорындарды қамтыған экономикалық дағдарыс салдарынан біліктілігі жоғары кадрлар кете бастады. Қолайсыз жағдайлар экологиялық апат аймағында қалған мына қалаларда күрделене түсті: Алға, Темір, Шалқар, Арал, Қазалы, Аягөз, Шар.

Экономика негізін ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу жөніндегі кәсіпорындар құрайтын қалалар өте ауыр жағдайда қалды. Олардың дамыған инфрақұрылымдары, құрылыс базасы, біліктілігі жоғары кадрлары болмады.

Экономиканы одан ары қарай дамыту, жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету, тұрғындардың өмір сүру деңгейін жақсарту мәселелері шекарамен шектес аудандарға да тән еді, нәтижесінде олардан халықтың көпшілігі көшіп кетті, мұның өзі елдің экономикалық әлеуетін және межесін әлсіретті.

Аталмыш Тұжырымдамада аймақтардың типологиясы төмендегіше берілген:

1. Бірінші топқа орташа жан басы кірістерінің едәуір жоғары деңгейімен бірінші топқа салаланған өнеркәсібі (негізінен машина құрылысы), дамыған қаржы секторы және жоғары ғылыми-техникалық әлеуеті бар республикалық маңызы бар Астана және Алматы қалалары жатады.

Мұндай деңгейдегі қалалар үшін жеткілікті өткір мәселелер: Астана қаласының инфрақұрылыммен нашар жабдықталуы, өнеркәсіптік орындарындағы ескірген техника мен технологиялар және басқалары болып отыр; Алматы қаласында газбен жабдықтау мәселесі бар, сондай-ақ атмосфералық ауаның ластануының деңгейі жоғары.

2. Екінші топты көмірсутегі минералдық ресурстарына бай: Атырау және Маңғыстау облыстары құрайды.

Негізгі мәселелер: өнеркәсіп өндірісінің шикізаттық бағыттылығы және негізінен мұнай өндіруге мамандануы; салаландырылмаған дерлік өнеркәсіп және дамымаған ауыл шаруашылығы. Селюлық аудандарда табыстың төмендігі, жұмыссыздықтың көбеюі, артта қалған инфрақұрылым, аудан орталықтарының шалғайлығы, қоршаған ортаға зор ауыртпалық және басқалары.

3. Үшінші топ - негіздерінде жергілікті шикізатты пайдаланатын ірі кен өндіруші және қайта өңдеуші кәсіпорындар салынған және жұмыс істейтін, табиғи минералдық шикізат ресурстарына бай өнеркәсіптік облыстар. Осы облыстарда, сондай-ақ, өңдеу өнеркәсібінің кейбір өндірістері (машина жасау, жеңіл және тамақ өнеркәсібі) белгілі бір дәрежеде дамыды. Бұл - Шығыс Қазақстан, Қарағанды және Павлодар облыстары.

Негізгі мәселелер: шикізаттық бағыттылығы, шикізат базасын пайдаланудың жоғары дәрежесі.

4. Төртінші топ табиғи ресурстарға бай, сондай-ақ едәуір ауыл шаруашылық егіс жерлері бар. Бұл - Ақтөбе, Қостанай, Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстары.

Негізгі мәселелер: өнеркәсіптің бірқатар ірі кәсіпорындарында дағдарыстық ахуалды өткерудің уақытша күрделілігі; ауыл шаруашылығына қызмет көрсететін өндірістердің жеткіліксіз дамуы.

5. Батыс Қазақстан және Солтүстік Қазақстан облыстары кіретін бесінші топтың басым дамыған, соның ішінде қорғаныс бағытындағы машина құрылысы және олардың өнеркәсіптік-аграрлық бағыттылығын айқындайтын ауыл шаруашылық егіс жерлері бар. Бұдан басқа, Батыс Қазақстан облысында өнеркәсіп өндірісі құрылымында 80%-дан аса болып отырған мұнай-газ өндіруші өнеркәсіп даму үстінде. Негізгі мәселелер: машина құрылысы, бірінші кезекте қорғаныс кәсіпорындарындағы күрделі жағдай, ілеспе газды жарату қажеттілігі, қуаң егіншілік, ауыз судың өткір тапшылығы, мұнай-газ саласын дамытудың және әскери полигондар қызметінің экологиялық салдары.

6. Алтыншы топ - Қызылорда облысындағы Құмкөлде мұнай өндіруді есептемегенде, экономикалық қызметі, негізінен, ауыл шаруашылығы өндірісінен танылатын Ақмола, Алматы және Қызылорда облыстары кіретін аграрлық облыстар.

Негізгі мәселелер: тұрмыстың төмен деңгейі, ауыл шаруашылығында жұмыспен қамтудың жоғары үлесі, нашар инфрақұрылым, үлкен аумақ, елді мекендердің өткізу рыноктарымен нашар байланысы, ілеспе газды жарату қажеттілігі, көптеген аудандардың орталықтан шалғайлығы, қоршаған ортаға жоғары ауыртпалық, Арал проблемасы, ауыз судың өткір тапшылығы [11].

Аталмыш типтендіру стратегиялық міндеттерді шешуге бағытталған. Жекелеген облыстардың немесе топтардың проблемалық сұрақтары желілік сипатты алып жүреді және тиісті салалар мен аймақтар дамуының бағдарламаларында шешімін табуы тиіс.

Қордаланған мәселесі бар аймақтарды қолдауды және ынталандыруды жүзеге асырумен сәйкес ҚР аймақтық саясатының басымдықтары мыналар болып табылады: проблемалы аудандарда мемлекеттік және аймақтық экономикалық дамудың таңдап алынған стратегияларына сәйкес өткізілген құрылымдық қайта құру; жаңа жұмыс орындарын жасау, аймақтың ішкі және сыртқы өнімдерін өндіруді және өткізуді өсіруге жетелейтін жұмыспен қамтуды арттыру және кәсіпкерлікті дамыту; өндірістік, әлеуметтік және рекреациялық инфрақұрылымдары сақтау, қайта жарақтандыру және дамыту; Қазақстан Республикасы территориясындағы қызметтердің барлық түрінің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету; кедейшілік пен жұмыссыздықты азайту [11]. Бұл Тұжырымдаманы Қазақстанның басқа мемлекеттермен ынтымақтасуы кезінде ғана іске асыру мүмкін болады. Сондықтан оның қисынды жалғасы ретінде Қазақстанның ОБСЕ-ге болашақ төрағалық етуі алдында 2008 жылы қабылданған «Еуропаға жол» (Жол картасы) бағдарламасын есептеуге болады [42].

Жаһандану дәуіріндегі кіші және орташа қалалардың мәселелерін шешу үшін адамзаттың қоныстануын тұрақты дамыту Тұжырымдамасы үлкен маңызға ие болды. Оның негізгі принциптері БҰҰ-ның қызметі арқасында кеңінен қолдау тапты. 1983 жылы құрылған қоршаған орта және даму жөніндегі Бүкіл дүниежүзілік комиссия тұрақты даму ұғымын айналымға енгізіп, оны төмендегіше анықтады: «адамзат болашақ ұрпақтың қабілеттілігін тәуекелге ұшыратпай-ақ өзінің қажеттілігін қанағаттандыру үшін дамуды тұрақты етуге – қамтамасыз етуге қабілетті» [43].

Тұрақты даму өзінің моралдық-саяси және құқықтық мәртебесі принциптерін 1992 жылы БҰҰ-ның Рио-де-Жанейрода өткен конференциясында алды. Мұнда дүниежүзінің 179 мемлекетінен делегация қатысты. Онда тұрақты дамудың жаһандық мәселелері анықталды, әлемнің барлық елдері басшыларына өз территориялары үшін тұрақты дамудың стратегиялық бағдарламаларының нұсқауларын мазмұндаған «Күн тәртібінде - ХХІ» атты бағдарламалық құжат қабылданды. Мұндай бағдарламаның мақсаты мыналар болуы тиіс еді: әлеуметтік бағытталған экономикалық даму, барлық елдер және тұтас планетаның болашағы үшін ресурстық базаларды және қоршаған ортаны қорғау.

Ольбергте 1994 жылы 27-мамырда үлкен және шағын қалалардың тұрақты дамуы жөніндегі Еуропалық конференцияда «Еуропа

қалаларының тұрақты даму үшін Хартиясы» қабылданды. Сол жылы Манчестерде «Қалалар және тұрақты даму» мәселесі жөніндегі екінші Бүкіл дүниежүзілік саммит болды. Бірқатар ірі қалалар мен аймақтардың өкілдері тұрақты даму бағдарламаларын жасады. Осының артынша дүниежүзілік қауымдастықтың назары «Қалалардың тұрақты даму» арнайы бағдарламасы, ХАБИТАТ болып табылатын аталмыш проблематикаға аударылды. Бұл бағдарламаға әлемнің көптеген елдері қатысты. БҰҰ-ның анықтамасы бойынша «тұрақты қала қоғамдық, экономикалық, физикалық дамудың үнемі жетістіктеріне қол жеткізген қалалар болып табылады. Тұрақты қала тұрақты дамуы байланысты болатын табиғи қазбалармен үнемі қамтамасыз етілуі тиіс. Тұрақты қала тұрғындардың ұзақ қауіпсіздігін қолдайды, оның ішінде табиғи апаттардан да қорғайды» [43].

ХХ жүзжылдықтың орта шеніне дейін адамзат дамуының қауіп-қатерлері айқын емес еді. Тұрақты даму негіздемесінің қажеттілігін байланыстыратын негізгі факторларының жаһандық сипаттағы кейбір тіркелген өзгерістері мыналар болды: планетадағы демографиялық жарылыс; дәстүрлі жеңіл қол жетімді жанар-жағар және минералдық ресурстардың таусылуы; биосфераның (биоәртүрлілік, егістік жер және т.с.с.) деградациясы; биосфераның озон қабатының таусылуы; ғарыштық сәулелердің тірі ағзаларға әсерінің өсуі; Жердің үстіңгі қабаты температурасының жоғарылау ықтималдылығы және т.б.

Мұның барлығы да адамдар өмірінің сапасын, олардың денсаулық жағдайын нашарлатуға, тұтас бірқатар әлеуметтік, экономикалық және басқа да мәселелердің туындауына алып келді. Адамзат табиғатты пайдаланудың бір жақты прагматикалық мақсаттарының салдарынан жаһандық экологиялық дағдарысқа үлкен ұмтылыспен жақындап келеді. Индустрияландырудың көлемі мен қарқынының өсуіне орай химиялық құрамдағы және табиғи ортаны құрайтын маңызды физикалық жағдайдың елеулі жаһандық өзгерістері байқалуда.

Әлеуметтік және экологиялық проблемаларды шешуде әлеуметтік қызметтегі технократиялық тәсілдерді меңгеру социотабиғи жүйелермен басқарудың козволюциялық парадигмасының жаңа әдіснамалық принциптері талап етпейтін күйінде қалдырады. Қоғам мен табиғаттың келісушілікпен даму идеясына мүдделілік соңғы онжылдықта пайда болып отыр. Экологиялық дағдарыстан шығу жолдарын іздестіру болып отыр. Экологиялық дағдарыстың арқылы ғана емес, сонымен бірге сұрақты теориялық ойлану арқылы ғана емес, сонымен бірге козволюциялық парадигма социотабиғи жүйелерді қалыптастыру жөніндегі қызметтің параметрлерін тапсыратын іс-тәжірибемен де байланысты. Козволюция модельдерінің дамуы ғылым мен техниканың рухани құраушыларын технократиялық бағаламаумен шектеледі. Гуманитарлық ғылымдар өкілдері экологиялық дағдарыстан техно-

кратиялық шығудың мүмкіндіктерінен бас тартады, негізгі үміттер түбегейлі рухани өзгерістерді басқарады. Сонымен бірге социотабиғи жүйе тұрақтылығының көрсеткіштері күшейтудің негізгі критерийлері, ал экологиялық мәдениет – қоғам мен табиғаттың коэволюциялық дамуының стратегияларын іске асыру тәсілі болады.

Бұл мәселелерді ғылыми зерттеудің методологиялық және теориялық негіздері тарихилықтың, диалектиканы, әлемнің біртұтастығының философиялық принциптері және жүйелік, синергетикалық, әлеуметтік-экологиялық, экологиялық-культурологиялық және ноосфералық тәсілдердің дамуы, ғылым мен техника философиясының жағдайы болуы тиіс. Ноосфера – социотабиғи коэволюцияның заманауи формасы. Өз дамуында ол бірқатар мынадай сатылардан өтеді:

-техникалардың экологияландыру мәселелерін шешумен байланысты ақпараттық-танымдық, адамгершіліктік-этикалық, ноотехнологиялық; қоғам мен адами жеке тұлғалықтың көркем-шығармашылық дамуының жоғары деңгейін айқындайтын нооэстетикалық. Ноосфералық сипаттағы әлеуметтік-демографиялық сатының өзгерістерін аяқтау.

Тұрақты даму тұжырымдамасының талдауы оның жетістігі қазіргі және болашақтағы ұрпақтың даму қажеттіліктеріне келісушілікті кіріктіре отырып, экологиялық және адамгершіліктік императивті іске асыруды қамтамасыз ететін социотабиғи коэволюцияға өтудің заманауи формасы мен бағдарламасы ретінде анықтауға мүмкіндік береді. Тұрақты даму тұжырымдамасы біржақты технократизмнен тұрақты ортадағы қоғамның тұрақты өміріне және қызметіне қарай жылжитын адамзат қозғалысының өзекті бағдарламасы болып қала береді.

2009 жылы қыркүйекте әлемдік және дәстүрлі діндер басшыларының III Съезінде сөйлеген сөзінде Қазақстан президенті Н. Ә. Назарбаев былай деп атап өткен еді:

«...әлемдік дағдарыс көп ретте заңды болып отыр. Соңғы онжылдықтардағы әлемнің экономикалық дамуы, технологиялардағы ғаламат секіріс кедейшілік пен аштық секілді мәңгі мәселелерді шешпе алмады... Сондықтан дағдарысқа тек материалдық тұрғыдан қарсы тұруды қарастыру тым тар өрісті болар еді. Санадағы өзгерістерсіз, моральдық нормалар мен биік адамгершілік қағидаттарды қатаң сақтаусыз дағдарысты еңсере алмайтынымызға мен сенімдімін! Тек әділ дүние тәртібі ғана адамзат қоғамы өркендеуінің негізі бола алады!» [44].

Қазақстанның кіші, орташа және монобейінді қалаларының тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуының экономикалық өсуі және жетістігі үшін ноосфералық сипаты бар экономиканың инновациялық бағыттылығы маңызды мәнге ие болды. ҚР Президентінің БАҚ-да соңғы сөйлеген сөздері аясында Қазақстанның одан ары қарай дамуы

экономикада инновациялық технологияларды кеңінен жасаумен және ендірумен байланысты болады деген тұжырым жасауға мүмкіндік береді [45]. Осыған байланысты орташа- және ұзақмерзімдік келешектегі тұрақты экономикалық өсу үшін базис жасауға мүмкіндік беретін аймақтардың инновациялық дамуының тиісті стратегияларын жасау өзектендірілуде. Тіпті жағдайы бар қаланың шеңберінде де жеке дамуы үшін ішкі және сыртқы ресурстар жұмылдырылатын болады. Бұл стратегиялардың ойдағыдай іске асырылуы үшін инновациялық технологияларды ендірудің және территорияларды басқарудың аймақтық сипаты орасан зор маңызға ие.

Шағын қалалар үшін жағымсыз демографиялы жағдай (тұрғындардың табиғи түрде кетуі; тұрғындар тұлғасы құрылымындағы еңбекке жарамсыз жастағылардың болуы; өмір жалғастығының қысқаруы; болашақта әлеуметтік қарқындылықты шиеленістіруге алып келетін мигранттардың ағылуының өсуі) тән. Күрделі экономикалық жағдай, атап айтқанда, жеке ресурстарын пайдалануға негізделген өзіндік өндірістің жоғалуына байланысты, ал көптеген қалау жасаушы кәсіпорындар бәсекеге қабілетті болмай шықты немесе нарық жағдайында жай ғана тиімсіз болып қалды. Туристік бизнес жергілікті бюджетке көбінесе өте аз қаражат әкеледі, өйткені бұл транзиттік туризм, ал туризмнің тиісті инфрақұрылымдары жоқ. Оның үстіне көптеген тарихи-мәдени ескерткіштер өте нашар жағдайда, қалалар біртіндеп дербес сәулетті ажарын жоғалту үстінде. Қалалық инженерлік коммуникациялар моральдық жағынан да, физикалық жағынан тозып кеткен.

Шағын қалаларда тұрғын үй мәселесі өткір күйінде қалып отыр, өйткені муниципалды құрылыс тіпті мүлдем тоқтаған және осының нәтижесінде аз қамтылған отбасылар қатары өсіп отыр, олар өздерінің тұрғын үй жағдайын жақсартып алмайды. Апат жағдайында құлағалы тұрған үйлердің үлесі үлкен, тұрғын үйлердің қолайлы жағдайлары өте төмендеген. Құлағалы тұрған үйлерден басқа жаққа көшіру бағдарламалы қаржыландырылмаған, өйткені, тұрғын үй бағасы өте жоғары, сондықтан шағын қалалар бюджеті үшін оның бағасы да өте қымбатқа түседі. Шағын қалаларда мәдени-ойын-сауық мекемелері желісі де жеткілікті дамымаған.

Бастапқы кәсіптік, орта арнайы және әсіресе жоғары біліс алу мүмкіндіктері шектелген, сондай-ақ қосымша еңбек орнын таңдау да шектеулі, олардың аз-кем кәсіптік әртүрлілігі мейлінше дарынды жастарды және біліктілігі жоғары кадрлардың неғұрлым үлкендеу қалаларға ағылып кетіп жатқаны, олардың қайтып келмейтіні анық. Жұмыс орындарының жетіспеушілігі, еңбек жалақысының төмен деңгейі, әсіресе жастар мен ер-азаматтар үшін өзін-өзі жігерлендірудің

мүмкін еместігі қылымыстық оқиғаларға алып келіп жататыны жасырын емес.

Бірақ, қазіргі таңда шағын қалалар негізінен, жалғыз қала жасаушы саласымен бірге моноқалалар бола отырып, нарықтық экономика жағдайында өте қиын кезеңді бастан кешіп отыр. Өндірістің құлдырауы, қаладағы жалғыз бір ғана кәсіпорынның жабылып қалуы әлеуметтік мәселелердің (кедейшілік, қылымыстың өсуі, бала туудың азаюы және т.с.с.) шиеленіскен себебі болып табылады және тұтас алғанда адамның тұрмыс-тіршілігі сапасының, оның жайлылығы мен қауіпсіздігінің төмендеуіне әкеліп отыр.

Тұрғындардың пікірі бойынша, ең басты мәселе тұр - ол өмір сапасын жақсарту деген қорытынды жасауға тура келеді. Қала экономикасының дамуы үшін экономиканың ойдағыдай дамуы өмір сапасын жақсартуды, қаржылық әлеуетті қалыптастыруды алдын ала болжамдайды және әлеуметтік кешендегі қолайлы алға жылжулардың, қаланың мәдени-сәулетті байлығын арттырудың, дағдарыстан шығудың, қаланың одан ары қарай өсіп-өркендеуінің шешуші факторы болып табылады. Тұтас алғанда, қала экономикасының инвестициялық тартымдылығын арттыру, тиімді бәсекелес органы қалыптастыру, қаланың ақпараттық базасы ресурстарын жасау қажет.

Қалалық қоныстандырудың типологиясы. Кіші, орташа және монобейінді қалалар ұғымын анықтау кезінде қаланың ауқымы (тұрғындардың саны), қала қызметінің саны көлемі (халықтың көп бөлігінің негізгі қызметі), сәулеттік-жоспарлау ортасы, әлеуметтік және нарықтық инфрақұрылымдарының дамуы, коммуналдық-тұрмыстық тораптар қуаттылығы, сауда, мәдениет, білім беру, ақпараттық қызмет көрсету, көлікке қажеттілік секілді критерийлерді ескеру керек.

Қазіргі таңда ғылыми аспектіде қалаларға қатысты критерийлер жасалмаса да сол немесе басқа категориялармен қоныстандырудың төмендегі жіктелуі қабылданған: шағын қалалар (50 мың тұрғынға дейін); орташа қалалар (50 – 100 мың тұрғын); үлкен қалалар (100 – 250 мың тұрғын); ірі (250 – 500 мың тұрғын); іріректеу (0,5 – 1 млн. тұрғын); миллиондықтар (> 1 млн. тұрғын).

Осылайша, заманауи шағын қалалар 50 мыңға дейінгі тұрғынды қамтиды, ол ұйымдастырушылық-басқарушылық функцияларын орындайды, өндірістік база дамуының белгілі бір деңгейін иеленеді, ол үшін инфрақұрылымдар мен көріктендірудің, көп қабатты құрылыс салудың, жер учаскелері жақын орналасқан үй шаруашылығының жекелеген элементтері тән. Шын мәнісінде, шағын қала мен шағын қаланы ауылдық типке өтуіменен ажыратады.

Ауылдық типке өткен шағын қалалар 15-20 мың тұрғынды қарамағына алады, әдеттегідей, экономиканың бір саласына

маманданады, аз қабатты құрылыс салуыменен, қалалық көліктің жоқтығымен, тұрғындарының ауылдық өмір кешуіменен сипатталады. Көбінесе ауыл немесе сел деп аталады. Поселкелер кемінде 15 мың тұрғынды қамтиды.

Шын мәнісінде шағын қалалардың (20–50 мың тұрғын) біршама дамыған экономикасы, қоғамдық көлігі, көп қабатты үйлері, ТКШ дамуының жоғары деңгейі, нарықтық инфрақұрылымдардың жекелеген элементтері бар.

Шағын қалаларды жіктеу 1970 жылдары жасалғандықтан да, әрине, өткен 45 жыл ішінде көп нәрсе өзгергені анық: шағын қалалар орташа, орташасы – ірі, т.с.с. жағдайлар болып жатыр. Аталмыш жасалым шеңберінде типологияға бірқатар түзетулер енгізілуі және шағын қалаларды 20-дан 80 мыңға дейінгі тұрғыны бар, ал орташаны – 80-нен 120 мыңға дейін тұрғыны бар деп қарастырған дұрыс деп есептейміз, өйткені 1970 жылдары қарастырылған қалалар саны қазіргіге қарағанда мыңнан 30 тұрғынға аз болған.

Оның үстіне, күні бүгінге дейін ғалымдар арасында тұрғындардың саны, әлеуметтік-экономикалық ажары және елдімекеннің жекелеген категориялары арасындағы территориялық шекаралары жөніндегі пікірталастар тоқтаған жоқ және бұл проблеманың бір жақты шешімі де жоқ.

Қалалық және селолық елдімекенді дамыту теориялары. Монобейінді қалалардың сол немесе басқа деңгейлері кез келген, әсіресе – үлкен территориясы бар, әр түрлі табиғи ресурстарға бай елдің экономикасына қатысады. Заманауи шағын және монобейінді қалалар, әдеттегідей, ауқымды селолық периферийлер және өндірістің шоғырланған (шикізат шығару және оны қайта өңдеу ошақтары, монобейінді салалар, желілік нарықтар, экономикалық, ғылыми, техникалық, рекреациялық, демографиялық әлеуеттер) орталықтары болып табылады. Бірақ, олар сондай-ақ, мәдени-іскерлік, туризм, қызмет көрсету, ғылыми-зерттеу орталықтары ретінде де дами алады. Қазіргі таңда тоқталып өтуге тұрарлық селолық және қалалық қоныстандыруды дамытудың бірнеше ғылыми теориялары бар.

Трансформациялық даму теориялары — барлық кеңістіктік деңгейге арналған даму (экономикалық, институционалдық, саяси, әлеуметтік және басқалай сипаттағы) бағыттылығы өзгерістерінің объективті түрде шарттастырылған (байланыстырылған) процесі.

Аймақтық даму теориялары — тұрақты территориялық әлеуметтік-экономикалық, оның ішінде қалалық жүйелердің тарихи қалыптасқан тіршілігін неғұрлым егжей-тегжейлі қарастыруға мүмкіндік береді.

Тұрақты даму теориялары — стратегиялық мақсаттардың қалалық қауымдастығын дербес анықтауға және серпінді бәсекелес ортадағы әлеуметтік-экономикалық дамудың негізгі бағыттарына негізделеді.

Әр түрлі мүдделер балансын (теңгерімдігін) бекітуге қабілеттілерінің біршамасын кіріктіре отырып, қалалардағы әлеуметтік-экономикалық өмірді ұйымдастырудың корпоративті тәсілінің әр түрлі идеялары.

Шағын және монобейінді қалаларды дамыту стратегиялары.

Нарықтық экономиканың қалыптасуы және жергілікті өзін-өзі басқару жүйелерінің енгізілуі муниципалды жасалымның, оның ішінде кіші, орташа және монобейінді қалалар негізінде қалыптасатын ұзақ мерзімді әлеуметтік-экономикалық дамудың ой-ниетін мазмұндайтын стратегиялық және болжамалы жоспарлау жүйесіне басқалай тәсілдерді дамытуға және қалыптастыруға түрткі болып қызмет етті. Әлеуметтік-экономикалық дамудың болжамдары және дамудың кешенді жоспарлары көптеген кіші, орташа және монобейінді қалаларда жасалады. Бірақ, кешенді жоспарлар астында бар болғаны ағымдағы жергілікті жоспарлау нәтижелері ғана түсініледі және жергілікті әлеуметтік-экономикалық жоспарлаудың жасалған әдістемесі деңгейі 50%-ға жуықты құрайды.

Аталмыш тұжырымдамадағы территориялық басқаруды ұтымды ұйымдастыру мақсатындағы кез келген территория экономикасының үдемелі, кемістікті дамуының қажетті шарты кластерлік тәсіл болып табылады.

Кластерлі бағдарлану саясатының дүниежүзілік тәжірибесі территориялық бәсекеге қабілеттіліктің өсуі мысалдарымен көрсетіледі. Көптеген экономикасы дамыған елдерде салалық кластерлер бизнес-құрылымның өзара әрекеттесуін ұйымдастырудың типтік формасы болып отыр.

Кластерлік шаруашылықтық жүйенің жоғары бәсекеге қабілеттілігі және тұрақтылығы, ең алдымен жаңа технологияларды таратуды ынталандыратын, ғылымның, білім берудің, қаржыландырудың, мемлекеттік саясаттың және өнеркәсіптің өзара ықпалдастығы сипатының және құрылымының факторларымен анықталады. Инновациялық белсенділіктің мейлінше өмір сүруге қабілетті кластерлері салааралық байланыстардың әртараптандыруы негізінде қалыптасады. Технологиялық білімдер мен байланыстардың әр түрлі қайнаркөздерінің кластер ішіндегі саналуандылығы мен салыстырмалы түрдегі қол жетімділігі өндіріс факторларының қиыластырылуын жеңілдетеді және тиімді инновациялардың алғы шарттары болады.

Кластерлік жүйелер ірі кәсіпорындардың болуы — барлық жүйелердің ұзақ мерзімдік шаруашылық, инновациялық және басқа да

стратегияларын анықтайтын көшбасшы (якорь кәсіпорны) болуы; экономика субъектілерінің негізгі көпшілік бөлігінің территориялық желілендірілуі; кластерлік жүйелердің субъектілерінің — қатысушыларының ішкі және сыртқы байланыстарының тұрақтылығы; өндірістік бағдарламалар шеңберіндегі кластерлік жүйелердің субъектілерінің — қатысушыларының өзара әрекеттесуінің, оның дамуы мен жұмыс істеуінің ұзақ уақыттық үйлестірілуі; басқарудың көпденгейлі жүйесінің инновациялық процестері, кластерлер өнімдерінің экспортқа немесе импортты алмастыруға бағдарлануы секілді ерекшеліктерімен сипатталады.

Кластерлік тәсіл бизнесті дамыту үшін жағдай жасауға көмектесу кезінде басқарудың барлық деңгейіндегі билік органдарының көмегімен шаруашылық жүргізуші субъектілердің өнеркәсіптік дамуын қамтамасыз етуді болжамдайды.

Кластер өзара байланысты ұйымдардың және жекелеген тұлғалардың тұрақтығы серіктестігі ретінде аймақтық агломерацияның қолайлы синергетикалық нәтижелерді есепке алуға негізделеді және жекелеген құраушылардың әлеуеттерін арттырушы қарапайым сомасының әлеуетін иелене алады. Бұл қосымша өсірілу серіктестердің ұзақ мерзімге арналған ынтымақтастығының және мүмкіндіктерді тиімді пайдалануының, кооперациялар мен бәсекелестіктің үйлесімділігінің, тұтынушы мен өндірушінің жақындығының, персоналдың миграциясы және бизнестің бөлінуінің есебінен тораптық нәтижелерінің және білімдер мен дағдылардың диффузиясының нәтижесі ретінде пайда болады. Қызметтің секторлары және түрлері арасындағы шекаралар жоқ және оның барлығы да өзара байланыста қарастырылады.

Өндірушілер мен тұтынушылар секторлары арасындағы таратылғандардың жоқтығы мемлекет орнықтырған басымдықтар мен ережелер шеңберіндегі өзара пайдалы келісім-шарттар жүйелерін қалыптастыруды талап етеді. Сонымен бірге қатысушылардың әрқайсысы өздерінің жарғылық, бағдарламалық, нормативті құжаттарында анықталған өзгеше міндеттерін өздері шешетінін ескерген абзал. Бірақ, аймақ аумағындағы билік, бизнес және қоғам ортақ міндеттердің шеңберін таба алады. Қысқаша айтқанда, тиімді жалпы және кәсіптік білім беру, ғылыми зерттеулер, өндіріс, жергілікті және аймақтық билік барлығына да пайдалы екендігін атап өткеніміз орынды.

Сонымен кластерлердің басымдықтары ғажайып: әкімшілік үшін — салық төлеушілердің және салық салынатын база саны ұлғаяды (кіші және орта бизнес басқару орталықтары, әдеттегідей, тік корпорацияларға қарағанда бизнестің өзі орналасқан территориядан табылады), бизнеспен өзара әрекеттесу үшін ыңғайлы құрал пайда болады,

жекелеген бизнес-топтардың тәуелділігі төмендейді, территорияның экономикалық дамуы әртараптандыруы үшін негіздеме пайда болады.

Қазақстанның моноқалалары орта және шағын қалаларға жатқызылады, сондықтан оларды модернизациялау жолдарын таңдау, ең алдымен, олардың ірі қалалармен өндірістік, өтімділік, сервистік, ақпараттық және әлеуметтік-тұрмыстық байланыстары, әрекет етуші өндірістердің сақталуы және инновациялық дамуы негізіндегі тұрақты дамуының қамтамасыз етілуінен шығуы тиіс. Қала – елдімекендердегі орта және кіші топтар жүйесінің әлеуетті орталықтары басымдық дамуларды алуы тиіс, мұндай қалалар ірі қалалар үшін негізгі қызмет көрсету түрлерін және ауылшаруашылығы өнімдерін жеткізушілердің, агроөнеркәсіптік кешендер дамуының орталықтарына айналады. Кіші және орта қалалардағы өндірістің дамуы, сондай-ақ, отандық және шетелдік тауарлардың өзара бәсекелестігінің жалпы ортақ жағдайларымен байланысты болатынын ескерген дұрыс.

Тек қана нақты кәсіпорынды ғана емес, сонымен бірге моноқалалардың экономикасын модернизациялау, кіші, орта кәсіпорындарды көбірек жасау, жаңа инвесторларды тарту үшін жағдай жасау, барлық инфрақұрылымдардың дамуына ерекше назар аударып отырып, ойдағыдай табыстарға қол жеткізуге болатыны сөзсіз.

2 ҚАЗАҚСТАННЫҢ КІШІ ЖӘНЕ МОНОҚАЛАЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ

2.1 Шағын және моноқалалардың әлеуметтік-экономикалық дамуы

Моноқалалардың әлеуметтік-экономикалық ортасы тікелей қаланы құраушы кәсіпорындармен қалыптасады, оның даму және сапалық сипаттамасы деңгейі тұрғындарының өмір сүру деңгейіне айтарлықтай елеулі ықпалын тигізеді. Өз кезегінде, инженерлік, экономикалық, әлеуметтік инфрақұрылымдарының дамуы, муниципалитет және аймақтық билік саясаты, территорияның инвестициялық тартымдылығы және бизнеске айтарлықтай елеулі әсер ететін сыртқы жағдайы, басқа да факторлары қаланы құраушы кәсіпорынның жұмыс істеу ортасын қалыптастырады.

Нарықтық экономиканың қалыптасуына және дамуына көптеген кәсіпорындардың меншік иелерінің ауысуына, сыртқы ортаның айтарлықтай өзгерістеріне орай барлық қарастырылып отырған ұйымдар мен тиісті моноқалалар және олардың тұрғындары шын мәнісінде үлкен қиындықтарды бастан кешіріп отыр, мұның дүниежүзілік қаржылық-экономикалық дағдарыстың дамуына қарай айтарлықтай дәрежеде тереңдей түскені де анық. Қаланы құраушы кәсіпорындардың өмір сүру, жұмыс істеу проблемасы жекелеген қалалар мен аймақтар үшін ғана емес, сонымен бірге тұтас Қазақстан экономикасы үшін де стратегиялық маңызға ие болды.

Моноқалалар – бұл ұйымдары мен тұрғындары өздерінің жеке күштерімен сыртқы ортаның тәуекелдерімен, мысалы, өнімдерге сұраныстың құлдырауымен күресуге қабілетсіз елдімекен. Мұндай қалада экономикалық белсенді тұрғындарының кемінде ширегі жұмыс істейтін және технологиялық жағынан бір-бірімен байланысты кәсіпорын өнеркәсіптік өндіріс көлемінің жартысынан астамын беретін бір немесе бірнеше өнеркәсіптік кәсіпорны бар. Сонымен бірге мұндай кәсіпорындардан жергілікті бюджетке салық кірістерінің кемінде 20%-ы түседі.

Моноқалаларды дамыту бағдарламасын жасау кезінде бүгінгі жағдайды ғана емес, сонымен бірге моноқалалардың өзінің пайда болу тарихы, қалыптасып үлгерген ажырамас байланыстары, географиялық орналасуы, болашақтағы сала қаласы үшін неғұрлым маңызды даму перспективалары, қаланың әлеуеті секілді көптеген жағдаяттарды ескерген абзал. Сонымен қатар қаланы дамытудың мейлінше перспективті бағыттары және қала құраушы кәсіпорындардың бағыттылығы мен қайта бейінделуі өзгерістерінің мүмкіндіктері де

айқындала түспек. Әр түрлі деңгейдегі мемлекеттік билік органдарының және ағымдағы жағдайлар өзгерістеріне дер кезінде төтеп беру жөніндегі қала құраушы кәсіпорынның басшылығымен өзара ықпалдасуының шаралары мен жүйесінің кешенін жасау және заңды түрде бекіту қажет, өйткені сол немесе басқа процедураларды өз уақытында жүргізу және көмек көрсету моноқалаларды дамыту бағдарламаларын іске асырудың ақырғы нәтижесіне байланысты.

Моноқалалардың әдеттегі қалалардан негізгі айырмашылығы қала бюджетін толтырып отыру ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік жағдай үшін де жауапкершілікті алып жүретін қалалар мен кәсіпорындар (кәсіпорындар тобы) арасындағы ажырамас байланыс болып табылады. Сонымен бірге қаланың тұтас ауданының өмірлік қызметінің жағдайын қамтамасыз етеді. Әдеттегідей, кәсіпорынның әлеуметтік инфрақұрылымдарды ұстап тұруға жұмсалатын шығындары өнімдердің өзіндік құнынан жинақталады, қорытындысында оны бәсекеге қабілетті етеді. Ал мұндай кәсіпорындардың қаржылық мәселелері қаланың әлеуметтік-экономикалық мәселелерінде біртіндеп өсе береді.

Моноқалалардағы ең өзекті мәселелердің бірі ТКШ сферасы, атап айтқанда қала құраушы кәсіпорын балансында тұрған тұрғындарды ыстық сумен және жылумен жабдықтау үшін арналған технологиялық желілер мен құрал-жабдықтарды жөндеуді және модернизациялауды қаржыландырудың жеткіліксіздігі болып табылады. Іс жүзінде бұлар жоспарлы жөндеулердің мүлдем жүргізілмеуіне алып келеді, жөндеу жұмыстары апатты жағдайда ғана қолға алынады, мұндай әрбір жағдай меншіккер үшін тым қымбатқа түседі. Кәсіпорын бейінді емес активтерді ұстап тұруды азайту үшін оның мүмкін болатын нұсқасы ретінде мұндай активтерді бөлуді, олардың базасында мамандандырылған ұйымдарды құруды және оған мемлекеттік көмек беруді ұсынады. Мұндай ұйымдардың құрылтайшылары ретінде мемлекет бола алады, бірақ жеке инвесторларды тартудың да жолы бар.

Қаланы құраушы кәсіпорындардың тағы бір мәселесі кеңес кезеңінің орталықтандырылған жоспарлы экономикасының мұрасы болып табылады – мұндай кәсіпорынның менеджментінің қабілетсіздігі аймақтағы және тұтас елдегі өтіп жатқан нарықтың өзгерістеріне өз уақытында және паралап төтеп беруі. Сондықтан да моноқалаларды дамыту бағдарламасында қаланы құраушы кәсіпорынның басқарушы персоналдарының біліктіліктерін арттыру жөніндегі шараларды, сондай-ақ моноқалалар тұрғындарын жаңа мамандықтарға тегін оқыту мүмкіндіктерін қарастырған дұрыс.

Қаланы құраушы кәсіпорындар өндірісінің жаңа нарыққа шығуы, дамытылуы және модернизациялануы үшін қаржылық ресурстар қажет. Кейбір мамандар олар үшін салықтық жеңілдіктерді енгізуді ұсынады,

ал біздің ойымызша, мұның тиімділігі аз және кәсіпорынның өндірісті қайта құрылымдаумен айналысуына түрткі бола алмайды, сондай-ақ моноқаланың бюджетіне ақшалай түсімдердің өлшемін азайтады. Бұған қарағанда мемлекеттік жеңілдіктегі несиелерді, мемлекеттік банкілік кепілдіктерді берудің бағдарламалары мейлінше тиімдірек болар еді және заңнамадағы өкімет өкілеттілігін және оларды пайдалануды бақылау жөніндегі қажетті шараларды бекіта маңыздырақ секілді. Өкінішке орай, әзірге мұндай мемлекеттік қолдау барлық кезде бірдей сапалы жүзеге асырылып жатқан жоқ [46,47].

Моноқалалардағы бизнесті қалыпты түрде жүргізу үшін көптеген жағдайларда олардың географиялық жағдайы және коммуникация желілерінің әлсіз дамуы кедергі келтіреді. Сондықтан да бағдарламада компаниялардың интернет-провайдерлерін және байланыс құралдарын дамыту бағдарламаларын жақсарту бойынша шараларды, сондай-ақ моноқалалардағы коммуникация желілерін дамыту жоспарларын ендіру және жүзеге асыру жөніндегі шараларды қарастырған дұрыс.

Моноқалаларда Қазақстанның өнеркәсіптік әлеуетінің айтарлықтай бөлігі шоғырландырылған.

Мәселен, Степногорск қаласы Ақмола облысының 30-35%-ы, өнеркәсіптік өндірісінің жалпы көлемінің айтарлықтай үлесімен айналысатын өнеркәсіптік өндіріс орталығы болып табылады.

Ақтөбе облысындағы Хромтау қаласы территориясында Қазақстандағы өндірілетін хром рудасының барлық көлемі және ТМД елдеріндегі хром рудасының 95%-ы шығарылады. Қостанай облысындағы Жітіқара қаласында Қазақстандағы жалғыз «Қостанай минералдары» АҚ асбест комбинаты хризотил-асбест рудасын шығарумен, осы кенді байытумен және осы негізге арналған тауарлы асбест өндірумен шұғылданады.

Қостанай облысының экономикасына Рудный қаласында орналасқан «Соколов-Сарыбай тау-кен байыту өндірістік бірлестігі» (темір рудасын шығару) АҚ жұмыстарының нәтижесі үлкен ықпал етеді. Кәсіпорынның облыстың өнеркәсіптік өндірісінің жалпы көлеміндегі үлесі 50-55%, ал салық бойынша – 60-62 % құрайды.

Бұрынғы Кеңестер Одағындағы қорғаныс саласындағы негізгі арнайы жұмыстарды орындау үшін жабық әкімшілік-территориалдық жасалымдар құрылған, қазіргі таңда оларды моноқалалар қатарына жатқызу қажет. Қазақстандағы осындай қалалардың қатарына Курчатов қаласын кіргізуге болады.

Моноқалалардағы өнеркәсіптік өндіріс бір-екі салаға арналған айрықша мамандандырылғандығымен сипатталады, ал басқа салалары айтарлықтай дамымаған немесе қаланы құраушы кәсіпорны жұмыс істеуін тоқтатқан. Өндіріс көлемінің төмендеуі немесе қаланы құраушы

кәсіпорынның жұмыс істеуін тоқтатуы қаланың әлеуметтік-экономикалық жалпы жағдайын нашарлатуға алып келеді.

Тұрғындардың жан басына шаққандағы өнеркәсіптік өндіріс көлемі моноқалаларда – мұнай, газ, металл рудаларын өндіру орталықтарында (Ақсай, Ақсу, Қаражал, Хромтау, Зыряновск, Құлсары, Риддер) орташа республикалық деңгейін жоғарылатады.

Пайдалы қазба байлықтарын шығару орындарында орналасқан моноқалалардың дамуы өнімдердің шығу орындарының өмірлік циклдары сатыларына, талап етушілігіне және сұраныс деңгейіне тәуелділікте өтеді.

Қазақстанның батысындағы (Ақсай, Жаңаөзен, Құлсары) жаңа мұнай және газ шыққан орындарды игеру аудандарында орналасқан моноқалалар өндірістің жоғары қарқынмен өсуін, инвестициялардың үлкен көлемдерін және тұрғындардың жоғары табыстарын иеленіп отыр.

Сонымен бір уақытта қаланы жасаушы кәсіпорындардың саланы өндіретін бірқатар моноқалаларының ішінде пайдалы қазбалардың артық мөлшерінің таусылуына, өнімдерге деген сұраныстың азаюына байланысты өндірістің құлдырауы салдарынан айтарлықтай нашарлап отырғандары да бар. Оларға Арқалық (боксит мөлшерінің таусылу), Текелі (кендердегі түрлі-түсті металдарды ұстауының азаюы), Жітіқара (асбестке деген сұраныстың төмендеуі) қалалары және басқалары кіреді.

Моноқалалардағы өнеркәсіпті өңдеуші кәсіпорындар шығарылған өнімдерінің төмен бәсекеге қабілеттілігінен, сұраныстың жоқтығынан, өтімділік нарығының алыстығынан немесе тасымалдайтын көліктерге (мысалы, Серебрянск қаласы) деген тарифтердің жоғарылығынан тұрып қалады немесе біртіндеп жұмысы ауырлай түседі. Олардың жағдайы физикалық және моралдық тозығы жеткен құрал-жабдықтардың салдарынан, миграцияның нәтижесінде біліктілігі жоғары кадрларды жоғалту себептерінен тереңдей түседі.

Моноқалалар арасында өнеркәсіптік өндірісінің минимумына дейін мәлімделген немесе жабылған қалалар тобы да бар – Жаңатас, Қаратау, Серебрянск.

Моноқалалардағы шағын бизнесті дамытуға төмен өндірістік және тұтынушылық, қаржылық-несиелік ресурстардың қол жетімсіздігі, кәсіпкерлерде өтімді кепілдік мүліктердің жоқтығы кедергілер келтіреді.

3. Әлеуметтік даму.

1) халқы: моноқалалардың тұрғындарының жалпы саны 2011 жылғы 1,53 млн. адамды құрайды.

Моноқалалардағы тұрғындардың жалпы санының онжылдық кезең арасында (4%-ға) өскенін қарамастан, олардың 11-інде тұрғындар саны 11,8%-ға қысқарған.

Моноқалалардан тұрғындардың миграцияға кетуінің негізгі себептері – жұмыссыздықтың және өзін-өзі жұмыспен қамтудың жоғары деңгейі, тұрғындардың ақшалай кірістерінің төмендігі, білім алуға деген ұмтылушылық.

Моноқалалардан еңбекке жарамды жастағы тұрғындардың миграцияға кетуінің тағы бір проблемасы тұрғындардың қартаю тенденциялары болып отыр. Кейбір қалаларда тұрғындардың еңбекке жарамды жастаң жоғары үлесі 18 %-дан (Лисаковск, Риддер және т.б.) асып отыр.

2) жұмыспен қамту және жұмыссыздық: қазіргі таңда моноқалалардың көпшілігінің проблемасы жұмыстың жоқтығы болып табылады, соның салдарынан жұмыссыздардың деңгейі және тұрғындардың өзін-өзі жұмыспен қамтуының үлесі жоғары.

Еңбек нарығы сұраныстар мен ұсыныстарға сәйкес сақталады. Еңбек нарығына ұсыныстар тарапынан қазіргі таңда, негізінен, таяу арадағы селолық аудандарға көшіп келген бұрынғы село тұрғындары шығады. Қайта көшіп келген селолық тұрғындар біліктілігі көбінесе өте төмен және еңбек нарығы талаптарына сәйкес келмейді.

Осының салдарынан моноқалалар экономикасы дамуының перспективаларынан және басымдықтарынан шығатын кадрлар әлеуетін ұдайы өндіру жөніндегі шараларды қабылдау қажеттіліктері пайда болады.

3) тұрғындар өмірінің деңгейі:

-еңбек нарығы проблемасының тікелей салдары моноқалалардағы кедейшіліктің жоғары деңгейін сақтау болып табылады. Көптеген моноқалаларда жан басына шаққандағы кірістер орташа облыстық деңгейге жетпейді. Мәселен, Арқалық, Кентау, Балқаш, Саран қалаларында жан басына шаққандағы ақшалай кірістер орташа облыстық деңгейдің 80-85%, ал Хромтау қаласында – 73% құрайды.

Моноқалалардың тұрғындарының кірістерінің негізгі көздері кәсіпорындардағы және ұйымдардағы еңбек жалақысы (негізінен бюджеттік) болып табылады, оның үлесі кірістердің жалпы сомасының 50-60%-ын құрайды, зейнетақылар, шәкіртақылар, әр түрлі жәрдемақылар кірістердің 20-30%-ын, қосалқы шарушылықтан түсетін кіріс - 10-15% құрайды, қалғандары – жақындарының немесе достарының көмегі.

4. Инженерлік және әлеуметтік инфрақұрылым.

Моноқалаларды көліктік тасымал жөніндегі орналасуы бойынша екі топқа бөлуге болады: темір жол торабының бойына жағалай орналасқаны (20 қала) және темір жолдан шалғай немесе темір жол тұйығында орналасқан (7 қала) қалалар.

Еліміздегі 27 моноқаланың 7 қаласы халықаралық маңызы бар, республикалық маңызы бар – 14 қала, жергілікті маңызы бар – 7 қала автокөлік жолдарының бойын жағалай орналасқан.

Өндірістік инфрақұрылымның қанағаттандырғысыз жағдайы моноқалалардың дамуын ұстап тұрған түйінді мәселелерінің бірі болып табылады. Әсіресе, көлік тасымалының шалғайлығы және автокөлік жолдарының нашар жағдайы өткір қойылып отыр.

Өтімділіктің ірі нарықтардан, қалалық агломерациядан шалғайлығы, көлік тасымалының тұйықтығы Арқалық (590 км), Жезқазған (550 км) секілді және басқа қалалардың да дамуын қиындатуда. Олар облыс орталықтарымен айтарлықтай елеулі оңалту жұмыстарын талап ететін автокөлік жолдары арқылы байланысады.

Инженерлік және әлеуметтік инфрақұрылымдардың қанағаттандырылғысыз жағдайы еліміздегі моноқалалардың маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Су құбырларының, канализация жүйелерінің, жылу және электр желілерінің жоғары дәрежеде тозып-ескіргендері айтарлықтай қаржы салымдарын қажет етеді. Мәселен, моноқалалардың (14 қала) жартысында электр желісінің тозуы 70%-ға жеткен. Сонымен қатар ең жоғары көрсеткіштер Ақсай (94 %), Риддер (82 %) және Жітіқара (81,3 %) қалаларына тән. Жылу жүйелерінің ең жоғары тозығы Текелі (80%), Зыряновск (80 %), Серебрянск (78 %), Курчатов (68 %) қалаларында, су құбырлары желілерінің тозуы Жаңатаста (95 %), Зыряновскіде (82 %), Серебрянскіде (75 %), Курчатовта (74 %), Қаратауда (60 %), Кентауда (60 %) өте жоғары болып тұр.

Моноқалаларда апатты жағдайға душар болған үйлердің көп екендігі көңіл алаңдатады. Тұрғын үй қорының жалпы алаңы үлесіндегі ең нашар көрсеткіштер Арқалық (84,7 %), Абай (36,7 %), Жаңаөзен (10,9 %), Қаратау (8,4 %) және Жаңатас (7,1 %) қалаларында байқалады.

Моноқалалардың өмірлік қызметінің қауіпсіздігіне, сондай-ақ экономикалық әлеуетті қорғау деңгейі сапасына техногендік факторлардың және аномалдық табиғи құбылыстардың, қоршаған ортаға антропогендік жоғары қысымдардың және науқандық су тасқындары мен селдің жүруіне, мұз және қар көшкіндеріне, өртке, жер сілкіністеріне, төтенше оқиғалардың медициналық-санитарлық салдарларына қарсы әрекет ететін инфрақұрылымдар құрылыстарының аяқталмағандығы келеңсіз зиянды зардаптарын тигізіп жатқаны анық.

Моноқалалардың әлеуметтік инфрақұрылымдарының негізгі мәселелері, сондай-ақ, мектепке дейінгі мекемелердің жетіспеушілігіне, тұрғындардың медициналық кадрлармен қамтамасыз етілмеуіне байланысты. Мәселен, мектепке дейінгі білім беруді қамту көрсеткіші Қаратау қаласында 34,8 %, Жаңатас қаласында – 35,4 % құрайды, бұл

республикалық деңгейден (3-6 жас балалар үшін 65,4 %) айтарлықтай төмен.

5. Экологиялық жағдайлар.

Моноқалалардың өнеркәсіптік дамуына экологиялық зардаптары атмосфералық ауаның ластануы, топырақтың химиялық залалдануы, қоймалардағы тұщы судың және балық қорларының залалдануы, тұрғындардың аурушандығының жоғары деңгейі болып табылады.

Экологиялық жағымсыздықтың көзі мыналар болып табылады:

- 1) күлдік үйінділердің жиналуы, стихиялық қоқыстар және жалпы қалалық тазалық құрылыстарының жоқтығы;
- 2) қалаларға жақын жерде орналасқан канализация жүйелерінің және фильтрация алаңының нашар жай-күйі;
- 3) тау-кен өндіру кәсіпорындарының үйінділерінің және олардың ұзақ сақталуының үлкен көлемі;
- 4) қатты отынмен жұмыс істейтін көптеген кішігірім қазандықтардан ластаушы заттардың шығарылуы.

6. Моноқалаларды дамытуды тежеп тұрған негізгі мәселелер мен факторлар.

Еліміздегі моноқалалардың көпшілігінде өткен кезеңдер ішінде негізінен қаланы құраушы кәсіпорындарға немесе басымдық алған салаларға байланысты мәселелер кешені пайда болды.

Өндіріс көлемдерінің төмендеуі, қаланы құраушы кәсіпорындардың біртіндеп немесе толық тоқтауы моноқалалардағы әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың айтарлықтай нашарлауына алып келді.

Қаланы құраушы кәсіпорындағы өндіріс көлемінің төмендеуінің және оның қызметін тоқтатуының негізгі себептері өндіруші кәсіпорынның шикізаттық базасының таусылуы, өндірілген өнімдерінің төмен бәсекеге қабілеттілігі, қаланы құраушы кәсіпорындағы ескірген технологиялар, Кеңестер Одағының құлауына байланысты технологиялық тізбектің бұзылуы болып табылады.

Осылайша, моноқалалардың экономикасы мен әлеуметтік сфераларына жасалған талдау оған тән негізгі мәселелерді бөліп алуға мүмкіндік беріп отыр:

1) экономикалық мәселелер:

- негізгі қаланы құраушы кәсіпорынның (қалалардың өндіруші кәсіпорынының кен базасының таусылуы, өнімдердің бәсекеге қабілетсіздігі) тоқтауы немесе тоқтау қауіп-қатерінің болуы;

- қала экономикасы әртараптандыруының төмен деңгейі;

- тұрғындардың жұмысқа қамтылуының қаланы құраушы кәсіпорынға жоғары тәуелділігі;

- қаланы құраушы кәсіпорының салықтарының қалалық бюджетке келіп түсуіне қала бюджеті тәуелділігінің жоғары деңгейі және салық базасының қысқаруы.

2) әлеуметтік мәселелер:

-жұмыссыздықтың жоғары деңгейі;
-моноқалалардың тұрғындарының көпшілігінің кірістерінің төмен деңгейі, тұтас алғандағы өмір сапасының төмендігі;
-моноқалалардың көпшілігіндегі тұрғындар санының қысқаруы;
-әлеуметтік қарқындылықтың өсуінің мүмкін болатын тенденциялары.

3) өмірді қамтамасыз ететін инфрақұрылымдар мәселелері:

-инженерлік және әлеуметтік инфрақұрылымдардың тозуының жоғары деңгейі;
-территорияларға жоғары экологиялық жүк;
-территориялардың табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайларға шалдықшылығы.

Монобейінді қалаларды басқару бюджеттік қаражаттардың айтарлықтай көлемін экономиканы әртараптандыру және әлеуметтік сфераларды дамыту мақсатына бөлуді қарастырады. Бұдан басқа тұтас бірқатар тәуекелдерді жүзеге асыруға және ондағы әлеуметтік мәселелердің шиеленісуіне байланысты моноқалалардың проблемасына назар салдыратын әр түрлі қаржылық және экономикалық дағдарыстар мұндай қалалардың монотәуелділігін төмендетуге белсенді кешенді мемлекеттік саясатты іске асыру қажеттілігін көрсетті. Бұл байланыста монобейінді қалаларды мемлекеттік басқару және қолдау тиімділіктерін бағалау қажеттілігі екі негізгі себептер бойынша көрінеді: біріншіден, мемлекеттік қолдауды кез келген жағдайда олардың пайдаланылуының тиімділігі және мақсатқа лайықтылығы үшін бақылауды қарастыратын қоғамдық сектор қаражаты бөлінеді, екіншіден, алға қойылған мақсаттар көрсетілетін мемлекеттік қолдауға қаншалықты сәйкес келетіндігін бағалау қажет.

Монобейінді елдімекендер тұрғындарын басқарудың тиімділігін бағалауды жүргізудің әдістемелік тәсілдерінің мәні монобейінді қалалардың бір тобынан басқасының бағыттарын және «қайтажылжу» жылдамдығын талдаудағы оның әлеуметтік-экономикалық жағдайын және даму әлеуетін бағалау нәтижелерінен тұрады. Монобейінді елдімекендердің барлығының жағдайы монобейінді қалалардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын және оның преспективасын бағалау индикаторларына кіретін көрсеткіштерінің маңызы бойынша белгілі бір мерзімге тіркелген. Моноқалаларды басқару саясатын және монобейінді қалаларды мемлекеттік қолдаудың қабылданған шараларын іске асыру нәтижесіндегі оң нәтижелер жағдайында әлеуметтік-экономикалық

көрсеткіштер мәні өзгереді, сонымен координаттық кеңістік орнын өзгерте отырып, бұл үш топтың әрқайсысы бойынша интегралдық көрсеткіштер мәніне ықпал етеді. Моноқалалар мен кластерлер (олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын және даму преспективасын бағалаудан шығара отырып, олар түсетін топтар) арасындағы орын ауыстыру кезінде монобейінді қалалардың даму стратегиялары түзетуді қажет етеді.

Тұтас алғанда моноқалаларды басқарудың тиімділігін бағалау жүйесі төрт блоктан тұрады:

1.Моноқаланың әлеуметтік-экономикалық деңгейін бағалаудың интегралдық көрсеткішінің есебі.

2. Моноқаланың даму әлеуетін бағалаудың интегралдық көрсеткішінің есебі.

3.Моноқалалардың стратегиялық базалық бағыттарын таңдау матрицасындағы моноқала орнын анықтау.

4. Моноқалаларды басқару тиімділігінің синтезделген критерийлері – құрастырылған матрица шеңберіндегі оңтайлы қайта жылжу серпіні.

Бұл процестің квинтэссенциясы ретіндегі нақты моноқалаларды басқару тиімділігін талдау кезінде қаланың стратегиялық дамуының базалық бағытын айқындайтын моноқаланы мемлекеттік қолдау қарастырылды.

Моноқалаларды басқару тиімділігіне ықпал ететін түйінді факторлар мыналар болып табылады:

- менеджмент кәсіпқойлығы және оның оқиғаны өзгертуге деген ниеті, бұл бірінші кезекте жергілікті деңгейге жатқызылады, өйткені аймақтық биліктің мүдделілігі кез келген жағдайда төмен болады;

- оқиғаны жақсартудағы жергілікті қауымдастықтың қызығушылығы және оның жергілікті маңыздағы мәселелерді шешудегі белсенді ұстанымымен айналысуға дайындығы. Бұған тұрғындардың әлеуметтік және экономикалық ұтқырлығының деңгейі де жатқызылды;

- моноқаланың инвестициялық тартымдылығы факторы түрінде іске асырылуы мүмкін моноқалалар территорияларының бәсекелес басымдықтарының бар болуы;

- моноқалаларды әлеуметтік және экономикалық мемлекеттік қолдау іс-шараларын қаржыландырудың көздері болып табылатын бюджеттердің жергілікті әкімшілігінің республикалық және аймақтық билікпен тұрақты байланысы;

-жергіліктегі маңыздағы сұрақтарды шешудегі жергілікті бюджеттің қаржылай тәуелсіздігі деңгейі, өйткені жергілікті бюджеттердің дотациялылығы жергілікті әкімшілікті «қозғалтпай тұсап тастайды»;

- қаланы құраушы кәсіпорын меншіккерлерінің территорияны әлеуметтік және экономикалық дамытуға көзделуі, олардың жергілікті қауымдастық пен билікке сөйлесуге дайындығы, сондай-ақ, тиісті шығындарды алып жүруге дайындығы.

Соңғы онжылдықта монобейінді қалалар қатынасындағы өнеркәсіптік саясатты жасаудағы өткір қажеттілік сезіледі. Оның жаңа заманауи техникалық және технологиялық базиске арналған модернизациялауды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін ғылыми-техникалық прогресті жеделдету және заманауи ұйымдық құрылымдарды қалыптастыру үшін ұйымдастырушылық, инвестициялық, құқықтық жағдайларды қалыптастыруға арналған басты бағыттылығы анық көрінеді.

Осы орайда, өнеркәсіпті моноқалаларды дамытудың негізгі мәселелерін айқындау және өнеркәсіптік және агроөнеркәсіптік кешен салаларының сферасындағы моноқалаларды дамытудың стратегияларын өндіріп шығару – Қазақстандағы моноқалаларды дамытуды қолдау үшін бірінші кезекті міндет. Осы жағдайға байланысты тұтас өнеркәсіпті моноқалалардың SWOT-талдауын қарастырайық (кесте 4).

SWOT-талдаудан шығара отырып, оның күшті жақтарын пайдалану стратегияларын қолданудың мақсатқа лайықтылығы туралы қорытынды жасауға болады. Сондықтан мұндай қалалардың негізгі миссиясы инновациялық өндіріс орталығы және өз кезегінде тұрғындардың өмір сүру деңгейін жақсартатын, бюджеттің және халықтың кірістерін арттыратын бизнесті орналастыру үшін тартымды территория болып табылудан тұрады.

Жоғары білікті өнеркәсіптік кадрларымен бірге тұрғындар саны 50 мың адамнан асатын, салыстырмалы түрде жаңа тұрғын үй қорлары және дамыған әлеуметтік инфрақұрылымдары бар монобейінді қалалар өзі арқылы Қазақстан Республикасының ұлттық байлығының және әлеуметтік-экономикалық әлеуетінің үлкен бөлігінің жиынтығын көрсетеді.

Моноқалалардың барлық перспективаларын анықтауға арналған тәсілдер олардың «прогрессивті» (яғни өмір сүруге деген мүмкіндіктерінің болуына) және «депрессивті» (күмәнді перспективасының болуы) деп бөлінуінсіз, олардың сөзсіз сақталуы және дамуы принциптеріне негізделуі тиіс.

Кесте 4 - Өнеркәсіпті моноқалалардың әлеуметтік-экономикалық дамуының стратегиялық талдауы (SWOT-талдау)

Көрсеткіштер	Күшті жақтары (S)	Әлсіз жақтары (W)
Өндірістік-экономикалық сфера	1. Бәсекеге қабілетті өнімдерді шығаратын ірі өнеркәсіптік кәсіпорындардың болуы; 2. Көлік инфрақұрылымдарының дамуы; 3. Инвестицияларды тарту бойынша инфрақұрылымдарының дамуы;	1. Елбек нарығының тікелей өнеркәсіптік кәсіпорындардағы жағдайға тәуелділігі; 2. Қайта өңдейтін өнеркәсіп салалары өнімдерін шығарудың төмендеуі; 3. Кәсіпорынның баяу қайта құрылымдануы.
	Мүмкіндіктері (O) 1. Қаланы басқару тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретін инновациялық өндірістің дамуы; 2. Экономиканы әртарапандыруды жүргізу; 3. Жұмысшы кадрларға әр түрлі мамандықтар және кәсіптік білім берудің әр түрлі деңгейге сұранысын арттыру; 4. Өндірісті ынталандыру, шығарылған тауарлардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру, кәсіпкерлік ортаны дамытуға жағдай жасау үшін нормативті-заңнамалық базаны жетілдіру.	Қауіп-қатерлері (T) 1. Елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының елеулі факторларының қаланың экономикасына ықпалы; 2. Кәсіпорынның бәсекелестік басымдықтарын төмендетіп шикізаттардың, энергия ресурстарының құнын арттыру; 3. «Көлеңкелі экономика» үлесін ұлғайту.
Әлеуметтік сфера	Күшті жақтары (S) 1. Демографиялық оқиғаны ұлғайту; 2. Спорт мекемелері инфрақұрылымдарын жеткілікті дамыту; 3. Жоғары мектеп фнемесалдарының болуы.	Әлсіз жақтары (W) 1. Жұмыссыздық проблемасын шешудің тиімді жүйесінің жоктығы; 2. Мәдени-бос уақыт типі инфрақұрылымның әлсіз дамуы; 3. Тұрғындарға әлеуметтік қызмет көрсетудің төмен деңгейі.
	Мүмкіндіктері (O) 1. Тұрғындардың жоғары әлеуметтік белсенділігі; 2. Бәсекелестік пен бақылаудың қажетті деңгейін жасау және қолдау жолыменен шығындарды азайту және сапаны арттыру, тұрғын үй-коммуналдық және көлік қызметіне қол жетімділік.	Қауіп-қатерлері (T) 1. Тұрғындар мәдениеті деңгейінің азаюы; 2. Жас кадрлардың миграциясы; 3. Қаланың әлеуметтік дамуы деңгейі тұрғындардың материалдық және қаржылық жағдайына және қаланы құраушы кәсіпорын жұмыстарына тәуелді.
Экология	Күшті жақтары (S) 1. Таза ауа құрылыстарының тиімді әрекеті; 2. Тиімді қоқысты қайта өңдеу жүйелерінің болуы.	Әлсіз жақтары (W) 1. Канализациялық жүйелер қуаттылығының жетімсіздігі; 2. Тау-кен кәсіпорындары қызметінің салдарынан зиянды қалдықтардың әрекетіне ұшырау; 3. Қоршаған ортаның ластануы.
	Мүмкіндіктері (O) 1. Экотенгерімдік жүйені жасау және қалалық ұзақ мерзімдік экологиялық бағдарланған жоспарлауға өту; 2. Қала территорияларының экологиялық-эстетикалық жағдайын жақсарту; 3. Қаланы құраушы кәсіпорынның экологиялық таза технологияға өтуі.	Қауіп-қатерлері (T) 1. Тау-кен кәсіпорындары қызметінің салдарынан қоршаған ортаның ластануының экологиялық оқиғасының нашарлауы.

Моноқалалардың қаланы құраушы кәсіпорындарының тағдыры туралы сұрақтар олардың бірқатар басқа факторлары, тек қана бәсекеге қабілеттілігі тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге әрбір кәсіпорынның ел экономикасы үшін маңыздылығы, мемлекеттік экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі және қорғаныстық қабілеттілігін сақтаудағы рөлі жағынан да шешілуі тиіс.

Өнеркәсіптік моноқалалардың стратегияларын іске асыру нәтижесінде мынадай болуы тиіс:

1. Тұрғындардың өмір сүруі үшін ең үздік экономикалық, әлеуметтік, экологиялық жағдайлары бар территориялары.

2. Жаңа инновациялық экономиканы қамтамасыз етудің жоғары деңгейі үшін инновациялардың және технологиялардың дамуының орталығы.

3. Туристік индустрияларды дамыту орталығы.

Өнеркәсіпті моноқалаларды дамыту стратегияларының іс-тәжірибесінде аталмыш тәсілдерді қолданудың өнеркәсіптік кластерлерді жасау жөніндегі жобаларда орны бар.

Моноқалалардың экономикалық дағдарыстан шығуы барысында жүріп өткен жолы белгілі бір тұжырымдарды жасауға мүмкіндік береді:

1. Шаруашылық жүргізуші ірі моноқалаларда қалыптасқан жағдайлардағы дағдарыс зардаптарын жою жөніндегі шаралары мемлекеттік көмек пен қолдауды қажет етеді.

2. Бюджетаралық қарым-қатынастардың қолда бар жүйесі моноқалалардағы қаржылық-экономикалық оқиғалардың жылдам еленуіне және өзгеруіне мүмкіндік бере алмайды. Республикалық бюджеттің қаражаттары қаржылық жылдың екінші жартысына тағайындалуына дейін барады, бұл моноқалаларды республикалық бюджет және жұмыс істейтін даму институттары есебінен тікелей қаржылық қолдаудың көрсетілуінің қажеттілігі туралы дәлелдейді.

3. Стратегиялық құжаттарды (кешенді инвестициялық жоспарлар, моноқалаларды дамыту стратегиялары, кешенді әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламалары) жасаудың біртұтас заңды және әдістемелік негіздерін құру қажет.

4. Моноқалалар үшін антидағдарыстық шаралар мен бағдарламалар тізімі әдістемелік жағынан бірыңғайландырылуы тиіс, бірақ сыртқы қолдау деңгейі Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 мамырдағы №683 «Моноқалаларды дамытудың 2012-2020 жылдарға арналған бағдарламасын бекіту туралы» Қаулысына сәйкес және соның сипаттамаларымен анықталады.

Елдімекенді монобейінді етіп жасайтын «моноқаланың» тектік белігісінен айырмашылығы қалану құраушы ұйымдардың немесе ұйымдарды технологиялық жағынан байланыстыратын тізбегінің бар

болуы болып табылады. Одан ары қарай мұндай жасалулар өнеркәсіптік қаланы құраушы құрылымдарымен аталатын болады.

Жалпы дағдарыс кезеңінде тап осылар келеңсіз факторларға мейлінше ұшырағышы болып шықты. Мұның негізгі себептері мыналарға бөлінеді:

1. Жалпы:

- өндірістің төмен тиімділігі;

- құрылымдық теңгерімсіздік және шикізаттың экспортқа тәуелділігі;

- банкілік несиелендіруге күшті тәуелділік;

- елдегі қалыптасқан өнеркәсіптік ұйымдарды қаржыландыру қызметінің жүйесі қайта несиелендіру есебінен басым болып тұр.

2. Моноқалалар ерекшеліктерімен байланысты жекешелер:

- монобейінді қалалардың құқықтық реттелуінің дамымағандығы;

- өнеркәсіптік құрылым меншіккерлерінің алдыңғыны дұрыс болжай білмейтін стратегиялары;

- жергілікті биліктің жүйесіз саясаты.

3. Өнеркәсіптік қаланы құраушы құрылымдардың ерекшеліктерімен байланысты жекешелер:

- қаланы құраушы құрылымдарды шикізат (моноресурс) түрі бойынша, өтімділігі (моноөнім) бойынша, тұтынылуы бойынша мамандандыру;

- аталмыш елдімекеннің үнемі палғай жатқан «ірі экономикалық орталықтардан» шектеулі еңбек ресурстарына бағдарлануы.

Тап осы өнеркәсіптік қаланы құраушы құрылымдардың мәселелері моноқалалардың әлеуметтік, экономикалық, саяси мәселелеріне алып келеді. Бұл мәселелер қаланы құраушы кәсіпорындар экономикасының тамыры.

Өткір дағдарыс болмағанға дейін мәселелер деңгейлестірілді және еліміздің өнеркәсіптік кәсіпорындарының орташа жағдайымен біркелкі болған «статистикалық ала-құлалық» шеңберінен табылды. Ал жашпай қаржылық мәселелер басталған кезде ең алдымен қала құраушы құрылымдар және олармен байланысты моноқалалар көп зардап шекті.

Дағдарыстың өте өткір кезеңі аяқталғаннан кейін моноқалалардың ең әлеуметтік қауіпті мәселелері жаңа шиеленіске дейін тағы да деңгейлестіріле бастады. Дегенмен, пайда болған мәселелер шешілмеген күйінде қалып қойды.

Моноқалалардың өнеркәсіптік қаланы құраушы құрылымдарының жағдайын және олардың ерекшеліктерін зерттеу маңызды қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Монобейінді қалалардың өнеркәсіптік қаланы құраушы құрылымдары тек қана өзінің өнеркәсіптік кәсіпорындарының ішкі ресурстарына

сүйене отырып, өзінің жағдайын өзі дербес түбегейлі өзгертуіне мүмкіндіктері мүлдем жоқ.

Негізгі себептері жоғарыда аталды, бірақ ең бастысы – бизнестің қайта құрылымдануын өз бетінше жүргізуі үшін қаржылық, материалдық және интеллектуалдық ресурстарының жетіспеушілігі.

Антидағдарыстық басқару теорияларынан белгілі болғанындай, егер объект дағдарысқа өз бетінше қарсы тұра алмаса, онда қажетті шаралары сырттан, аталмыш объектінің сыртқы ортасын құрайтын әлеуметтік-экономикалық жүйесі есебінен жүргізілуі тиіс.

Өнеркәсіптік қаланы құраушы құрылымдар үшін мұндай сыртқы жүйелер мыналар болып табылады:

1. Өнеркәсіптік кәсіпорындарының (жеке меншіккерлер және мемлекет) мүліктік кешендерінің меншіккерлері.

2. Мемлекеттік билік органдары және жергілікті өзін-өзі басқару.

Өзінің меншігін сақтауға, яғни мүліктік қызығушылықтары бар (тым болмағанда өркениетті экономикада қызығушылық болуы тиіс) бірінші мүдделілер.

Моноқалалар тұрғындарының қажеттіліктерін қанағаттандырудың қажеттілігі арқылы әлеуметтік-экономикалық мағынадағы екінші мүдделілер.

Ең бастысы қаланы құраушы құрылымдар жүйесіне (меншіккерлер және меморгандар) қарым-қатынастар бойынша сыртқы антидағдарыстық қайта құрылымдануды жүргізу үшін ресурстар мен мотивацияларды иеленетіндігімен қорытындыланады.

Елдімекендердің кез келген әлеуметтік мәселелерін моноқалалар үшін жаңылыс ұсынылатын тікелей мемлекеттік көмекті алу жолымен ғана шешуге болатыны жөніндегі пікірлер кеңінен тараған. Солай болғандықтан көрсетілген мәселелерді қаланы құраушы құрылымдардың нақты меншіккерлер (ал бұл көбінесе жеткілікті қуатты интеграцияланған құрылымдар және топтар) бақылауының астында болатын тұрақсыз немесе қанағаттанғысыз қаржылық-экономикалық жағдайлары туғызған болса, онда соңғысы басқа жақта қалып қоймауы керек.

Жоғарыдан айтылғандардан шығатын қорытынды, меншіккерлердің меншігінде табылатын өнеркәсіптік кәсіпорындардың нәтижелері мен жағдайлары үшін олардың жауапкершіліктері жүйесін жасау қажеттіліктері екенін атап өткеніміз орынды.

Бұл тек қаланы құраушы кәсіпорындардың проблемалары емес. Бұл бүкіл Қазақстан экономикасындағы, сонымен бірге ерекше қатынастағы – стратегиялық қаланы құраушы және басқа ерекше әлеуметтік-экономикалық маңыздылығы бар кәсіпорындар проблемасы, аталмыш проблема мейлінше өткір болып тұр.

Меншіккерлер өздерінің кәсіпорындарының мәселелерін шешуге соншалықты құштар еместігін айтуымыз керек. Олар күтіп отыр. Бәрібір мемлекет қаражат бөледі және көмектеседі. Қаржылық проблема жүктерін арқалап тұрған төлемге қабілетсіз кәсіпорындарды модернизациялауға қаржы жұмсаудың қажеті не? Құқықтық базаның дамымағандығын пайдалана отырып, күте тұрған дұрыс. Ал егер, тіпті жаман болса, онда кәсіпорынды мүлдем тастап кеткен жөн.

Осыдан кейін банкроттық туралы заңнамалардың меншіккерлердің жауапкершілігі бөліміне өзгерістер енгізу керек деген пікір туындайды. Борышкердің ұйымдарының мүмкін болатын таратылуы кезінде меншіккердің жоғалтуынан басқа борышкер тұлғаны бақылайтын біріккен жауапкершілікті ендіру керек.

Сонымен қатар, меншіккерлерде бұрынғысынша өз кәсіпорындарын қаржылық сауықтыру бойынша шараларды қабылдау мотивтері мен мүмкіндіктері қалады. Ерекше әлеуметтік-экономикалық маңызы бар ұйымдар жағдайында барлығын мемлекетке аударып қоя отырып, қол жетімсіздік болып көрінетін меншіккерлер жауапкершілікті алып жүруден және антидағдарыстық шараларға арналған шығындарынан шеттетіледі.

Мемлекетте қаланы құраушы құрылымдардың мәселелерін шешуден бұлтрудың мүмкіндіктері жоқ. Бірақ, ресурстары да (ақшалары) бәріне бірдей жете бермейді. Бұдан басқа, арқа сүйенушілік кейіпті өсіруге де, көтермелеуге де болмайды.

Сондықтан мемлекет төлем қабілеттілігі жоқ ұйымдарға, сонымен қатар монобейінді қалалардың қаланы құраушы өнеркәсіптік құрылымдарына қолдау көрсетудің нақты стратегиясын жасауы қажет. Төменде біз жасалған стратегиялардың негізгі ережелерін ұсынып отырымыз:

1. Ұйымдардың және оның меншіккерлерінің жеке мүмкіндіктері есебінен қаржылық сауықтыру және банкроттығын ескерту. Мемлекет рөлі нормативті-заңнамалық және ұйымдық-басқаратын сипаттағы шараларын қолдану арқылы қолайлы жағдайлар жасауымен қорытындыланады.

2. Жеке өз ресурстары жетіспеген жағдайда, егер мемлекеттік органдар ұйымдардың банкроттығын ескертуі жөніндегі ұстанымын тудырса, ондай жағдайда тікелей қаржылық көмек формасындағы мемлекеттік қолдау көрсетіледі.

3. Қолдау (немесе олардың мақсатқа лайықтылығы мойындалса) шаралары жетіспеген жағдайда банкроттықтың (конкурстық өндірісті кіріктіре отырып) сот процедураларына ауыстырылуы іске асырылады. Мұнымен бірге негізгі міндеттер бизнесті сақтау және несиегерлердің талаптарын барынша қанағаттандыру кезінде қолда бар өндірістік

мүліктік кешенді (бизнесті сату немесе активтерді ауыстыру арқылы) тиімді пайдалану болып табылады.

4. Қаланы құраушы ұйымдардың бизнесін сақтаудағы экономикалық мақсатқа лайықтылықтың жоқ кезінде конкурстық өндірістегі кәсіпорындарды таратуды іске асыру керек. Негізгі міндет — моноқалалардың әлеуметтік проблемасын шешу.

Мемлекет есебінен әлеуметтік-саяси мәселелерді кешенді шешу аталмыш монобейінді қалалардың қаланы құраушы құрылымдарының бизнесін сақтаудың мақсатқа лайықсыздығы мойындалған жағдайда ғана өткізілуі керек.

Қаланы құраушы құрылымдардың мәселелерінің көпшілігі, антидағдарыстық қайта құрылымдауды өткізуді кіріктіре отырып, банкроттық институты ұсынатын мүмкіндіктерді сауатты қолдану барысында шешілуі мүмкін.

Қаланы құраушы ұйымдардың банкроттық туралы істі қозғауы жағдайында меншіккерлердің басты мүдделері ұйымға арналған меншікті сақтаудан тұрса, ал мемлекет пен қоғам мүдделері оның меншіккері кім болатынына қарамастан, жұмыс істеуге қабілетті бизнесті сақтаудан тұрады. Банкроттық институты бизнесті құртуды болдырмайтындай бағытқа тиімді пайдаланылуы мүмкін. Банкроттық туралы істе қолданылатын процедураларды жүргізу антидағдарыстық қайта құрылымдауды жүргізу жолымен бизнесті сақтауға мүмкіндік беруі мүмкін.

Атап айтқанда, тіпті конкурстық өндіріс тарату процедурасы ретінде мүлікті бөлшектері бойынша еркін және бәрін сату тұрғысынан емес, антидағдарыстық қайта құрылымдандыруды жүргізу тәсілі ретінде қарастырылуы керек.

Мұндай қайта құрылымдандыру барысында мүмкін бизнесті тұтас немесе мүмкін оның қандай да бір бөлімдерінің тиімді жұмыс істей алуы айқындалады, соған орай сақталуы керек шығар. Сонда мүліктік кешенді және саудаларда сатуды тиісінше бөліп жүргізеді.

Ал керісінше болған жағдайда (егер тиімді жұмыстарды қамтамасыз етудің мүмкіндіктері болмаса) жеке-жеке бәрін сату жүргізіледі, ал мемлекет ресурстары аталмыш кәсіпорында жібермеу керек, моноқалаларда бар әлеуметтік мәселелерді шешуге шоғырландырған дұрыс.

2.2 Оңтүстік Қазақстан облысының кіші және моноқалалары

Арыс — Оңтүстік Қазақстан облысындағы қала (1956 жылға дейін — поселка), облысқа бағынышты қала.

Арыс 1900 жылы темір жол торабындағы станция ретінде құрылған. Орынбор — Ташкент жолдары Алматы бағытымен құрылған. Теміржол вокзалының ғимараты 1901-1904 жылдары салынған және тәуелсіздік алғаннан кейін күрделі жөндеуден өткізілген, күні бүгінге дейін II Николай императорының вензелясы сақталған.

Аудан 6 ауыл округін құрамына алған. Арыс (Сырдарияға барып құйылады) өзенінің сол жақ жағалауында орналасқан.

Халқының саны - 67122 адам (ауыл округтері тұрғындарын қоса есептегенде).

Қаланың мейлінше ірі кәсіпорны теміржол көлігі кәсіпорны болып табылады. Арыс станциясы территориясына теміржол саласына (шпалға май сіңіру зауыты, жөндеу және локомотив депосы, жол кәсіпорны және т.б.) қызмет көрсететін жөндеу және локомотив кәсіпорындары шоғырландырылған.

Ауыл шаруашылығы өндірісінің негізгі бағыттары ет, сүт өндірісі, мақта шикізатын, көкөніс және бақша дақылдарын өсіру болып табылады. 2005 жылы Арыс қаласын дамыту бағдарламасы қабылданды. Қала экономикасы әлеуметтік-экономикалық даму жоспарының орташа мерзіміне сәйкес дамып келеді.

Кентау — Оңтүстік Қазақстан облысындағы облысқа бағынышты қала. Қаратау жотасының аяқ жағына, Түркістан қаласының солтүстік-шығысына 30 км қашықтықта орналасқан. Ащысай полиметалл кен орнын дамыту үшін Мырғалымсай поселкесі базасында 1955 жылы тамыз айында құрылған. Қала халқы құрамын Кеңестер Одағы уақытында Ресейден келгендер — қуғын-сүргінге ұшырағандардың үрім-бұтақтары: гректер, орыстар, немістер, кәрістер, еврейлер, шешендер және т.б., сондай-ақ, қазақтар, татарлар және өзбектер құрады. Ірі тау-кен кәсіпорны, трансформатор зауыты, экскаватор зауыты болды. 80-жылдардың аяғы мен 90-жылдардың басында тұрғындардың жаппай басқа жаққа қоныс аударуы басталды, рудниктер мен өнеркәсіп кәсіпорындары жабылды. Қазіргі таңда халқының саны — 84,5 мың адам (қала жанындағы поселкелерді қосқанда).

Түркістан - Оңтүстік Қазақстан облысындағы қала. Облысқа бағынышты қала. Қазақстанның ежелгі тарихи қалаларының бірі.

Түркістан қаласы әкімшілігіне бағынышты территория құрамына Түркістан қаласының өзі, сондай-ақ 35 селоға орналасқан 12 селолық округ кіреді.

1897 жылғы санақ мәліметтері бойынша қалада 11 253 тұрғын (6037 еркек және 5216 әйел) болған.

1897 жылғы ана тілі бойынша қала тұрғындарын бөлу мынадай болған: өзбектер — 79,2 %, қырғыз-қайсақтар (қазақтар) — 12,5 %, татарлар — 4,5 %, орыстан (великоростарды, малоростарды және

белорустарды қосқанда) — 2,7 %, поляктар — 0,4 %, парсылар — 0,16, сарттар — 0,13 %.

Түркістан қаласы да кірген тұтас Шымкент уезінде 1897 жылы 285 059 адам тұрды, 1897 жылғы ана тілі бойынша қала тұрғындарын бөлу мынадай болған: қырғыз-қайсақтар (қазақтар) — 78,8 %, сарттар — 11,2 %, өзбектер — 7,2 %, , орыстар (великоростарды, малоростарды және белорустарды қосқанда) — 2,2 %, татарлар — 0,2 %, еврейлер — 0,06 %.

Шекаралардағы тұрғындар санағына сәйкес 1999 жылы өзгерістер төмендегідей болды: 1979 ж. — 65 443 адам, 1989 ж. — 77 692 адам, 1999 ж. — 85 613 адам. Қазіргі шекаралардағы қала тұрғындары төмендегідей болып өзгерді: 1999 ж. — 102 505 адам, 2009 ж. — 142 899 адам.

Түркістан қаласы әкімшілігіне бағынышты территориялар тұрғындарының соңғы мәліметтері бойынша 235,8 мың адам (2011 ж.). Оның ішінде қалада — 62,4 % (жеке Түркістан қаласында 147,1 мың адам), селоларда — 37,6 %, 12 ауылдық әкімшілікке біріктірілген 35 селода.

Жетісай — Қазақстандағы қала, Оңтүстік Қазақстан облысындағы Мақтаарал ауданының орталығы. Ол 1951 жылы құрылған, ал қала мәртебесін 1969 жылы алған. Халқының саны 33 093 адам (2012 ж.).

«Жетісай» кәсіпорны электр щиттік және жоғары вольттық құрал-жабдықтар өндіреді. Жетісайдың фирмалары мен компаниялары ландшафттық дизайнмен және фитодизайнмен шұғылданады. Олардың кейбіреулері медициналық бұйымдар сатады, құрылыстық қызметтер және автотасымалдау қызметтерін көрсетеді.

Жетісайдың білім беру мекемелері жоғары, орта және орта арнаулы білімдер алуды ұсынады.

Сарыағаш — Оңтүстік Қазақстан облысындағы Сарыағаш ауданының орталығы. Сарыағаш ауданы 1939 жылы құрылған. Өзбекстан Республикасымен 133 км қашықтықтағы шекаралас жерді қамтиды және Өзбекстанның астанасы Ташкент қаласынан 15 км қашықтықта орналасқан.

Сарыағаш емдік қасиеті бар (зәмзам) минералды суларға өте бай. Оларды пығарумен 33 тіркелген кәсіпорын айналысады. Бірақ бұл өлкенің ең басты ерекшеліктері жер асты минералды суларының көздерінде орналасқан көптеген санаторийлер болып табылады.

Бұл жерде Сарыағаш курорттық аймағы да орналасқан, территориясында көптеген санаторийлер — «Ақ Жайық», «Алтынай», «Окси Сарыағаш», «Көктерек», «Жансая», «Жетысу», «Сая», «Береке», «Алтын Бұлақ», «Маржан Су» және «Арай Делюкс термал Резорт» 5 жұлдызды жаңа санаторий класы бар.

Минералды сулар қайнаркөздері, оларды шөлмектерге құятын зауыттар. Санаторийлік-курорттық емдеулер. Жүзім шараптарының элиталы сорттарын өндіру.

Сарыағаш қаласында өте тартымды назар аударарлық орындар аз емес. Мысалы, Ұлы Жібек жолы бойындағы Жүзімдік ауылдық округі территориясына орналасқан ежелгі қалалардың бірі; Сулы Келес өзенінің сағасы жағалауындағы Күлтөбе тарихи ескерткіші; Дәл қазір мемлекеттік бағдарлама бойынша Сарыағаштағы Дарбаза ауылдық округіндегі Ердәуіт және Шәймерден әулиелі орындарын қайта қалпына келтіру жоспарланып жатыр.

Сарыағаш ауданы - Оңтүстік Қазақстандағы аса ірі өнеркәсіптік-аграрлық аймақтардың бірі. Онда заманауи нарықтық инфрақұрылымдар негізі қаланған. Сарыағаш емдік қасиеті бар минералды суларға, бейтонитті саз балшықтар қорына, кварцты құмдарға, сондай-ақ астық, мақта, көкөністер, жүзім, басқа да жеміс-жидектер өсіруге болатын құнарлы жерлерге өте бай.

Сарыағаш ауданында мал шаруашылығы және өсімдік шаруашылығы жақсы дамыған. Аудан экономикасының перспективасы облыстың агроөнеркәсіптік аймағы әлеуеті барынша әрекет ететін кластерлік дамуға негізделген. Сарыағаш ауданында шарап, текстиль және туристік кластерлерді дамытудың мол мүмкіндіктері бар.

Халқының саны 40 599 адам (2012 ж.).

Ленгір — Қазақстанның Оңтүстік Қазақстан облысындағы қаласы (1945 жылдан бері). Тау бөктеріндегі Өгем жотасында орналасқан. Төлеби ауданының орталығы. Оңтүстік Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы бөлігіне орналасқан Төлеби ауданы 1932 жылы құрылған. Аудан құрамына 13 ауылдық округтері кіреді.

Төлеби ауданында белгілі Ақсу-Жабағылы қорығы, Сайрам-Өгем ұлттық табиғи саябағы, екінші «Артек» саналатын «Тау самалы» балалардың оқу-сауықтыру орталығы, «Біркөлік» санаторийі, «Альтекс» демалыс аймағы, тау шаңғысы базасы орналасқан.

Бұл елдімекеннің даңқының асқақтаған шағы өткен ғасырдың 40–50-жылдары, мұнда көмір шахтасы жұмыс істеген болатын. Мұнда көмір XIX ғасырдың аяғынан бастап өндірілсе де, оны түйелерге артып, Шымкент сантанин зауытына апаратын. Бұл сала қалаға теміржол торабы кіргізілгеннен кейін ғана дами түсті. Ол кезде «көмір» ақшасының есебінен үйлер және әлеуметтік-мәдени-тұрмыстық объектілер бой көтерді, көшелер көріктендірілді. Бірақ 60-жылдары қоңыр көмір кенінің перспективасы жоқ деп, шахталар жабылды, дегенмен ол кезде тәулігіне 3 мың тоннаға дейін көмір өндірілетін еді. Әрине, мұндай көмірдің өнеркәсіп үшін калориясы төмен болатын, алайда тұрмыстық қажеттілік үшін оның маңызы зор еді.

Халқының саны 25 298 адам (2012 ж.).

Шардара - қаласы (1968 жылдан бастап) Оңтүстік Қазақстан облысындағы аудан орталығы. Шардара су қоймасында орналасқан, мұнда Шардара ГЭС бар. Шардара ауданы 1969 жылы Қызылқұм өлкесін итеру кезінде құрылды. Ауданға су қоймасының жағасында орналасқан, барлық жағынан да Өзбекстан территориясы қоршаған Арнасай анклавы кіреді. Аудан құрамында 10 ауылдық округі бар.

Аудан экономикасының негізін ауыл шаруашылығы құрайды. 65 мың гектардың жартысына мақта шикізаты, бақша өнімдері, көкөністер мен жеміс-жидектер өсіріледі. Аудан бойынша ауыл шаруашылығында жалпы ішкі өнімдердің 54%-ы мақта шаруашылығына түседі. Ауданда сондай-ақ, мал шаруашылығы және балық шаруашылығы жақсы дамыған.

Халқының саны 30792 адам (2012 ж.).

Оңтүстік Қазақстан облысының Әкімшілігі аймақтық моноқалалар тізіміне алты қаланы кіргізуді ұсынды. Қазір ҚР экономикалық даму және сауда Министрлігі (ЭДСМ) жасаған тізімге Кентау қаласы да енгізілген. Облыстық Әкімшілік ҚР ЭДСМ-не осы мәселелер бойынша қала экономикасының тек бір ғана салаға тәуелділігін ескере отырып, моноқалалардың критерийлерін анықтау жөніндегі ұсыныстарын жіберді. Бұдан басқа тұрғындардың жұмыспен қамтылуы деңгейі, сондай-ақ тұрғындардың қаланың әкімшілік мәртебесіне тәуелділігінің саны анықталуы керек.

Осыған байланысты, Әкімшілік моноқалалар тізіміне Арыс, Түркістан, Сарыағаш, Жетісай, Шардара және Ленгір қалаларын қосымша кіргізу туралы ұсыныстарын берді.

Сонымен қатар Арыс қаласында жұмыспен тұрақты қамтамасыз етілген тұрғындардың 60%-ы бюджеттік мекемелерде, ал 20%-ы «Қазақстан темір жолы» Ұлттық компаниясы АҚ құрылымдарында еңбек етеді. Түркістан қаласындағы жұмысқа жалданғандардың санының 80%-ы бюджеттік мекемелер қызметкерлері болып табылады. Осы тұста Сарыағаш, Жетісай, Шардара, Ленгір секілді шағын қалалардың мәселелері жоғарыда аты аталған қалалардың мәселелерімен бірдей екендігін атап өткеніміз орынды. Егер Әкімшіліктің ұсыныстары қабылданатын болса, онда облыс орталығынан басқа аймақтағы қалалардың барлығы да моноқалалар қатарында мойындалатын болады.

Оңтүстік Қазақстан облысындағы шағын және монобейінді қалалардың экономикалық мәселелері – бұл негізгі қаланы құраушы кәсіпорындардың тоқтап қалуы немесе тоқтап қалу қауіп-қатері, өндіруші кәсіпорындағы кен базасының таусылуы, ел экономикасын әртараптандырудың төмен деңгейі, өнімдердің бәсекеге қабілетсіздігі, тұрғындардың басым бөлігінің қаланы құраушы кәсіпорындарға тәуелділігі, қала халқының қаланы құраушы кәсіпорындардан түсетін

салықтық түсімдерге жоғары тәуелділігі, салық базаларының қысқаруы [48].

Бұл қалаларға тән әлеуметтік мәселелер мыналар: өзін-өзі жұмыспен қамтамасыз етудің жоғары деңгейі, тұрғындар кірістерінің төмен деңгейі, өмір сүру сапасының төмендігі, көптеген моноқалалардағы тұрғындарының санының қысқаруы, әлеуметтік қарқындылықты өсірудің мүмкін болатын тенденциялары. Инфрақұрылымдардың мәселелер – бұл территориядағы инженерлік әлеуметтік инфрақұрылымдардың тозуының жоғары деңгейі және жоғары экологиялық жүктемелер.

Өмірді қамтамасыз ету мәселелері – егер оларды құрылымдайтын болсақ, онда, әрине, бұл: инженерлік коммуникациялардың тозғандығы, ТКШ мәселелері, тұрғын үй қоры, су тазалайтын, канализациялық құрылғылар, экологиялық мәселелер, бұдан басқа мектепке дейінгі орындардың тапшылығы көрсетілген.

Оңтүстік Қазақстан облысындағы шағын және монобейінді-қалалардың әлеуметтік-экономикалық дамуының жасалған тұжырымдамаларының мақсаты шағын және монобейінді қалалардың орта және ұзақмерзімдік перспективасының тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуы болып табылады. Негізгі міндеттері – моноқалаларды тұрақты жұмыс істейтін кәсіпорындардың өндірістік сыйымдылыққа тәуелділігін оңтайландыру; экономикасын әртараптандыру және кіші және орта бизнесті дамыту; кіші және моноқалалар халқының жұмыспен қамтылуының оңтайлы құрылымдарын қамтамасыз ету; экономикалық өсу тұрғысынан еңбек ұтқырлығын арттыру арқылы еңбек әлеуетін бығыратып орналастыру; халықтың оңтайландырылған санының есебіндегі қалалардың әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымдарын қолдау.

Бағдарламаны іске асыру тетіктері: кіші және моноқалаларды жоғары, орташа және төмен экономикалық әлеуеттердегі қалаларға топтастыру; шағын және моноқалалардың экономикалық әлеуетке тәуелділігіндегі оларды дамыту жөніндегі шаралар тәсілдерінің дифференциациясы. Жоғары және орташа әлеуеттегі кіші және моноқалалар – экономиканы әртараптандыру, кіші және орта бизнесті дамыту; жаңа жобалар үшін кадрлар даярлау; халықтың оңтайландырылған санына қарай әлеуметтік инженерлік инфрақұрылымдарды дамыту. Төмен әлеуеттегі кіші және моноқалалар үшін – шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту арқылы жұмыспен қамтуды қолдау; экономикалық өсу тұрғысынан қарағанда еңбек әлеуетін бығыратып орналастыру; әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымдарды минималды қажетті деңгейге қолдау; қалалардың мәртебесінің өзгерістеріне орай тұрғындарды жаңа жерге орналастыру.

Қалаларды жоғары, орта және төмен әлеуеттегі моноқалаларға жатқызудың критерийлері: бұл қаланы құраушы кәсіпорынның болуы, перспективасында шикізат базасының болуы, бюджеттің өз-өзіне жеткіліктілігі, моноқалалардың аса ірі көліктік дәліздер тоғысуларында орналасуы, шағын және моноқалалардың ірі қалаға жақын орналасуы немесе агломерация құрамында болуы, экономиканы әртараптандыру үшін әлеуеттің болуы, елдімекендерге жасалатын кең де ауқымды қызмет түрлерінің спектрін көрсету мүмкіндіктері, кіші және орта бизнестің белсенді түрде әрекет етуші кәсіпорындарының жоғары үлесі, соңғы онжылдықтағы миграция сальдосының қолайсыз серпіні; әлеуметтік инженерлік инфрақұрылымдардың тозуы, экологиялық оқиғалар.

Оңтүстік Қазақстан облысындағы шағын және монобейінді қалаларды дамытудың стратегиялық бағыттары мыналар болуы мүмкін: өзіне тартымды аудандардың орталығы ретінде олардың, оның ішінде ауылшаруашылықтық, рекреациондық, туристік рөлін күшейту; қалыптасқан мамандандыру жаңа нарықтық жағдайларда тиімсіз болса, онда оны қайта бейіндеу; олардың рөлін аса ірі қалалардың (көліктік тораптар, басты қаладан шығарылған немесе басты қаланың кәсіпорындарымен өзара байланысты өнеркәсіптік кәсіпорындарды – агломерация орталығын, рекреациондық және басқа қызмет көрсету орталықтарын немесе агломерацияның толықтырушы шаруашылық кешенін және т.б. орналастыру) агломерациясындағы құрылымдық орталықтары ретінде күшейту; қаланың қалыптасқан әлеуетіне сүйенген, әсіресе біліктілігі жоғары кадрлардың ерекшеліктеріндегі функцияларды дамыту; ең алдымен тарихи қалаларды (Түркістан қ.), бұл мақсаттар үшін ерекше қолайлы табиғи жағдайлары (Ленгір, Сарыағаш) және тарихи, мәдени ескерткіштері бар қалаларды дамыту;

Кіші және моноқалаларды өсірудің маңызды тетіктері қолдан келгенінше шағын бизнесті дамыту, маркетингтің ойластырылған жүйелерінің және қала имиджін жан-жақты жақсарту жөніндегі іс-шараларды шебер жүргізу нәтижесінде инвестицияларды тарту, жергілікті билік органдарының кәсіпорынды қолдау және аталмыш қаланың жағдайындағы барынша перспективті бизнес бағыттары шараларын кеңінен пайдалану болып табылады.

Қазақстанның оңтүстігіндегі шағын қалаларды дамытуды белсенділендіру міндеттері бұл қалалардың ірі өнеркәсіптік орталықтар ретінде дамуын талап етпейді. Шағын қалалардың басым бөлігі ірі өнеркәсіпті орналастыру үшін қолайлы алғышарттарды иеленбеген: ыңғайлы құрылыс алаңдарын, отын-энергетикалық және шикізат ресурстарын, сумен жабдықтаудың жарамды жағдайларын, ағын суларды бұрып жіберуді және т.б. Бұл қалалардағы өнеркәсіптің дамуына қолайлы

болуына септігін тигізетін басты фактор – олардың еңбек ресурстары – маңызды орын алатыны және пайдаланылуы тиіс екендігі сөзсіз. Дегенмен ол, әдеттегідей, ірі өнеркәсіптік құрылыстарды іске асыруға мүмкіндіктер бермейді: шағын қалада бар еңбек ресурстары салыстырмалы түрде үлкен емес және ірі кәсіпорындар құрылыстары кезінде жылдам таусылып қалуы мүмкін, басқа жақтардан жұмысшы күштерін тартудағы қажеттіліктер туындайды. Көптеген жағдайларда шағын қалалардағы ірі өнеркәсіптік кәсіпорындар құрылыстары экономикалық жағынан тиімді болмайды.

3 ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ МОНОҚАЛАЛАРДЫ ДАМУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

3.1 Моноқалалардың қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайларын талдау

Қазақстандағы моноқалаларды дамытудың негізгі бағыттары Қазақстан Республикасы Президентінің 2012 жылғы 27 қаңтардағы «Әлеуметтік-экономикалық модернизация – Қазақстан дамуының басты бағыты» Қазақстан халқына Жолдауын және Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 мамырдағы № 683 Қаулысын жүзеге асыру шеңберінде жасалған [49].

Моноқалаларды дамытудың негізгі бағыттары еліміздің 2020 жылдарға дейінгі территориялық-кеңістіктік дамуының Болжамды сызбасын іске асыру механизмдерінің бірі болып табылады.

Сонымен бірге моноқалаларды дамытудың негізгі бағыттарын жасау «Аймақтардың дамуы», «Бизнесің 2020 Жол картасы» бағдарламаларының, 2020 Жұмыспен қамту және басқа да бағдарламалардың аясындағы және еліміздің постдағдарыстық дамуы жағдайындағы ұзақмерзімдік негіздегі монобейінді қалаларды (моноқалаларды) дамытуға арналған қосымшалардағы олардың шараларын шоғырландыра және толықтыра отырып, аймақтарды дамытуды мемлекеттік қолдау жөніндегі шаралардың қисынды жалғасы болып табылады.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 мамырдағы № 683 Қаулысына сәйкес «Моноқала – бұл барлық бір немесе бірнеше (көп емес) қала құраушы, бір бейінді және шикізаттық бағыттағы қаланың экономикалық және әлеуметтік жағдайын айқындайтын кәсіпорындарда еңбекке жарамды халықтың және өнеркәсіп өндірісінің негізгі бөлігі (20 пайыздан астамы) шоғырландырылған қала».

Моноқалалар санатына тұрғындарының саны 10 мыңнан 200 мыңға дейін адамы бар және төмендегі критерийлердің бірін сипаттайтын қалалар кіреді:

1) қаланың негізінен өңдеу секторының қала құраушы кәсіпорындарының өнеркәсіп өндірісінің көлемі жалпы қалалық өндіріс көлемінің 20 пайыздан астамын құрайтын (мономамандандыру);

2) қаланың қала құраушы кәсіпорындарында жұмыспен қамтылған халықтың 20 пайыздан астамы жұмыс істейтін;

3) қала құраушы кәсіпорындары жартылай істейтін немесе мүлдем істемейтін өлшемдердің бірімен сипатталатын қалалар кіреді.

Сонымен бірге көптеген моноқалаларға қала сыртындағы поселкелер және қалалармен экономикалық тығыз байланысты селолық елдімекендер әкімшілік тұрғыдан бағынышты болады.

Моноқалаларды дамытудың негізгі бағыттарын жасау шеңберінде, сондай-ақ, жекелеген шағын қалалар, жұмыс істемейтін немесе аз-аздап жұмыс істейтін жоспарлы экономика кезеңіндегі бұрынғы моноқалалар және қазіргі таңдағы қаланы құраушы кәсіпорындар қарастырылады.

Моноқалалар тізімі Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 20 наурыздағы мәжілісінде қуатталған болатын.

Моноқалалардағы объективті жағдайлар мен қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық мәселелер моноқалаларды дамытудың негізгі бағыттарын жасау қажеттілігін мәжбүрлейді.

Моноқалаларды дамытудың негізгі бағыттары моноқалалардың туындаған әлеуметтік-экономикалық мәселелерін шешуге және еңбек және экономикалық әлеуеттерін, сондай-ақ табиғи басымдықтарын ескере отырып, оларды одан ары қарай дамытудың перспективті бағыттарын айқындауға бағытталған.

Бұл қалаларда туындаған мәселелерді шешу моноқалаларды дамытудың негізгі бағыттарын жасау шеңберінде стихиялық немесе құтқару әдістерімен емес, жүйелі әрі ұзақмерзімдік тәртіпте шешуді жоспарлайды. Жергілікті атқару органдары облысты дамыту бағдарламасына өзгерістер мен толықтыруларды ендіру кезінде Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 мамырдағы № 683 Қаулысының ережелерін ескеруі тиіс.

Сонымен бірге 2012 жылы облысты дамыту бағдарламасы шеңберінде жергілікті бюджеттен қаржыландыру іс-шараларын ескере отырып, өкілетті органдар жасаған кепілдемелерге сәйкес моноқалалар бағдарламалары тізіміне кіргізілмеген әрбір шағын қаланы дамытудың облыстық әкімшілік жасаған кешенді жоспарлары бойынша моноқалаларға тән бар мәселелерді шешу барысында шағын қалалар мен поселкелердің экономикасы мен өмір сүруін қамтамасыз ететін инфрақұрылымдарын дамыту жөніндегі жүйелік жұмыстары басталған болатын.

Бағдарламаларда қолданылатын мақсаттар жетістіктер, мақсатты индикаторлар, міндеттер (бағыттар), нәтиже көрсеткіштері және терминдер үшін жауапты мемлекеттік органдар мен басқалай ұйымдар мыналар:

1) өкілетті органдар – Қазақстан Республикасының экономика және бюджеттік жоспарлау Министрлігі, Қазақстан Республикасының аймақтық дамыту Министрлігі;

2) жергілікті деңгейдегі бағдарлама үйлестірушісі – жергілікті бюджеттен қаржыландырылатын, облыс Әкімі анықтаған, жергілікті жерлерде моноқалаларды дамытудың негізгі бағыттарын іске асыруға жауапты атқарушы орган;

3) қаржылық агент – бағдарлама шеңберінде «Бизнестің Жол картасы 2020» бағдарламасы шеңберіндегі секілді функцияларды іске асыратын «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры» АҚ («Даму» ФРП);

4) конкурстық комиссия – моноқалаларды дамытудың негізгі бағдарламаларын жасау шеңберінде жүзеге асырылатын, моноқалалардағы конкурстық негіздегі жаңа өндірістерді жасауға арналған гранттарды іріктеу жөніндегі аймақтық үйлестіруші кеңестер үшін ұсыныстарды (кепілдемелерді) шығару жөніндегі орган;

5) жұмысшы тобы – өкілетті органдар кезінде құрылған, моноқалаларды дамытудың негізгі бағдарламаларын жасау шеңберінде жүзеге асырылатын, конкурстық негізде моноқалаларды дамытудың кешенді жоспарларының инвестициялық жобаларын іріктеу жөніндегі жұмысшы тобы;

6) аймақтық саясат мәселелері жөніндегі ведомствоаралық комиссия –

Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы аймақтық саясат (ВАК) мәселелері жөніндегі консультативті-кеңес органы;

7) «якорль» инвестициялық жоба – Қазақстан экономикасының шикізаттық емес секторларында іске асырылатын және кемінде 100 жұмысшы орынын жасауға жоспарланатын индустриаландыратын Картаның моноқалаларды әртараптандыруға бағытталған орта және ірі инвестициялық жобасы.

1. Моноқалалардың жалпы сипаттамасы.

Қазақстан Республикасында жоспарлы экономиканың мұраларының бірі тұрғындар алдында өндірістік циклдары (өндірістік құраушы) әлеуметтік және экологиялық жауапкершілікпен ажырамас байланысты болған территориялық-өндірістік кешендерді дамыту принциптері бойынша құрылған монобейінді елдімекендер болды.

Қазақстанда 27 қала моноқалалар тізіміне енгізілген, тұрғындарының саны 1,53 млн. адамды немесе елдегі қалалық халықтың 16,8 %-ын құрайды (қосымша 1), олардың ішінде 16 қала тиісті аудандардың әкімшілік орталықтары болып табылады, 11 қала аудан орталығы емес – Степногорск, Текелі, Серебрянск, Курчатов, Шахтинск, Саран, Қаражал, Лисаковск, Арқалық, Ақсу, Жаңаөзен. Олардың бір бөлігі облыстық маңызы бар қалалар болып табылады, ал бір бөлігі аудандардың біріктірілуі нәтижесінде аудан орталығы мәртебесін жоғалтқан.

Қазақстанның моноқалалар тізімін, негізінен, 50 мың адамға дейінгі тұрғыны бар шағын қалалар құрайды, халқының саны 100 мыңнан асатын орташа төрт қала – Теміртау, Рудный, Жаңаөзен, Екібастұз бар.

Қалалардың экономикалық базасын талдау, олардың салалық құрылымдары, негізгі қалану құраушы кәсіпорындар туралы мәліметтер

бізге қалалардың төмендегі функционалды үш типін бөліп қарауға мүмкіндік берді:

1) өндіруші өнеркәсіптің басымдығымен дамитын қалалар – 21 қала:

көмір өндіру – Абай, Саран, Шахтинск, Екібастұз;
мұнай мен газ өндіру – Ақсай, Құлсары, Жаңаөзен;
металл рудаларын өндіру – Арқалық, Балқаш, Зыряновск, Қаражал, Кентау, Лисаковск, Риддер, Рудный, Текелі, Хромтау;
шикізат ресурстарының басқа да түрлерін өндіру – Жанатас, Қаратау, Жітіқара;

2) өңдеуші өнеркәсіптің басымдығымен дамитын қалалар – 6 қала:
химия өнеркәсібі – Серебрянск;
машина құрылысы, металлургиялық өнеркәсіп (алтын), уран өндірісі – Степногорск;

металлургия өнеркәсібі – Ақсу, Жезқазған, Сәтпаев, Теміртау;

3) ғылыми-өнеркәсіптік орталық – Курчатов қаласы.

Қала құраушы кәсіпорындардың ағымдағы жағдайы бойынша оларды төмендегіше ажыратуға болады:

1) қала құраушы кәсіпорыны жұмыс істейтін моноқалалар (19 қала) – Абай, Ақсай, Ақсу, Балқаш, Жаңаөзен, Жезқазған, Жітіқара, Зыряновск, Қаражал, Құлсары, Курчатов, Лисаковск, Риддер, Рудный, Сәтпаев, Теміртау, Хромтау, Шахтинск, Екібастұз;

2) қала құраушы кәсіпорыны арақідік жұмыс істейтін моноқалалар (5 қала) – Арқалық, Жаңатас, Қаратау, Саран, Степногорск;

3) қала құраушы кәсіпорыны жұмыс істемейтін моноқалалар (3 қала) – Кентау, Серебрянск, Текелі.

Ауданға бағынышты моноқалалардың жеке бюджеттері жоқ, қаржыландыру жоспарлары бойынша олар аудандық бюджеттен қаржыландырылады. Сонымен бірге аудандар бюджеті негізінен дотациялық сипатты алып жүреді.

2. Өнеркәсіптік өндірістің және шағын бизнестің жағдайы.

Қазақстанның өнеркәсіптік әлеуетінің айтарлықтай бөлігі моноқалаларда бытырата орналастырылған.

Мәселен, Степногорск қаласы Ақмола облысының (2009 жылы 32,3%-ы, 2010 жылы 27,5%-ы, 2011 жылы 28,9%-ы) өнеркәсіптік өндірісінің жалпы көлемінің айтарлықтай үлесімен айналысатын өнеркәсіптік өндіріс орталығы болып табылады.

Ақтөбе облысындағы Хромтау қаласы территориясында Қазақстандағы өндірілетін хром рудасының барлық көлемі және ТМД елдеріндегі хром рудасының 95%-ы шығарылады. Қостанай облысындағы Жітіқара қаласында Қазақстандағы жалғыз «Қостанай минералдары» АҚ асбест комбинаты хризотил-асбест рудасын

шығарумен, осы кенді байытумен және осы негізге арналған тауарлы асбест өндірумен шұғылданады.

Қостанай облысының экономикасына Рудный қаласында орналасқан «Соколов-Сарыбай тау-кен байыту өндірістік бірлестігі» (темір рудасын шығару) АҚ жұмыстарының нәтижесі үлкен ықпал етеді. Кәсіпорынның облыстың өнеркәсіптік өндірісінің жалпы көлеміндегі үлесі 57%, ал салық бойынша – 62,4 % құрайды.

Бұрынғы Кеңестер Одағындағы қорғаныс саласындағы негізгі арнайы жұмыстарды орындау үшін жабық әкімшілік-территориалдық жасалымдар құрылған, қазіргі таңда оларды моноқалалар қатарына жатқызу қажет. Қазақстандағы осындай қалалардың қатарына Курчатова қаласын кіргізуге болады.

Моноқалалардағы өнеркәсіптік өндіріс бір-екі салаға арналған айрықша мамандандырылғандығымен сипатталады, ал басқа салалары айтарлықтай дамымаған немесе қаланы құраушы кәсіпорны жұмыс істеуін тоқтатқан. Өндіріс көлемінің төмендеуі немесе қаланы құраушы кәсіпорынның жұмыс істеуін тоқтатуы қаланың әлеуметтік-экономикалық жалпы жағдайын нашарлатуға алып келеді.

Тұрғындардың жан басына шаққандағы өнеркәсіптік өндіріс көлемі моноқалаларда – мұнай, газ, металл рудаларын өндіру орталықтарында (Ақсай, Ақсу, Қаражал, Хромтау, Зыряновск, Құлсары, Риддер) орташа республикалық деңгейін жоғарылатады.

Пайдалы қазба байлықтарын шығару орындарында орналасқан моноқалалардың дамуы өнімдердің шығу орындарының өмірлік циклы сатыларына, талап етушілігіне және сұраныс деңгейіне тәуелділікте өтеді.

Қазақстанның батысындағы (Ақсай, Жаңаөзен, Құлсары) жаңа мұнай және газ шыққан орындарды игеру аудандарында орналасқан моноқалалар өндірістің жоғары қарқынмен өсуін, инвестициялардың үлкен көлемдерін және тұрғындардың жоғары табыстарын иеленіп отыр.

Сонымен бір уақытта қаланы жасаушы кәсіпорындардың саланы өндіретін бірқатар моноқалаларының ішінде пайдалы қазбалардың артық мөлшерінің таусылуына, өнімдерге деген сұраныстың азаюына байланысты өндірістің құлдырауы салдарынан айтарлықтай нашарлап отырғандары да бар. Оларға Арқалық (боксит мөлшерінің таусылу), Текелі (кендердегі түрлі-түсті металдарды ұстауының азаюы), Жітіқара (асбестке деген сұраныстың төмендеуі) қалалары және басқалары кіреді.

Моноқалалардағы өнеркәсіпті өңдеуші кәсіпорындар шығарылған өнімдерінің төмен бәсекеге қабілеттілігінен, сұраныстың жоқтығынан, өтімділік нарығының алыстығынан немесе тасымалдайтын көліктерге (мысалы, Серебрянск қаласы) деген тарифтердің жоғарылығынан тұрып қалады немесе біртіндеп жұмысы ауырлай түседі. Олардың жағдайы

физикалық және моральдық тозығы жеткен құрал-жабдықтардың салдарынан, миграцияның нәтижесінде біліктілігі жоғары кадрларды жоғалту себептерінен тереңдей түседі.

Моноқалалар арасында өнеркәсіптік өндірісінің минимумына дейін мәлімделген немесе жабылған қалалар тобы да бар – Жаңатас, Қаратау, Серебрянск.

Моноқалалардағы шағын бизнесті дамытуға төмен өндірістік және тұтынушылық, қаржылық-несиелік ресурстардың қол жетімсіздігі, кәсіпкерлерде өтімді кепілдік мүліктердің жоқтығы кедергілер келтіреді.

3. Әлеуметтік даму.

1) халқы: моноқалалардың тұрғындарының жалпы саны 2011 жылы 1,53 млн. адамды құрады.

Моноқалалардағы тұрғындардың жалпы санының онжылдық кезең арасында (4%-ға) өскеніне қарамастан, олардың 11-інде тұрғындар саны 11,8%-ға қысқарған. Нәтижесінде тұрғындары санының Арқалықта – 33,5 %-ға, Қаражалда – 19,5%-ға, Абайда – 19,3%-ға, Жаңатаста – 18,2%-ға және Серебрянск қаласында – 16,3%-ға айтарлықтай азайғаны байқалады.

Моноқалалардан тұрғындардың миграцияға кетуінің негізгі себептері – жұмыссыздықтың және өзін-өзі жұмыспен қамтудың жоғары деңгейі, тұрғындардың ақшалай кірістерінің төмендігі, білім алуға деген ұмтылушылық.

Моноқалалардан еңбекке жарамды жастағы тұрғындардың миграцияға кетуінің тағы бір проблемасы тұрғындардың қартаю тенденциялары болып отыр. Кейбір қалаларда тұрғындардың еңбекке жарамды жастан жоғары үлесі 18 %-дан (Лисаковск, Риддер және т.б.) асып отыр.

2) жұмыспен қамту және жұмыссыздық: қазіргі таңда моноқалалардың көпшілігінің проблемасы жұмыстың жоқтығы болып табылады, соның салдарынан жұмыссыздардың деңгейі және тұрғындардың өзін-өзі жұмыспен қамтуының үлесі жоғары.

Республика деңгейі (2009 жылы 7,2%) бойынша салыстырғанда жұмыссыздар деңгейінің жоғары көрсеткіші Арқалық (9,4 %), Кентау (8,7 %), Ақсу (7,9%) қалаларында байқалды. Бұдан басқа моноқалалардың көпшілігінде, экономикалық белсенді тұрғындарының үштен бір бөлігінен астамы өзін-өзі жұмыспен қамту категориясына кіреді.

Тұрғындардың өзін-өзі жұмыспен қамтудың жоғары көрсеткіштері Қаратау (49,7 %), Арқалық (49,3 %), Жітіқара (47,0 %), Жаңатас (37,1 %) және Құлсары (30,7 %) қалаларында байқалды.

Еңбек нарығы сұраныстар мен ұсыныстарға сәйкес сақталады. Еңбек нарығына ұсыныстар тарапынан қазіргі таңда, негізінен, таяу

арадағы селолық аудандарға көшіп келген бұрынғы село тұрғындары шығады. Қайта көшіп келген селолық тұрғындар біліктілігі көбінесе өте төмен және еңбек нарығы талаптарына сәйкес келмейді.

Осының салдарынан моноқалалар экономикасы дамуының перспективаларынан және басымдықтарынан шығатын кадрлар әлеуетін ұдайы өндіру жөніндегі шараларды қабылдау қажеттіліктері пайда болады.

3) тұрғындар өмірінің деңгейі:

-еңбек нарығы проблемасының тікелей салдары моноқалалардағы кедейшіліктің жоғары деңгейін сақтау болып табылады. Көптеген моноқалаларда жан басына шаққандағы кірістер орташа облыстық деңгейге жетпейді. Мәселен, Арқалық, Кентау, Балқаш, Саран қалаларында жан басына шаққандағы ақшалай кірістер орташаоблыстық деңгейдің 80-85%, ал Хромтау қаласында – 73% құрады.

Моноқалалардың тұрғындарының кірістерінің негізгі көздері кәсіпорындардағы және ұйымдардағы еңбек жалақысы (негізінен бюджеттік) болып табылады, оның үлесі кірістердің жалпы сомасының 50-60%-ын құрайды, зейнетақылар, шәкіртақылар, әр түрлі жәрдем-ақылар кірістердің 20-30%-ын, қосалқы шаруашылықтан түсетін кіріс - 10-15% құрайды, қалғандары – жақындарының немесе достарының көмегі.

4. Инженерлік және әлеуметтік инфрақұрылым.

Моноқалаларды көліктік тасымал жөніндегі орналасуы бойынша екі топқа бөлуге болады: темір жол торабының бойына жағалай орналасқаны (20 қала) және темір жолдан шалғай немесе темір жол түйігінде орналасқан (7 қала) қалалар.

Еліміздегі 27 моноқаланың 7 қаласы халықаралық маңызы бар, республикалық маңызы бар – 14 қала, жергілікті маңызы бар – 7 қала автокөлік жолдарының бойын жағалай орналасқан.

Өндірістік инфрақұрылымның қанағаттандырғысыз жағдайы моноқалалардың дамуын ұстап тұрған түйінді мәселелерінің бірі болып табылады. Әсіресе, көлік тасымалының шалғайлығы және автокөлік жолдарының нашар жағдайы өткір қойылып отыр.

Өтімділіктің ірі нарықтардан, қалалық агломерациядан шалғайлығы, көлік тасымалының тұйықтығы Арқалық (590 км), Жезқазған (550 км) секілді және басқа қалалардың да дамуын қиындатуда. Олар облыс орталықтарымен айтарлықтай елеулі оңалту жұмыстарын талап ететін автокөлік жолдары арқылы байланысады.

Инженерлік және әлеуметтік инфрақұрылымдардың қанағаттанғысыз жағдайы еліміздегі моноқалалардың маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Су құбырларының, канализация жүйелерінің, жылу және электр желілерінің жоғары дәрежеде тозып-ескіргендері

айтарлықтай қаржы салымдарын қажет етеді. Мәселен, моноқалалардың (14 қала) жартысында электр желісінің тозуы 70%-ға жеткен. Сонымен қатар ең жоғары көрсеткіштер Ақсай (94 %), Риддер (82 %) және Жітіқара (81,3 %) қалаларына тән. Жылу жүйелерінің ең жоғары тозығы Текелі (80%), Зыряновск (80 %), Серебрянск (78 %), Курчатов (68 %) қалаларында, су құбырлары желілерінің тозуы Жаңатаста (95 %), Зыряновскіде (82 %), Серебрянскіде (75 %), Курчатовта (74 %), Қаратауда (60 %), Кентауда (60 %) өте жоғары болып тұр.

Моноқалаларда апатты жағдайға душар болған үйлердің көп екендігі көңіл алаңдатады. Тұрғын үй қорының жалпы алаңы үлесіндегі ең нашар көрсеткіштер Арқалық (84,7 %), Абай (36,7 %), Жаңаөзен (10,9 %), Қаратау (8,4 %) және Жаңатас (7,1 %) қалаларында байқалады.

Моноқалалардың өмірлік қызметінің қауіпсіздігіне, сондай-ақ экономикалық әлеуетті қорғау деңгейі сапасына техногендік факторлардың және аномалдық табиғи құбылыстардың, қоршаған ортаға антропогендік жоғары қысымдардың және науқандық су тасқындары мен селдің жүруіне, мұз және қар көшкіндеріне, өртке, жер сілкіністеріне, төтенше оқиғалардың медициналық-санитарлық салдарларына қарсы әрекет ететін инфрақұрылымдар құрылыстарының аяқталмағандығы келеңсіз зиянды зардаптарын тигізіп жатқаны анық.

Моноқалалардың әлеуметтік инфрақұрылымдарының негізгі мәселелері, сондай-ақ, мектепке дейінгі мекемелердің жетіспеушілігіне, тұрғындардың медициналық кадрлармен қамтамасыз етілмеуіне байланысты. Мәселен, мектепке дейінгі білім беруді қамту көрсеткіші Қаратау қаласында 34,8 %, Жаңатас қаласында – 35,4 % құрайды, бұл республикалық деңгейден (3-6 жас балалар үшін 65,4 %) айтарлықтай төмен.

5. Экологиялық жағдайлар.

Моноқалалардың өнеркәсіптік дамуына экологиялық зардаптары атмосфералық ауаның ластануы, топырақтың химиялық залалдануы, қоймалардағы тұщы судың және балық қорларының залалдануы, тұрғындардың аурушандығының жоғары деңгейі болып табылады.

Экологиялық жағымсыздықтың көзі мыналар болып табылады:

- 1) күлдік үйінділердің жиналуы, стихиялық қоқыстар және жалпы қалалық тазалық құрылыстарының жоқтығы;
- 2) қалаларға жақын жерде орналасқан канализация жүйелерінің және фильтрация алаңының нашар жай-күйі;
- 3) тау-кен өндіру кәсіпорындарының үйінділерінің және олардың ұзақ сақталуының үлкен көлемі;
- 4) қатты отынмен жұмыс істейтін көптеген кәсіпорым қазандықтардан ластаушы заттардың шығарылуы.

6. Моноқалаларды дамытуды тежеп тұрған негізгі мәселелер мен факторлар.

Еліміздегі моноқалалардың көпшілігінде өткен кезеңдер ішінде негізінен қаланы құраушы кәсіпорындарға немесе басымдық алған салаларға байланысты мәселелер кешені пайда болды.

Өндіріс көлемдерінің төмендеуі, қаланы құраушы кәсіпорындардың біртіндеп немесе толық тоқтауы моноқалалардағы әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың айтарлықтай нашарлауына алып келді.

Жұмысқа тұрғандар санының қысқаруы, тұрғындардың өмір сүру жағдайының нашарлауы, әлеуметтік қарқындылықтың өсуі – міне, Қазақстанның моноқалаларының көпшілігіне тән негізгі мәселелер. Мәселен, соңғы 20-25 жыл ішінде «Қаратау» ПО (қазіргі таңда «Казфосфат» ЖШС) секілді кәсіпорында – 10,6 мың адамнан 1,5 мың адамға дейін қызметкерлер саны айтарлықтай қысқарған. Тағы бір мысал: Саран қаласындағы «Қарагандарезинотехника» ПО 1985 жылы 7 мыңға жуық адам еңбек етсе, ал қазіргі таңда 500 адамнан аспайды. Дәл осындай жағдайлар еліміздің басқа да моноқалаларында көптеп байқалуда.

Қаланы құраушы кәсіпорындағы өндіріс көлемі төмендеуінің және оның қызметін тоқтатуының негізгі себептері өндіруші кәсіпорынның шикізаттық базасының таусылуы, өндірілген өнімдерінің төмен бәсекеге қабілеттілігі, қаланы құраушы кәсіпорындағы ескірген технологиялар, Кеңестер Одағының құлауына байланысты отехнологиялық тізбектің бұзылуы болып табылады.

Осылайша, моноқалалардың экономикасы мен әлеуметтік сфераларына жасалған талдау оған тән негізгі мәселелерді бөліп алуға мүмкіндік беріп отыр:

1) экономикалық мәселелер:

- негізгі қаланы құраушы кәсіпорынның (қалалардың өндіруші кәсіпорының кен базасының таусылуы, өнімдердің бәсекеге қабілетсіздігі) тоқтауы немесе тоқтау қауіп-қатерінің болуы;

- қала экономикасы әртараптандыруының төмен деңгейі;

- тұрғындардың жұмысқа қамтылуының қаланы құраушы кәсіпорынға жоғары тәуелділігі;

- қаланы құраушы кәсіпорынның салықтарының қалалық бюджетке келіп түсуіне қала бюджетінің тәуелділігінің жоғары деңгейі және салық базасының қысқаруы.

2) әлеуметтік мәселелер:

- жұмыссыздықтың жоғары деңгейі;

- моноқалалар тұрғындарының көпшілігінің кірістерінің төмен деңгейі, тұтас алғандағы өмір сапасының төмендігі;

- моноқалалардың көпшілігіндегі тұрғындар санының қысқаруы;

- әлеуметтік қарқындылықтың өсуінің мүмкін болатын тенденциялары.

3) өмірді қамтамасыз ететін инфрақұрылымдар мәселелері:

- инженерлік және әлеуметтік инфрақұрылымдардың тозуының жоғары деңгейі;

- территорияларға жоғары экологиялық жүк;

- территориялардың табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайларға шалдыққыштығы.

7. Моноқалалардың мәселелерін шешудің дүниежүзілік тәжірибесі.

Моноқалаларды дамыту жөніндегі шараларды жасау кезінде монобейінді елдімекендердің мәселелерін шешудің дүниежүзілік тәжірибелері ескеріледі. Дүние жүзінің әр түрлі елдерінің және әр түрлі кезеңіндегі кейбір моноқалаларының біршама мәселелері мен жағдайлары қазіргі таңдағы Қазақстанның моноқалаларындағы оқиғаларға ұқсас болып табылады.

Қалалардың монобейінділігі – Қазақстан экономикасының бірден-бір белгісі емес. Тар ауқымда мамандандырылған қалалар әлемнің басқа елдерінде де кеңінен тараған.

Әр түрлі елдер өз моноқалаларының мәселелерін шешу үшін әр түрлі жолдарды таңдаған. Біздің моноқалаларымыздың мәселелеріне барынша жақындау болатындары Германия, Австралия, Жапония және АҚШ секілді елдер. Мысалы, Германияда Рур бассейніндегі көмір өнеркәсібінің құлдырауына байланысты туындаған мәселелерді шешу үшін мемлекет салықты – көмір саласын субсидиялау үшін «көмір пфеннингін» ендірді.

Моноқалаларды дамытудың дүниежүзілік тәжірибесінде Теннант-Крик (Австралия) қаласының тәжірибесі керемет. Қаладағы көмір шахтасы таусылғаннан кейін қаланы құраушы кәсіпорын мен мемлекет жұмыспен қамтылуын сақтау үшін мамандар мен шахтерлерді басқа кен орнына көшіріліп баруын ұйымдастырды, мұның өзі жұмысшы орындарын ғана емес, сонымен бірге кадрлар әлеуетін сақтауға да мүмкіндік берді.

Жапонияда моноқалалардың проблемасын шешуді мемлекет пен қаланы құраушы кәсіпорын бірлесіп іске асырды. Мұнда басқа қалалардағы компанияның өндірістік қуаттылықтарына қызметкерлердің бір бөлігін ауыстыру ұйымдастырылды. Сонымен бірге, қаланы құраушы кәсіпорындарда экономиканың (электроника және ақпараттық жүйелер; өмір мен тағам өнімдері үшін тауарлар өндірісі; техnobак құру) әр түрлі сфераларындағы жаңа кіші кәсіпорындар құрылды.

Моноқалалардың экономикасын әртараптандырудың мысалдарының бірі Бирмингем (АҚШ) қаласының тәжірибесі де ойдағыдай деп есептеледі. Қаланың табиғи басымдықтарын және инвестицияларды

(мысалы, еркін өндірістік алаңдардағы ұсақ өндірушілер, жоғары білім берудің дамыған инфрақұрылымдары және басқа да шаралар) тарту бойынша үкіметтің ойластырылған саясатын пайдалана отырып, қала қаланы құраушы металлургиялық кәсіпорынның жабылуына байланысты мәселелерді шешті.

Дүниежүзілік тәжірибе көрсеткеніндей, өз мәселелерін барынша ойдағыдай шешкендер мемлекет тарапынан да, қаланы құраушы кәсіпорындар тарапынан да жоғары бірлескен қызығушылық танытқанын аңғару қиын емес.

Негізгі күш-жігер кәсіпкерлікті – қайта даярлау курстары, бизнес-инкубаторлар ұйымдастыру, қаланы құраушы кәсіпорында жаңа өндіріс ашу, салықтық жеңілдіктер - көтермелеуге бағытталған моноқалаларда айтарлықтай прогресс байқалды.

Сондай-ақ, моноқалалар мәселелерін шешу жолдарының бірі қалалар экономикасын ұзақ мерзімдік әртараптандыруға бағытталған баламалы өндірістерді орналастыру жөніндегі «якорлы» деп аталатын жобалар болып табылады.

Әр түрлі халық қоныстанған аймақтарда әлеуметтік-экономикалық жүйенің негізі болып сондағы тұрғылықты халықтың арасындағы тұрақтылық, тепе-теңділік, әділеттілік, толықтылық және орнықтылық деңгейін анықтайтын элементтер жүйесінен құралады. Қазіргі заманауи экономикалық жүйелерде әлемдік мемлекеттер көптеген әлеуметтік-экономикалық мәселерді бастан өткізуде және олардың әсерінен зардап шегуде. Әсіресе дамушы мемлекеттерде дағдарыс кезінде бұндай мәселелердің өрши түсуі үйреншікті болып табылады. Себебі дағдарыс кезінде мемлекет тарапынан басқарушылықта, реттеуде және ұйымдастырушылықта кеткен қателіктердің айқындылығы арта түседі, салдарының әлеуметтік-экономикалық мәселелер туындайды. Солардың бірі болып өндіріс орындары шектеулі және халықтың көп бөлігі жұмыс істейтін және қала құрайтын кәсіпорынға тәуелді болатын моноқалаларды айтуымызға болады. Әлеуметтік-экономикалық даму барысын зерттеу қазіргі уақытта әлем ғалымдары мен сарапшыларының басты назарында және олардың оны дамытудағы көз-қарастарының әртүрлілігімен байқалады.

Аймақтың немесе қалалық елдімекеннің әлеуметтік-экономикалық тұрақты және бірқалыпты дамуын қамтамасыз етуде ол жердегі экономиканың қарапайым түрінен күрделі түріне біртіндеп өтуде қажетті жағдайлар мен алғышарттар болатынын анықтауға болады және оған сәйкес әлеуметтік-экономикалық жүйенің жаңа сапалы шарттары қалыптасады].

Тұрғылықты аймақтарды тұрақты дамытуда әртүрлі қиындықтар мен теріс ықпалды әсер ететін жағдайлар кезігеді. Оларды дамыту оның

кері әсер ететін мүмкіндіктерін сапалы түрде азайтып, ілгері қарай жақсарту нәтижесінде болады. Әлемдік жағдайдағы дағдарыс кезіндегі тұрақтылық халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайындағы өзгерістер бірқалыпты және даму үрдісінің сақталуы болып табылады. Басқа сөзбен айтқанда сол тұрғылықты аймақтарды әлеуметтік және экономикалық жағдайларға әсер ететін факторлардың дұрыс жұмыс жасауында. Мысалыға сол жергілікті жердің экономикалық салалары, өндіріс орындары, халқының тұрмыс жайының нашарламауында және т.б. Демек, аймақтың тұрақты дамуын басқару – бұл мақсат пен тапсырмаларды қою, жағдайды жан-жақты бағалау, шешім қабылдау, оларды жүзеге асыруды ұйымдастыру, қабылданған шешімдердің орындалуы мен түзетулерін бақылау мен талдау сияқты басқару қызмет түрлерін құрайтын үздіксіз үдеріс. Аймақтың экономика дамуының өзекті тапсырмалары мен бағыттарын анықтаудан басқа қойылған мақсаттарға қандай ықпалдар есебінен жетуге болатындығын нақты түсіну керек. Сонымен байланысты аймақтың тұрақты даму стратегиясының ажырамас бөлігі болып аймақ дамуының негізгі динамикалық және құрылымдық сипаттамаларын білдіретін кешенді болжамы болуы керек.

Кез-келген экономикалық өсу және халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайының жақсаруы жаһандық, мемлекеттік немесе аймақтық деңгейде болсада, ол сол жердегі тұрғылықты халықтың экономикалық өнімділігінің жоғарылығымен білінеді. Қаланың өнімділігі артқан сайын сондағы қала халқының жағдайы жақсаратыны экономикалық теориядан белгілі. Өнімділікті арттырудың ең негізгі факторларының бірі болып негізгі капиталға салынған инвестициялар болып табылады. Кез-келген инвестиция ол мемлекет тарапынан немесе жеке инвестициялар болса да жергілікті экономиканың технологиясын жаңартуға, мамандарды қайта даярлауға, негізгі өндіріс факторларын ұлғайтып, дамуына алып келеді. Оған қосымша біздің корреляциялық талдауымыз көрсеткендей статистикалық мәліметтердің ішіндегі ең байланысы жоғары негізгі көрсеткіш және фактор болып негізгі капиталға салынған инвестиция болып табылды. Сол себепті болжамды Қазақстан Республикасындағы моноқалалардың негізгі капиталға салынған инвестицияларын болжау, жалпы моноқалалардың экономикасының дамуын болжауға өте маңызды болып табылады.

Зерттелген шетел тәжірибелері мен қарастырылған моноқалалардың мәселелерін талқылай келе біз моноқалаларды дамытудың бағыттарын жасауда мемлекет тарапынан моноқалаларды қолдауда келесідей басымдылықтарға назар аударуды ұсынамыз:

-бірінші басымдылыққа әлеуеті төмен моноқалалардағы өзекті мәселелерді шешу.

-екінші басымдылыққа орта әлеуетті моноқалаларды дамытуға жағдай жасау.

-үшінші басымдылыққа жоғары әлеуетті моноқалалардың тұрақты дамуын қамтамасыз ету.

Мысалы, біздің пікірімізше, аймақтық экономиканы дамытудың әлемдік тәжірибелеріне сәйкес бір салалы қалаларды мемлекеттік қолдау мәселелері болып мыналар табылады:

-бір салалы қала халқының инвестициялық ахуалын жақсарту үшін жағдайлар мен алғышарттарды жасау, олардың өмір сүруіне ыңғайлы жағдай жасау;

-өндірістік қызметтегі қала құрушы кәсіпорындарға байланыссыз баламалы өндірістік кәсіпорындар құру арқылы бір салалы қала экономикасын қала құрушы кәсіпорын қызметіне тәуелділік деңгейін азайту;

-еңбек нарығындағы қауіп-қатерді төмендету, әлеуметтік қиындықтардың әлеуетті қауіп-қатерінің алдын-алу шараларын жасау;

-бір салалы қалалардың экономикасын дамытуға ықпал етуге бағытталған шаралар кешендерін әзірлеу;

-кешенді инвестициялық жоспарларды қажет ететін моноқалаларды республикалық бюджет есебінен мемлекеттік қолдау;

-бір салалы қалалардағы бақылаудың ақпараттық жүйелерін пайдалануды іске асыру және әлеуметтік, экономикалық жағдайларына талдауды жасау.

Әлемдік тәжірибеде бір салалы қалалардың жағдайларын тұрақтандыру мақсатында республикалық және аймақтық деңгейде жүзеге асырылатын мемлекеттік қаржылық қолдаудың екі бағыты қалыптасқан:

1.Өндірістерді дамыту, тұрғындардың жұмыспен қамтылуы мәселелерін шешу мақсатында қала құрушы кәсіпорындарды қолдау.

Қазақстанның әрекет етуші салық және алым туралы заңнамаларымен бюджеттік заңнамалары аясында қала құрушы кәсіпорындарды мемлекеттік қолдаудың республикалық деңгейдегі шараларына мыналарды енгізуге болады:

-бір салалы қалалар аймақтарына республикалық салық бойынша инвестициялық салық несиелерін беру және салықты төлеу мерзімін ұзарту;

-кәсіпорындардың несиелері бойынша пайыздарды төлеу жөніндегі шығындардың бір бөлігінің орнын толтыруға субсидиялар ұсыну;

-бір салалы қалалардың аймақтарындағы кәсіпорындарға банк несиелері бойынша мемлекеттік кепілдемелер беру.

Бюджеттік заңнамалар мен салық туралы заңдар аясында қаланы құрушы кәсіпорынды мемлекеттік қолдаудың жергілікті шараларына келесілерді енгізуге болады:

-кәсіпорындарға несиелердің пайыздарын төлеудегі шығындардың бір бөлігінің орнын жабуға субсидиялар беру;

-бір салалы қалалар аймағындағы кәсіпорындарға аймақтық салықтарға салықты төлеу мерзімін ұзарту және инвестициялық салық несиелерін ұсыну;

-бір салалы қалалардың аймағындағы кәсіпорындарға банкілердің несиелері бойынша мемлекеттік кепілдемелер беру.

2.Бюджеттік қызмет көрсетудің жеткілікті деңгейін сақтау мақсатында бір салалы қалалардың бюджеттерін қолдау.

Бір салалы қалалардың бюджеттерін мемлекеттік қолдаудың республикалық шараларына келесілер кіреді:

-бір салалы қалаларға республикалық бюджеттен бір бюджеттік несиелер беру және жергілікті бюджеттердің теңгерімділігіне өтемақылар бөлуде оларды қолдау қажеттілігін ескеру;

-мемлекеттік және жекеменшік серіктестікті дамыту;

-мемлекеттік меншіктегі күрделі құрылыс объектілерін қосымша қаржыландыруға, жергілікті бюджеттен іске асырылатын бюджеттік инвестицияларға субсидиялар беру формасындағы әртүрлі инвестициялық қорлардың қаражаты есебінен аймақтағы маңызды инвестициялық жобаларды іске асыру;

-жергілікті жердегі еңбек нарығының ахуалын жақсартуда шаруа қожалықтарын кіріктіру арқылы пағын және орта кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдауға бағытталған қосымша іс-шараларды іске асыруға республикалық бюджеттен субсидияларды ұсыну.

Бір салалы қалалардың бюджетін мемлекеттік қолдаудың аймақтық шараларына мыналарды жатқызуға болады:

-бір салалы қалаларды дамытуға қайтарылатын және қайтарылмайтын қаржылай көмектер беру;

-бір салалы қалалардың инженерлік инфрақұрылымдарына және әлеуметтік дамуына жергілікті бюджеттерден субсидиялар беру;

-жергілікті бюджеттерге жергілікті меншіктің күрделі құрылыстар объектілерін қосалқы қаржыландыру мақсатында республикалық бюджеттен тиісті субсидиялар беру формасындағы мемлекеттік-жекеменшік серіктестікті, күрделі құрылыс объектілеріне жобалық құжаттамаларды әзірлеуді қаржыландыруды ескере отырып, жергілікті бюджеттен іске асырылатын бюджеттік инвестицияларды дамыту;

-бір салалы қалалардың бюджеттері теңгерімділігін қамтамасыз етуге өтемақылар ұсыну.

Жалпы зерттеу жұмысымызды талдап, сараптап, қорытындылай келе әр түрлі типтегі бір салалы қалаларда тұрақты дамудың негізгі мақсаттарын құрып, оларды жүзеге асырудың алғы шарттарын анықтауға болады. Нақтырақ тоқталсақ: қала дамуының негізгі көрсеткіштер тізімі белгіленген қала туралы толық ақпаратын; қала жетістіктерін (соңғы он жыл ішінде қала дамуы үшін жасалған тәжірибелік әрекеттері); қаланың даму мәселелерін; жергілікті билік өкілдерінің маңызды деп таныған, ұсынылатын бағыттары мен қала дамуына бағытталған бірінші кезектегі іс-шараларын жатқызамыз.

Зерттеуімізде қарастырылған мәліметтер негізінде бір салалы қалалар дамуының келесі мақсаттарын анықтауға болады:

1) экономикалық жағдайдың тұрақтылығын қамтамасыз ету және моноқалалардың қаланы құрайтын базаларының құрылымын жетілдіру;

2) моноқалалардың ел тұрғындары жүйесінде маңыздылығын, әлеуметтік-мәдени және ұйымдастырушылық-шаруашылық орталықтары ретіндегі рөлін қалпына келтіру және арттыру;

3) ыңғайлы, заманауи әлеуметтік талаптарға және тұрғындардың қажеттіліктеріне сай келетін өмір сүру ортасын қамтамасыздандыру, тұрғын жайлар мен тұрғындарға қызмет көрсетудің, тәрбие берудің, білім берудің және денсаулық сақтаудың деңгейі мен сапасын көтеру;

4) қалалық ортаның сәулет-сурет келбетінің жоғарылауын және қалыптасқан сапасын қамтамасыздандыру, сонымен қатар қалалық аумақтардың деңгейін көтеру;

5) моноқалалардың тарихи-мәдени мұраларын, сәулет ескерткіштері мен ұлттық мәдениетінің сақталуын қамтамасыздандыру;

6) құрылыстық ресурстарды (табиғи, аумақтық, энергетикалық) тұрғындар үшін де, қала экономикасы үшін де барынша тиімді етіп пайдалануды қамтамасыздандыру;

7) бір салалы қалалардың қалыпты экологиялық жағдайға оралуын қамтамасыздандыру. Техногенді және табиғи апаттармен байланысты мүмкін болатын қауіпті жағдайларды жою және азайту бойынша іс-шаралар құрастыру.

Моноқалалардың тұрақты дамуының жүзеге асырылуының негізгі шарты болып бір салалы қалалардың біздің қоғамымыздың өміріндегі алатын ерекше орны және оларға тарихтың, халық мәдениеті мен әдет-ғұрыптарының көздері мен сақтаушылары ретінде қызығушылық таныту болып табылады. Бір салалы қалалардың даму сипаты кезең аралығында келесідей факторлармен, яғни жер мен жылжымайтын мүлік нарығындағы конъюнктурасы, нарықтық инфрақұрылымның даму деңгейі, миграциялық үрдістер және т.б. анықталатын болады. Бір салалы қалалардағы жерге қойылатын төменгі бағалар, жеңілдіктік нарық саясаты, арзан жұмыс күші оларда капитал мен еңбекті

орналастыруды тиімді етеді. Мұнда инвестициялық және іскери белсенділіктің артуы, жер мен құрылыстық қызметтерге сұраныстың жоғарылауы күтіледі. Бірқатар бір салалы қалаларда жағымды өмір сүру ортасы сақталған. Моноқалалардың шамамен 70%-ы салыстырмалы жағымды экологиялық жағдайға ие, бұл өз кезегінде тұрғындардың қалыпты өмір сүруін қамтамасыз етеді, сонымен бірге табиғи кешеннің сақталуы мен тұрақтылығына ықпал етеді.

Көптеген бір салалы қалалар ерекше табиғи жағдайлармен сипатталады және оларға: таулы, өзен-көлді, табиғи аймақтардағы үлкен орман массивтері жатады. Бұлар аймақтық және ұлттық маңызы бар орталықтар базасының негізінде рекреациялық орталықтар құрылуына алғышарттар болып табылады.

Бір салалы қалалардың тарихи-мәдени әлеуеті аса жоғары. Олардың ішінде тарихи аймақтар орташа есеппен алғанда қалалық аумақтардың жалпы аумағының 30 - 50%-ын құрайды (ірі қалаларда - 10% артық емес).

Бір салалы қалалардағы экономикалық базаның құлдырауы мен тұрақсыздығы ең біріншіден, олардың экономикалық құрылымының шектеулігінен, база объектілері құрамының аз болуынан; еңбек ресурстарының көп болуынан; өндіріс көлемінің қысқаруына және бір бейінділігіне байланысты жұмыссыздықтың өсуі себептерімен түсіндіріледі.

Бірқатар моноқалалар үшін дағдарыс қаупі негізінен моносалалық сипатқа ие. Бұл жерлерде тұрғындардың 25%-дан астамы бір қалақұраушы кәсіпорында жұмыс жасайды. Мұндай тұрғылықты бөлімшенің экономикалық және әлеуметтік дамуы толықтай шаруашылық кәсіпорынның қызметімен байланысты, ал оның жойылуы кәсіпорындағы жұмысы басты табыс көзі болып табылатын аудан тұрғындары үшін теріс салдар әкеледі. Дағдарыс жағдайында моноқаланың басты кәсіпорны құлдырау шегінде болады.

Бір салалы қалалардың тарихи қол жеткізілген деңгейінде, экономикалық, әлеуметтік демографиялық, ресурстық, тарихи-мәдени, табиғи-ландшафтты әлеуетінде тарихи қалыптасқан айырмашылықтарды ескере отырып, әр түрлі қоныстардың дамуына келесі тәсіл ұсынылады. Алға қойылған мақсаттарына, ресурстық мүмкіндіктері мен кедергілеріне, тұрақтылық пен тұрақсыздықты жүзеге асыру алғышарттарына қарай бір салалы қалалық қоныстар жиыны үш үлкен топтарға бөлінген:

1) өзін-өзі дамытуға жеткілікті, оң даму динамикасы және әлеуеті бар моноқалалар;

2) қазіргі уақытта нашар дамып келе жатқан, бірақ тұрақты дамуға әлеуеті бар моноқалалар;

3) нашар әлеуетті, алайда өзін-өзі дамытуға мүмкіндіктері бар моноқалалар.

Бір салалы қалаларды дамытудың осы тәсілі аясында үш даму және жандандыру бағыттары ұсынылады.

Дамытуды жандандыру бағыты- әлеуметтік-экономикалық кеңістікте арнайы іздеу, жергілікті ресурстарды барынша тиімді пайдалану, серіктестік пен инвестицияны ынталандыру, оң үрдістердің жылдам қарқынмен дамуы.

Ынталандыру мен әлеуеттік өз-өзін жандандыру бағыты - барлық жігерді мобилизацияға және ауыл шаруашылық өнімдерін өндіретін шағын кәсіпкерлікті құруды ынталандыруға, туристік қызметті, қызметтер сферасын және т.б. кеңейтуі.

Оңалту мен мекен-жай көмек бағыты жиналған мәселелер мен жеке ресурстарға объективті баға беретін, әлеуметтік-экономикалық қауіпсіздіктің минималды қажеттіліктерімен қамтамасыз ететін мемлекеттік қолдау кіреді.

Бір салалы қалалардың даму бағытының қалыптастырудың екінші тәсілі салыстырмалы түрде өңделген болып табылады және ол әр нақты қаланың айырмашылықтарын ескеруге мүмкіндік береді. Алайда, бұл тәсілде бір салалы қалаларды дамытудың инвестициялық ресурстарын оңтайландыру қажеттілігі нашар ескерілген.

Осылайша, бүгінгі таңда бір салалы қалаларды дамытудың инвестициялық бағыттарын құрастырудың нақты құралы жоқтығын көруге болады. Бір салалы қалаларды дамытудың стратегияларын құрастырудың отандық және шетелдік тәжірибелерін ескере келе, инвестициялық стратегияны құру бойынша әдістемелік ұсыныстарды құрастыру кезінде келесі жайттарға назар аудару керек:

Біріншіден, қызмет ету спецификасын ескере отырып, бір салалы қалалардың даму стратегияларын құрастыруға дифференциалды түрде қарау.

Екіншіден, инвестициялық үдерістерді жергілікті деңгейде жандандыруында мемлекеттік реттеудегі рөлі.

3.2 Келешектегі тұрақты әлеуметтік-экономикалық моноқалалардың дамуы

Қазақстанның қазіргі моноқалаларын әлеуметтік-экономикалық дамытудың басты проблемасы олардың тұрғындарының қаланы құраушы кәсіпорындардың қаржылық жағдайына тікелей тәуелділігінде болып тұр. Кәсіпорынды қаржыландыруға қатысты мәселелер жағдайында әлеуметтік бағдарламаларды инвестициялауды қысқарту,

әлеуметтік инфрақұрылымдарды ұстап тұруға жұмсалатын шығындарды азайту, жалақы бойынша қарыздардың өсуі басталады. Экономикалық дағдарыс жағдайындағы моноқалалар тұрғындары жұмыстың жоқтығынан, еңбек жалақысының аздығынан, ТКШ тарифтерінің жоғарылауынан, тауарлар мен қызмет түрлері бағаларынан, несиелер бойынша төлемдерді жүзеге асырудың қажеттілігінен және т.б. қиын оқиғаларға тап болады.

Бүгінде моноқалаларға «индустриалды аймақ» деп аталатын бар өнеркәсіптік алаңдарды жұмыс істетуді құру тәжірибелерін оқып-үйрену, моноқалаларға нақты аймақты қалай қолдануға болатын модельді таңдау жиі ұсынылады. Дегенмен, әлеуетті инвесторлар үшін барынша қысқа мерзімде жақсы нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндіктер беретін қолайлы жағдайлары бар және оның ішінде әлеуметтік инфрақұрылымдары жеткілікті дамыған аймақты алу маңызды. Әлеуетті инвесторлар үшін дамыған еңбек нарығы және жұмыспен қамту сферасындағы белсенді саясат тиімді.

Кішігірім қалаларды дамыту тұрғындардың стихиялық миграциясымен және мегаполистердің өсуіменен күресу құралдарының бірі болып табылады. Сондай-ақ, шағын қалалар (моноқалалар да басымдықпенен жатқызылатын) жаңа территорияларды өнеркәсіптікте игеруде айтарлықтай рөл атқарады. Сондықтан көптеген елдердің әр түрлі қалаларында кіші және орта қалаларға өндіргіштік күштерді орналастыруды реттейтін және көтермелейтін, тұрғындар мен өнеркәсіптің үлкен бөлігімен шоғырланған аудандардағы жаңа өнеркәсіптік құрылысты шектейтін және тыйым салатын заңнамалық-нормативті актілер қабылданған.

АҚШ-та, Францияда, Жапонияда және бірқатар басқа елдерде әр түрлі кезеңдерде барынша артта қалған территорияларды дамытудың ұзақ мерзімдік бағдарламалары жасалды және іске асырылды. Бұл бағдарламаларда ол жерлерде одан кейінгі кезекті өнеркәсіптің заманауи салаларын орналастыруға қолайлы жағдайларды қамтамасыз ету үшін өндірістік және әлеуметтік-тұрмыстық инфрақұрылымдар құрудың іс-шаралары қарастырылған. Кіші және орта қалаларды дамытуды экономикалық ынталандыру оларды артта қалған және депрессивті аудандардан алып шығып, экономиканы өсірудің белсенді орталықтарына айналдыруы тиіс.

Кейбір елдерде үлкен урбанизацияланған территорияларды тұтас, ірі мегаполистердің (мысалы, Токио) жанындағыларын кіріктіре отырып, дамытудың ұзақ мерзімдік болжамдары жасалды. АҚШ-та 1960-жылдардан бері тұрғындарды ірі қалалардан жанындағы елді мекендерге қайта қоныстандыру процесі жүргізілген. Канада да шағын қалаларды дамыту мәселелеріне үлкен көңіл бөлінген. Канада

Үкіметі белгілеген солтүстік аудандардағы шағын қалаларды өнеркәсіптік дамытудың үлкен бағдарламасы «Солтүстікке қарай бет бұру» деген ат иеленді. Канаданың солтүстігін игеру бұрыннан тұрғын дағдыланбаған территорияларға өздеріне жанаса орналасқан жерлер орталық болуы тиіс, барынша бай табиғи ресурстары бар аудандар, жекелеген кішігірім қалалар арқылы жүргізілді.

Қазақстандағы моноқалалар проблемасы, әсіресе, 2008–2009 жылдардағы дағдарыс кезеңінде тым өткір болды. Экономикасының негізін бір өнеркәсіптік кәсіпорын немесе бір сала құрайтын қалалар өздеріндегі дағдарыстық құбылыстың ерекше өткір ахуалын бастан кешірді. Бүгінде көптеген қалалар экономиканы әртараптандыруға және тұрғындардың өмір сүруі деңгейін жақсартуға бағытталған экономикалық дамудың кешенді инвестициялық жоспарларын жасады және бекітті. Моноқалалардың қысқамерзімдік, орташамерзімдік және ұзақмерзімдік бағдарламаларын одан ары қарай жасау қажет. Дегенмен, бұл бағдарламаларды жасау кезінде оларды іске асыруда бірқатар қиындықтар мен кедергілер туындайды (кесте 5).

Кесте 5 - Қазақстандағы моноқалаларды қысқамерзімдік, орташамерзімдік және ұзақмерзімдік келешекте дамыту

Жасалуы қажет	Іске асыруға кедергі келтіретін қиындықтар
1. Моноқалалардың әлеуметтік инфрақұрылымдарын дамытудың тұтас аймақтық бағдарламалары мен Тұжырымдамалары.	1. Әлеуметтік инфрақұрылымдардың (еңбек нарығы, білім беру, әлеуметтік қамсыздандыру, тұрғын үй нарығы және т.с.с.) дамымағандығы;
2. Кіші және орта моноқалаларды дамытудың жекелеген әлеуметтік бағдарламасы.	2. Типті емес жағдайларда жұмыс істеуге қабілетті жоғары білікті басқарушы кадрлардың жетіспеушілігі;
3. Орта- және ұзақмерзімдік перспективаға арналған моноқалаларды дамытудың әлеуметтік-экономикалық жағдайының тұрақты мониторингі.	3. Еңбек ресурстарының төмен ұтқырлығы; 4. Тұрғындардың кәсіптік құрамының біртектілігі.

Қазақстандағы моноқалаларды дамытудың тұтас бағдарламасын әлеуметтік блогын жасау кезінде әрбір қаладағы тұрғынның жынысы және жас ерекшелігі өзгешеліктерін ескеру қажет, тұрғындардың білімін және кәсіптік құрамын белсенді түрде пайдаланған дұрыс.

Қазақстан моноқалаларының тұрғындары үшін қайта даярлаудың, біліктілігін арттырудың заманауи білім беру бағдарламалары қол жетімді болуы тиіс. Жұмысты жоғалтудан немесе жұмысқа қамтылудың бөліктерін сақтандырудың базалық бағдарламасын жасау қажет. Сондай-ақ аймақшilik және аймақаралық еңбек нарығы мәліметтері

банкiсi түріндегi ақпараттық қолдау идеясында және т.с.с. жұмыс істелуі қажет.

Моноқалалар тұрғындарын басқа елдімекендерге немесе аймақтарға қайта қоныстандыру жөніндегі бағдарламалар басқа шараларды іске асыру мүмкін болмаған кезде ғана жүзеге асырылуы керек.

Бүгінде Қазақстандағы моноқалаларды дамыту әлеуметтік мәселелер экономикалық, құқықтық, саяси мәселелерден ажырамастай болған кезде кешенді міндеттер болып табылады. Бұл міндеттерді шешу үшін биліктің (республикалық, аймақтық, жергілікті) барлық деңгейіндегі күш-жігерді, қоғамдық ұйымдарды тартуды, сондай-ақ моноқалалардың тұрғындарының тікелей мүдделерін біріктіру қажет.

Моноқалаларды жедел дамыту бағдарламасы егер әрбір қала өз даму бағдарламасын жасаған кезде ғана әрекет ететін болады. Сызбасы мынадай болуы мүмкін: әлеуеті бар; оны пайдалану бағыты ел үшін барынша тиімді; ел үшін оны пайдаланбаудан келетін шығыны; қаланы дамыту үшін алғашқы жіберілетін шаралар кешені және инвестицияларда қажеттілігі; қаланың өзін қамтамасыз етуі тиіс инвестиция; аймақтық және федералдық қаражаттардың өтелімділігі мерзімінің есебі және оларды қайтарудың үлгілі графигі және т.с.с.

Жоғарыда айтылғандарды саралай отырып, моноқалаларды модернизациялаудың жасалған стратегияларының негізгі принциптерін төмендегіше қорытындылаймыз:

1) Моноқалаларды модернизациялау жөніндегі кешенді шараларды ойдағыдай іске асыру үшін экономикалық, нормативтік және құқықтық негіздерді қалыптастыру.

2) Инновациялық даму, инвестицияларды тарту және еңбек өнімділіктерін арттыру үшін басты ынталандырма және қажетті жағдай ретінде бәсекелестікті дамыту.

3) Жеке, мемлекеттік және акционерлік ресейлік кәсіпорындарды модернизациялау үшін кәсіпорын меншіктілігіндегі меншіккерлердің құрамына және мемлекеттің үлесіне тәуелсіз тең мүмкіндіктерді ұсыну.

4) Мүдделердің барлық тобын есепке алу мақсатында азаматтық қоғамның қатысуымен модернизациялау бағдарламаларын қалыптастыруға және іске асыруға жергілікті өзін-өзі басқаруды тарту.

5) Адам ресурстарын тарту және дамыту үшін жағдай жасау.

6) Инновациялық технологияларды дамытудың және ендірудің ынталандырмасы ретінде модернизациялау жоспарларында әлеуметтік талаптарды есепке алу.

7) Кооперацияның барлық түрлерін дамыту: еңбек өнімділіктерін және өнімдердің бәсекеге қабілеттілігін арттыруды қамтамасыз ететін салаишілік, салааралық және халықаралық.

Стратегия қазақстандық моноқалалардың базалық басымдықтарына және олардың дамуын ұстап тұрған әлсіздіктерді жоюға сүйенуі тиіс (кесте 6).

Кесте 6 - Қазақстан моноқалаларын модернизациялаудың алғышарттарын талдау

Базалық басымдықтар	Базалық әлсіздіктер
-тұрғындардың жалпы білімінің жоғары деңгейі; -өнеркәсіптің перспективті бағыттары қатарында ғылыми және инженерлік мектептің болуы; -моноқалалардың айтарлықтай бөлігінің пайдалы географиялық орналасуы; -моноқалаларды модернизациялауды бастау үшін тірек болуға қабілетті жеткілікті үлкен ішкі нарық.	-кәсіпорынды басқарудың төмен кәсіптік деңгейі; -төмен өндірістік мәдениет; -қазақстандық кәсіпорындардың әлемдік нарық көшбасшыларынан технологиялық артта қалуы; -кәсіпорындар арасындағы кооперация салалары мен халықаралық кооперациялардың төмен деңгейі; -қалалардың дамымаған инфрақұрылымдары; -жоғары әкімшілік кедергілер; -техникалық және экономикалық нормативті құжаттамалардың жоқтығы немесе уақыт талабынан айтарлықтай артта қалушылығы; -тұрғындардың төмен белсенділігі және ұтқырлығы; -моноқалалардың келеңсіз имиджі.

Сондықтан қалаларды модернизациялау жөніндегі шараларды жасауды және іске асыруды теориялық-әдіснамалық тұрғыдан қамтамасыз ету үшін қаланың меншіккерлері және қожайындары, жұмыс берушілері және жалдамалы қызметкерлері, өндірушілері және тұтынушылары, сатушылары және сатып алушылары, несиегерлері және борышкерлері, жинақтаушылары және инвесторлары және т.с.с. секілді барлық тұрғындарының компромистік интерактивті теңгерімділігінің мүдделерін, қажеттіліктерін, мінез-құлықтарын және т.с.с. (яғни, өмірдің және өмірлік функциялар сапасының барлық басқа сәттерін) форсайтінгін (шынайы уақыт көлеміндегі іске асырылған үздіксіз сабақтас болжам негізінде жобалау) модельдеу, зерттеу, түсіндіру, болжамдау, бағдарламалау және өткізу керек.

Сондықтан перспективті моноқалалардағы жаңа индустрияландыру екі принципке негізделуі тиіс: инновациялық және әртараптандыру. Перспективті моноқалалардың антидағдарыстық басымдықтары синхронды инновациялардың және әртараптандырудың синергетикалық нәтижелерінің жетістіктеріне және синтездің мүмкіндіктеріне байланысты. Оның үстіне олардың синхрондылығы оның сапасымен, функционалды және мазмұнды өзара әрекеттерімен байланысты болуы керек: инновациялар әртараптандырылуы керек, ал перспективті

моноқалалардағы экономиканы әртараптандыру ең басынан бастап инновациялық болуы қажет.

Моноқалалардың мәселелерін шешу тұтас экономиканы модернизациялауға тікелей байланысты екендігін атап өткеніміз орынды. Тап осы барлық салаларды және территорияларды қамтитын экономиканың жүйелік модернизациясы моноқалаларға деген бұрынғы көзқарасты қайтаруға мүмкіндік береді: оларды мемлекет үшін проблемалы емес, керісінше экономиканың өсуі мен дамуының қайнаркөзі етуге. Ең бастысы, бұл қалаларда тұратын адамдардың лайықты және қолайлы жағдайды қалыптастырудың орталығы болуы керек.

Ұсынылған шаралар монобейінді перспективасы жоқ, модернизациялауға және одан ары қарай дамуға әлеуеті жоқ, мүмкін болатын сақтауға немесе жаңа жерге орналастыру перспективасын анықтау үшін арнайы тәсілді талап ететін қалаларға таратылмайтынын атап өткеніміз орынды.

Моноқалаларды модернизациялау стратегиясының мақсатты көрсеткіштері төмендегі болжамдардан шығарылып, анықталуы тиіс:

1) Моноқалалардағы модернизацияланатын (қайтадан құрылатын) кәсіпорындардың жас және білікті мамандар үшін беделі мен тартымдылығын арттыру есебінен жұмысшы орындарының санын және жұмыспен қамтылушының қатарын арттыру қажеттілігі.

2) Еңбек өнімділігін және жалпы аймақтық өнім (ЖАӨ) өндірісін адам басына көшбасшы-елдер деңгейіне дейін арттыру қажеттілігі.

3) Қолда бар қорды тиімді пайдалануды арттыру мақсатымен кәсіпорындар санының өсуін шектеу. Жаңа кәсіпорындарды орналас-тырумен бір уақытта, әсіресе, дағдарыстағы қалалар үшін бәсекеге қабілетсіз кәсіпорындарды тарату. Моноқалаларды модернизациялауды кәсіпорын қызметінің көлемін арттыру есебінен басымдықпен қамтамасыз ету.

4) Тұрғындардың ақшалай кірістерін және өмір сүру сапасын өсіру қажеттілігі.

5) Моноқалаларды модернизациялау үшін қажетті инфрақұры-лымдарды дамыту.

6) Инновациялық және технологиялық артықшылықтарды ендіру.

Артықшылық міндеттері бойынша топтастырылған қалаларды модернизациялау жөніндегі негізгі іс-шаралар кесте 7-да келтірілген.

Кесте 7 – Инвестицияларды тарту үшін жағдай жасау негізінде моноқалаларды модернизациялау стратегияларын іске асыру жөніндегі негізгі іс-шаралардың ұсынылатын бағдарламасы

Іс-шаралар тобы	Модернизациялау және жеделдетілген өсу үшін жағдай жасау	Модернизация және жеделдетілген дамудың басы
Инвестицияларды тарту үшін жағдай жасау	1)Моноқалаларды дамыту және модернизациялау үшін инвестицияларды тартудың тиімді құралдарын ендіру. 2)Экономикалық дағдарыс зардаптарын жою. 3)Инфрақұрылымдарды дамыту.	1)Бәсекелестіктің жоғары деңгейін қолдау кезде импортты алмастырушы өнімдердің және қазақстандық өнімдердің ішкі нарықтағы үлесін арттыру. 2)Жоғары тиімділіктегі инвестициялық жобалардың тізімін кеңейту.
Мемлекеттік және қоғамдық институттардың дамуы	1) Стратегияда қарастырылған барлық шаралар кешенін дайындау және іске асыру үшін жауапты мемлекеттік құрылымдардың немесе ведомстволарлық жұмысшы топтарын анықтау (құру). 2)Моноқалаларды модернизациялау бағдарламасын дайындау үшін жергілікті басқарудың өкілеттілігін және жауапкершілігін кеңейту. 3)Моноқалаларды модернизациялау бағдарламасын дайындауда жергілікті азаматтық қоғамды және оның қатысуын қалыптастыру.	1)Стратегияда қарастырылған барлық шаралар кешенін іске асыру үшін жауапты мемлекеттік құрылымдардың немесе ведомстволарлық жұмысшы топтарының мониторингі. 2)Моноқалаларды модернизациялау бағдарламасын іске асыру үшін жергілікті басқарудың өкілеттілігін және жауапкершілігін кеңейту. 3)Моноқалаларды модернизациялау бағдарламасын іске асыруда жергілікті азаматтық қоғамды және оның қатысуын қалыптастыру.
Технологиялық инновациялар	1)Озық шетелдік технологияларды пайдалану. 2)Қазақстандық компаниялар бәсекегеқабілетті технологияларды неленген облыстардағы басымдықтардың дамуы. 3) Инвестициялық жобаларды ендіру және несиелерді алу үшін қажетті инвестициялық қызмет бойынша жалпықалалық ақпараттық жүйелерді жасау.	1)Озық шетелдік технологияларды ендіру. 2)Қазақстандық инновацияларды ендіру. 3)Инвестициялық жобаларды ендіру және несиелерді алу үшін қажетті инвестициялық қызмет бойынша жалпықалалық ақпараттық жүйелердің дамуы.

Сонымен бірге, моноқалалардың кешенді инвестициялық бағдарламасын (КИБ) құрастыру процесіндегі орталық сәт оның мақсаттары мен іс-шаралары жүйелерін қалыптастыру болып табылады. Монотерриторияларды дамыту мақсатын қою қысқа, орта және ұзақмерзімдік кезеңдерде жүзеге асырылады. Стратегиялық мақсаттар

тиімділіктің төмендегі критерийлерін ескеретін шынайы міндеттерді нақтылайды:

- 1) моноқаланың экономикалық әлеуетін арттыру;
-негізгі капиталдағы инвестицияларды тарту есебінен тауарлар өндірісін және қызмет көрсетуді өсіру;
-тұрғындардың тауарларға және қызмет түрлеріне деген төлем қабілеттілігі сұраныстарын өсіру;
-жергілікті тауарлар мен қызмет түрлерінің ішкі және сыртқы тұтынушылық нарықтарға бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету;
-нарықтық инфрақұрылымдарды жеке инвестициялар есебінен дамыту;
-моноқаланың қаржылық ресурстарын өсіру.
- 2) моноқала тұрғындарының өмір сүру сапасын және деңгейін арттыру:
-денсаулықты нығайту, дене мәдениетімен және спортпен шұғылданатын тұрғындар санын арттыру;
-тұрғындардың жұмыспен қамтылуының жоғары деңгейін және кірістерін өсіруді қамтамасыз ету;
-тұрғындардың тұрғын үйге, тамақ өнімдеріне, тауарларға және қызмет түрлеріне қажеттіліктерін қанағаттандыру.
- 3) білім беру, ғылыми, мәдени және рухани әлеуеттерді дамыту:
-тұрғындардың білімін және мәдени деңгейін өсіру;
-білім беру жүйелерін жеделдете модернизациялау және дамыту;
-білім беру және мәдениет орталықтарын дамыту;
-ақпараттық ортадағы білім беру процесін жеделдетіп интеграциялау;
-мәдениет, ғылым, білім беру сфераларындағы аймақшілік, аймақаралық және халықаралық байланыстарды дамытуға бағдарлау.
- 4) моноқаладағы өмір қауіпсіздігін қамтамасыз ету:
-энергетикалық қауіпсіздікті, сондай-ақ тіршілікті қамтамасыз етудің коммуналдық жүйелерінің үздіксіз жұмыстарын қамтамасыз ету;
-азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
-қоғамдық қауіпсіздікті және құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету;
-экологиялық қауіпсіздікті және қоршаған ортаны күзетуді қамтамасыз ету;
- 5) тұрғындардың тұратын ортасының сапасын жақсарту:
-моноқала территориясын дамыту;
-тұрғын үй қорын және коммуналдық инфрақұрылымдарды көбейту және жақсарту;
-жол тораптарын дамыту;
-қалалық, аудандық және қала сыртындағы қоғамдық көліктерді дамыту.

КИБ-тің диагностикасы және құрастырылуы кезіндегі негізгі мәселелер федералдық орталық деңгейінде үйлестірілген тәсілдің субъектілерге дейін жеткізілген таныстырылуының нақты нұсқауларының жоқтығына, КИБ рөлдерінің жергілікті билік органдары деңгейіне түсіндірілуі және келісушілігіне, бақылау-статистикалық құрылымдар мен басқалай ақпараттық депозитарийлер арасындағы өзара әрекеттесуге, сондай-ақ тарихи «жымысқылық» және «ведомстволық» жағдайында жетістіктерге қол жеткізуге қабілетті кәсіпқойлардың асығушылығы мен тапшылығына байланысты.

Моноқалаларды модернизациялауда КИБ-ті жасаудың және іске асырудың негізгі мақсаттары мыналар бола алады:

-қысқамерзімдік келешекте – сыни жағдайда тұрған қаланы құраушы кәсіпорын қызметкерлерін жұмыспен қамтуды, оның ішінде уақытша жұмыс орындарын құру және қоғамдық жұмыстарды ұйымдастыру арқылы қамтамасыз ету;

-орта және ұзақмерзімдік перспективаларда – қаланың монобейіндіге жатқызылатын ең төменгі критерийлері маңыздылығына дейін тұтас өндірістік-технологиялық процесс шеңберіндегі қызметті жүзеге асыратын қаланы құраушы кәсіпорын (кәсіпорындардың) үлесін азайту;

Моноқаланың кешенді инвестициялық бағдарламаларын құрастыру кезінде төмендегі принциптер пайдаланылады:

-КИБ-ны іске асыруға барлық мүдделі субъектілердің қатысуы: моноқаланың әкімшілігінің жоғарыда тұрған атқарушы билік органдарымен, қаланы құраушы кәсіпорын басшыларымен, кәсіподақтармен, тұрғындар өкілдерімен – қоғамдық бірлестіктермен, партиялармен және т.с.с келісімдерімен жасалған инвестициялық бағдарламаларға басымдық беріледі.

-КИБ-ны іске асырудың тазалығы: жоба барысында қабылданған барлық түйінді шешімдер (жобаның шығындары, қаржыландыру көздері және т.с.с.) атқарушы билік органдары үшін де, КИБ-ны іске асыру туралы келісімдерге қатысушылардың барлығы үшін де таза болуы тиіс;

-КИБ-ны іске асыруға жұмсалған шығындардың оны жүзеге асыру нәтижесімен экономикалық салыстырымдылығы; шығындар тұрғындардың жан басына есептеледі және кірістердің (шығыстардың) бастапқы көлемімен салыстырылады;

-КИБ-ны құрастыру кезеңі бағдарламаны іске асыруды бастағаннан кейін үш жылдан аспауы тиіс. Оның алғашқы нәтижелері екінші болжамдық жылдан ($N + 2$) кейіндеу пайда болмауы керек, ал КИБ-ны іске асырудың жиынтық нәтижесін 2020 жылға дейінгі мерзімге есептелгені жөн;

-мемлекет моноқаланы дамытудың түрткісін қамтамасыз етеді, бірақ орта және ұзақмерзімдік келешектегі мемлекеттік қаржылық қолдаудың негізгі көлемі инвесторлар қаражаттарымен араластырылуы тиіс. Моноқаланың КИБ-сын құрастыру процесінде кәдімгі қала үшін арналған механизмдер мен моделдер пайдаланылады. Олардың айырмашылығы қаланы құраушы кәсіпорын өндірісін әртараптандыру арқылы қол жеткізілген жоғары үстеме құнмен жаңа өндіріс құру есебінен де және қызметтің инновациялық түрлері, оның ішінде орта және шағын бизнес кәсіпорны есебінен де тұрады.

Жүйелік-серпінділік моделдер құру және оның негізгі құрамдас бөлігі - кешенді инвестициялық бағдарламалар – тиімділігі тұрғындардың жан басына шаққандағысымен бағаланады және кірістердің бастапқы көлемімен салыстырылады. Ақырғы қорытындысында барлық әрекеттер жеке және қарызға алынған капитал есебінен, сондай-ақ адами әлеует есебінен қаланың тұрақты дамуына алып келуі тиіс.

Моноқаланы модернизациялаудың кешенді инвестициялық жоспары өзі арқылы тәуекелдермен басқарудың нысандандырылған құралын және монобейінді қалалардағы оқиға мониторингін көрсетеді және соған орай инвестициялық жобалардың ресурстармен қамтамасыз ететін инвестициялық пакеттері болып табылады. КИБ – қаланы тұтас шаруашылық кешен ретінде дамытуды тәуекелдермен басқару құралы. Әрбір тәуекел екі негізгі сипаттамамен бағаланады: оны іске асырудың ықтималдылығымен және әлеуетті залал өлшемімен.

Моноқалалардың мәселелерін шешудің және тәуекелдерін жоюдың перспективті бағыттары мыналар:

-әлеуметтік серіктестікті дамыту – еңбек ақысын төлесудегі әлеуметтік кепілдемелердің дифференциациясын төмендетуге мүмкіндік беретін территориялық салалық келісімдерді жасау және қабылдау – тұрғындардың төмен ұтқырлығы факторларының бірі;

-фрилансинг, қарызға және үйдегі еңбек негізінде тұрғындарды жұмыспен қамтудың икемді формасын дамыту;

-мемлекеттік, жеке меншіктік серіктестікті дамыту және ТКШ, денсаулық сақтау, білім беру, көлік сфераларындағы концессиондық келісімдерді жасау процедураларын рәсімдеу;

-инвестициялық жобаларды іске асыру үшін даму институттарының қаражаттарын тарту, моноқалалардың экономикасын әртараптандыру.

Кәсіпорын моноқалаларды қолдауға талаптана алуы үшін олар мыналарға ие болуы тиіс:

1) қаланы құраушы кәсіпорынды басқарудың жасалған және бекітілген антидағдарыстық моделін, оның ішінде, бизнесті дамыту (рентабелділікті, тиімділікті арттыру) бойынша іс-шаралар жоспарын,

алға қойылған міндеттерді жүзеге асырудың күтілген мерзімін, оларды іске асырудың экономикалық және әлеуметтік нәтижелерін;

2) кәсіпорында қабылданған сңбек ақы төлеу жүйелерін, менеджментті және өндірістегі жаұмыспен қамтылған қызметкерлерді өткен және ағымдағы жылдарда мотивациялық ақшалай марапаттаудың орташа үйлесімділігін;

3) кәсіпорынның құрастырған тәуекелдер картасын, оларды барынша азайту тәсілдері мен іс-шараларының тізімін;

4) облыстық (аймақтық) және жергілікті билік органдарының қаланы құраушы кәсіпорындар мен ірі кәсіпорындарды қолдаудың мақсатқа лайықты және тиімді жоспарланған және қабылданған шаралары туралы мәліметтерін;

5) республикалық деңгейдегі мемлекеттік қолдаудың сол немесе басқалай формасының қажетті жалпылама ұсыныстары мен негізде-мелерін.

Моноқалалардың типологиясы барынша кең ауқымды болғандықтан, олардың әрқайсысы өз жеке сценарийлері бойынша дамыды, қазіргі уақытта оларға көмек көрсету үшін пайдалануға болатын әмбебап құрал жоқ.

Моноқалалардағы КИБ-ны іске асыруа нәтижелері мыналар болады:

- дамудың индустриалдық жолынан инновациялық жолына өту;
- тұрғындар өмірінің сапасын өсіру;
- бизнестің бюджеттік сферасының тиімділігін ұлғайту, баламалы өндіріс құру, шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту;
- адами капиталды жинақтау және тұрғындар ұтқырлығын арттыру.

Қаржыландыру құралдарының қолда бар арсеналына қарамастан, моноқалалардың мәселелерінің үлкен саны мен күрделілігі моноқалалар дамуының федералдық тұтас бағдарламаларын жасау қажеттілігін, олардың инвестициялық жобаларын қаржыландыру үшін экономикасын әртараптандырудың және шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың қажет екендігін айқын көрсетеді.

Көрсетілген мақсаттарды жүзеге асыру қаланы құраушы кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, түйінді тәуекелдерді азайтуға, тұрғындардың таңдау еркіндігін қамтамасыз ету аясында жұмыспен қамтылуын арттыруға, шығармашыл кадрларды, инвестициялық ресурстарды тартуға алып келеді және соңғы қорытындысында жеке өз капиталы, оның ішінде адами әлеуеті есебінен қаланы ұзақмерзімдік келешекте тұрақты дамытуды қамтамасыз етеді.

Кесте 8 – Ақпараттық ынталандыру және мемлекеттік қызмет сапасын арттыру негізінде моноқалаларды модернизациялаудың стратегияларын іске асыру жөніндегі негізгі іс-шараларының бағдарламасы

Іс-шаралар топтары	Модернизациялау және жедел өсіру үшін жағдай жасау	Модернизациялау және жедел дамытудың басталуы
Ақпараттық ынталандыру	1) Моноқалаларды модернизациялау бағдарламаларын жылжытатын және тиімді тәжірибені ендіретін форумдар, конференциялар және алғашқы таныстырулар жоспарларын жасау және іске асыру. 2) Тұрғындардың қызығушылықтары мен белсенділіктерін ақпараттандыру және арттыру мақсатында моноқалаларды модернизациялау бағдарламалары мен жетістіктерін көрсететін баспасөз-релиздерін тұрақты шығаруды ұйымдастыру.	1) Тұрғындарды моноқалаларды модернизациялау бағдарламаларын іске асыру туралы ақпараттандыратын баспасөз-релиздерін, ТВ және радиобағдарламаларын тұрақты шығаруды ұйымдастыру.
Білікті кадрды даярлау жүйелерін дамыту	1) Қала және кәсіпорын басшылары үшін біліктілікті арттыру курстарын мына бағыттар бойынша ұйымдастыру әдістемесін жасау: жобаларды басқару, инвестицияларды басқару, өнімдерді шетелдік рыноктарға жылжыту. 2) Инженер кадрлардың біліктілігін арттыру және қайта даярлау курстарын негізгі бағыттар бойынша ұйымдастыру әдістемесін жасау. 3) Қаланы құраушы немесе салаларды ауыстырушы мамандар үшін орта арнайы және жоғары кәсіби білім беруді модернизациялау жоспарларын жасау.	1) Қаланы құраушы немесе салаларды ауыстырушылар үшін басқарушы, инженерлік-техникалық және өндірістік кадрлар үшін біліктілікті арттырудың оқу курстары торабын ұйымдастыру. 2) Қаланың (аймақтың) жетекші оқу орындарында кәсіптік білім берудің заманауи әдістері мен бағдарламаларын ендіру. 3) Жас дарынды инженерлер мен менеджерлер селекциясы, оқу орындарының оқу базасын модернизациялау үшін оқу орындары түлектерінің біліктілігін сертификаттау жүйелерін ендіру.
Мемлекеттік қызмет көрсету сапасын арттыру	1) Моноқалаларға қолдау көрсететін мемлекеттік қызмет жұмысының тұрақты мониторингін ұйымдастыру. Мониторинг нәтижелері бойынша ұсыныстар жасап, жергілікті басқару органдарымен тиісті мемлекеттік қызмет жұмыстарының сапасын арттыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын келісу. 2) Аймақтық және жергілікті статистиканың тиімді жүйелерін дамыту. 3) Қаланы құраушы кәсіпорынның және аралас салалар кәсіпорынының билік органдарымен өзара әрекеттерінің тиімді жүйелерін жасау. 4) Моноқалаларды модернизациялау жөніндегі ведомствоаралық кеңестерде мемлекеттік қызмет көрсетудің сапасын арттыруға бағытталған шешімдерді келісу және қабылдау.	1) Моноқалаларға қолдау көрсететін мемлекеттік қызмет жұмысының тұрақты мониторингін жүзеге асыру. 2) Тиісті мемлекеттік қызмет жұмыстарының сапасын арттыру жөніндегі ұсыныстар мен іс-шаралар жоспарын жасау.

Моноқалалардың орта және ұзақмерзімдік келешекте тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуы төмендегі көрсеткіштерімен сипатталады:

2019 жылға:

1) төмен экономикалық әлеуеті бар моноқалалардың өнеркәсіптік өндірісі көлемін бір немесе бірнеше «якорль» инвестициялық жобалар нәтижесінде – кемінде 20%-ға (2011 жылмен салыстырғанда) арттыру;

2) моноқалалардағы белсенді әрекет етуші кіші кәсіпорындар санын арттыру – 2 есеге (2011 жылмен салыстырғанда);

3) моноқалалардағы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен кірістері бар тұрғындардың үлесін азайту – 6%-дан кем емес деңгейге дейін;

4) моноқалалардағы жұмыссыздық деңгейін төмендету – 5,5%-дан кем емес деңгейге дейін.

2020 жылға:

1) моноқалалардағы белсенді әрекет етуші кіші кәсіпорындар санын арттыру – 4 есеге (2011 жылмен салыстырғанда);

2) моноқалалардағы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен кірістері бар тұрғындардың үлесін азайту – 6%-дан кем емес деңгейге дейін (2015 жылғы ең төменгі күнкөріс деңгейінің көлемін анықтау, Әдістемесін жетілдіру есебімен);

3) моноқалалардағы жұмыссыздық деңгейін төмендету – 5%-дан кем емес деңгейге дейін.

Моноқалаларды дамытудың негізгі бағыттарын жүзеге асыру шеңберіндегі міндеттерді шешу төрт бағыт бойынша іске асырылатын болады:

1. Өндірістік сыйымдылыққа тәуелділіктегі моноқалаларды тұрақты жұмыс істейтін кәсіпорынға оңтайландыру.

2. Моноқалалар тұрғындарын жұмыспен қамтудың әлеуетті құрылымдарын қамтамасыз ету үшін экономиканы әртараптандыру және кіші және орта бизнесті дамыту.

3. Моноқалалардың еңбек ресурстарының ұтқырлығын арттыру, жоғары әлеуетті әлеуметтік-экономикалық дамуы бар елді мекендерге және экономикалық өсудің орталықтарына өз еркімен көшуді ынталандыру.

4. Моноқалалардың тұрғындарының оңтайлы санына есептеп әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымдарды дамыту.

Моноқалаларды дамытудың негізгі бағыттарының міндеттерін шешу мақсатында өкілетті органдар нормативті құқықтық базаны жетілдіру бойынша шараларды қабылдайтын болады.

Өкілетті органдар мен облыс әкімінің арасында моноқалаларды дамытудың белгілі бір негізгі бағыттарының мақсатты индикаторлары жетістіктері бойынша нәтижелері туралы келісім жасалады.

Моноқалаларды дамытудың негізгі бағыттарын жүзеге асыру шеңберінде жергілікті атқарушы органдар өкілетті органдар нұсқауларына сәйкес жоғары, орта және төмен экономикалық әлеуеті бар қалаларға олардың мәселелерін шешу бойынша тәсілдер (шаралар) неге дифференциаланатыны негізінде моноқалалардың топтастырылуы жүргізілетін болады.

Моноқалаларды дамытудың негізгі бағыттарын жасау шеңберінде бар мәселелерді тұтас дүниежүзілік тәжірибелері мен талдауларын ескере отырып, моноқалаларды мемлекеттік қолдау шараларына төмендегіше басымдық беру ұсынылады:

Басымдық 1. Төмен әлеуетті моноқалалардың бірінші кезекті өткір мәселелерін шешу.

Басымдық 2. Орташа әлеуетті моноқалалар үшін жағдай жасау.

Басымдық 3. Жоғары әлеуетті моноқалаларды одан ары қарай тұрақты дамыту.

Жоғары әлеуетті моноқалалар ағымдағы бәсекелес жағдайында және қабылданған мемлекеттік бағдарламалық құжаттар, облыстардың бесжылдық кезеңге арналған даму бағдарламалары шеңберінде дами алатын қала ретінде қарастырылады.

Бірінші бағыт: Тұрақты жұмыс істейтін кәсіпорындардың өндірістік сыйымдылығына тәуелділіктегі моноқалаларды оңтайландыру.

1. Моноқалалардың экономикалық әлеуетін және жаңа перспективті мамандандырылуын айқындау.

Аталмыш бағыт шеңберінде әрбір моноқаланың экономикалық әлеуеті, олардың дамуына келеңсіз ықпал ететін факторлары, сондай-ақ моноқалалардың жаңа перспективті мамандандырылуы айқындалатын болады.

Өкілетті органдар жергілікті атқарушы органдармен бірлесе отырып, әрбір моноқаланың жүйелік диагностикасын және жағдайы мен перспективасына маркетингтік талдау жүргізетін болады. Мемлекеттік қолдау моноқалалардың әлеуетін барынша көп пайдалануға және мейлінше өткір мәселелерін бірінші кезекте шешуге бағытталатын болады.

Сонымен бірге мемлекеттік қолдау саясатының механизмдері моноқалалардың әлеуетіне тәуелділікте дифференциаланатын болады. Жоғары әлеуетті моноқалаларды дамыту оларды дамытудың мониторингісін жүргізумен бірге бәсекеге қабілеттілігін арттырудың жалпы саясаты шеңберінде дамытылатын болады.

Төмен және орташа экономикалық әлеуетті моноқалаларға олардың әлеуетін барынша жоғары категорияға арттыру үшін моноқа-

лаларды дамытудың негізгі бағыттарын жасау шеңберінде тұтас қолдау көрсетілетін болады.

Өкілетті органдар, сондай-ақ, моноқалаларды дамытуды қолдауды орталық мемлекеттік органдар және басқа ұйымдар тарапынан үйлестіруді қамтамасыз етеді.

2. Моноқалаларды дамытудың кешенді жоспарларын жасау.

Жергілікті атқарушы органдар моноқалаларды дамытудың кешенді жоспарларын (ДҚЖ) тұрғындардың санын және моноқалаларды жаңа мамандандырылуын болжамдай отырып, даму перспективасын анықтау арқылы ұзақмерзімдік перспективаға жасайды.

Өкілетті органдар ДҚЖ әзірлеу бойынша нұсқауларды жасады, моноқаланың ДҚЖ-на сәйкес ол мыналарды мазмұндауы тиіс:

- 1) дамудың мақсаттарын, міндеттерін және басымдық бағыттарын;
- 2) тұтас көрсеткіштер мен индикаторлар жүйесін;
- 3) іске асыру, іс-шаралар механизмдерін және инвестициялық жобаларын;
- 4) жергілікті атқарушы органдардың моноқалаларды дамыту бөлігіндегі қызметін жетілдіру жөніндегі жұмыстарды.

ДҚЖ (дамудың кешенді жоспары) моноқалалардың бәсекеге қабілеттілігін өсіруді, тұрақты дамуын, экономика құрылымын әртараптандыруды, кәсіпкерлік пен іскерлік белсенділікті дамытуды, тұрғындардың өмір сапасын арттыруды, аймақтың және тұтас елдің дамуындағы тиісті инфрақұрылымдарды дамыта отырып, интеграциялауды қамтамасыз етуі тиіс.

3. Моноқалалардың бас жоспарларын түзету.

Бас жоспарларды түзету тұрғындардың болжамданған санын есептей отырып, әлеуметтік, тұрғын үйлік және инженерлік инфрақұрылымдарды дамытуға және модернизациялауға бағытталатын болады. Әлеуметтік, тұрғын үйлік және инженерлік инфрақұрылымдарды дамыту жөніндегі жоспарлар тұрақты жұмыс істейтін кәсіпорындардың өндірістік сыйымдылығына тәуелділіктегі тұрғындардың перспективті санынан шығарыла отырып, оларды дамыту, модернизациялау және оңтайландыру жөніндегі шараларды мазмұндайтын болады.

Екінші бағыт: моноқалалардың тұрғындарын жұмыспен қамтудың оңтайлы құрылымын қамтамасыз ету үшін экономиканы әртараптандыру және шағын және орта бизнесті дамыту.

Моноқалаларды дамытудың негізгі бағыттарын іске асырудың аталмыш бағыты шеңберінде төмендегі іс-шаралар қарастырылады:

1. Моноқалалардың экономикасын ұзақмерзімдік әртараптандыру үшін «якорль» инвестициялық жобаларды жүзеге асыру.

Жергілікті атқарушы органдар өкілетті органдармен бірлесе отырып, индустриалды-инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау

саласында әрбір моноқалада іске асыру үшін 1-3 «якорль» инвестициялық жобаларды алып қоятын болады.

Бұдан басқа «Самұрық-Қазына» ұлттық әл-ауқат қоры» АҚ әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялармен (ӘКК) бірге компанияның өзгешеліктерінен, жобаның қаржылық-экономикалық және өндірістік мақсаттылығын шығара отырып, «якорль» инвестициялық жобаларды іске асыру үшін моноқалалардағы құрылған ұйымның жарғылық капиталына кіру мүмкіндіктерін қарастыратын болады. Сонымен бірге аталмыш жобада ӘКК-ге қатысу үшін моноқалаларда Қазақстан Республикасының бюджеттік заңнамаларында анықталған тәртіптегі ӘКК-ның жарғылық капиталын ұлғайту өткізіледі.

«Якорль» инвестициялық жобаларды мемлекеттік қолдау әрекет етіп жатқан кәсіпкерлікті қолдау бағдарламалары («Бизнестің Жол картасы - 2020», «Өнімділік - 2020» бағдарламалары және басқа салалық бағдарламалар) шеңберінде жүзеге асырылатын болады. Кіші және орта кәсіпкерлік жобаларын іске асыруды мемлекеттік қолдау аталмыш бағыттың 6-шы тараушасындағы шараларды көрсету жолымен жүзеге асатын болады.

2. Моноқалалардың тапсырыстарын олардың өзгешеліктерін ескере отырып, өндірістердің көмекші және қызмет көрсететін ұлттық холдингтерімен орналастыру. «Самұрық-Қазына» ұлттық әл-ауқат қоры» АҚ және «ҚазАгро» ұлттық басқарушы холдингі» АҚ жобаны іске асыратын компанияның өндірістік мақсаты және қаржылық-экономикалық өзгешелігінен сараалай келе, моноқалалардағы инвестициялық жобаларды іске асыру шараларын қабылдайтын болады.

3. Моноқалалардың тапсырыстарын олардың өзгешеліктерін ескере отырып, қаланы құраушы кәсіпорындарды көмекші және қызмет көрсететін ұлттық холдингтерімен орналастыру. Жергілікті атқарушы органдар қаланы құраушы кәсіпорындармен бірлесе отырып, әрбір моноқалада оның мамандандырылуына сәйкес кесінде бір инвестициялық жобаны іске асыру жөніндегі шараларды қабылдайтын болады.

4. Моноқалаларда бұрынғы мамандануын қайта қалпына келтіру.

Аталмыш шаралар мына жолдармен іске асырылатын болады:

1) Қаратау және Жаңатас қалаларындағы «Еврохим» АҚ тәжірибесінің мысалында әрекет етуші мамандануды модернизациялау үшін стратегиялық инвесторды тарту.

Стратегиялық инвесторды тарту үшін моноқалаларды дамытудың негізгі бағыттарының әзірлемелері шеңберінде индустрия және жаңа технологиялар Министрлігі инвестицияларды тарту жөніндегі Ұлттық жоспар аясында мемлекеттік қолдау көрсету бойынша шаралар қабылдайтын болады.

Бұдан басқа, төмен және орта әлеуетті моноқалаларда инвестициялық стратегиялық жобаларды жүзеге асырушы заңды тұлғаға газға, электр энергиясына, жер учаскесін алуға және ғимараттарды, үй-жайды (құрылыстарды) алуға жұмсалатын олардың шығындарын өтеу немесе төлеу жолыменен өнеркәсіптік жеңілдіктер берілетін болады.

Сондай-ақ, өкілетті органдармен тікелей келісімдер жүргізу негізінде кәсіпорынның шектеулі мерзімге пайдалануы үшін жер қойнауын, пайдалы қазбалардың кен орындарын пайдалануға құқық беру мүмкіндіктері қарастырылады.

2) кәсіпорындардың шикізат базасын кеңейтуге мүдделі «Қазгеология ұлттық компаниясы» АҚ-ның немесе жеке инвесторлардың қатысуымен олардың барлауға дейінгі шараларын анықтауымен моноқалаларға жақын маңда табылған перспективалы пайдалы қазбалар орнын айқындау.

5. Моноқалалардың «тұйықтық» проблемасын шешу және транзитті әлеуетін дамыту.

Жергілікті атқарушы органдар мен Көлік және коммуникация Министрлігі «Самұрық-Қазына» ұлттық әл-ауқат қоры» АҚ-мен бірлесе отырып, «тұйықтық» проблемасын шешу үшін көліктің инфрақұрылымдарды дамыту жөніндегі шараларды қабылдайтын болады.

6. Моноқалаларда кіші және орта бизнесті дамыту.

Моноқалалардағы шағын және орта кәсіпкерлікті белсенділендіру үшін төмендегі қосымша шаралар қабылданатын болады:

1) төмен және орташа әлеуетті моноқалалар үшін салалық шектеулерсіз несиелер бойынша пайыздық мөлшерді субсидиялау және несиелер бойынша пайыздық мөлшерді субсидиялау өлшемдерін ұлғайту;

2) өндірістік (индустриалдық) инфрақұрылымдарды дамыту;

3) жаңа өндірісті құруға арналған гранттарға 1,5 млн.теңгеден 3,0 млн.теңгеге дейін беру;

4) кіші кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі серіктестік бағдарламаларын (мемлекеттің қаланы құраушы кәсіпорынмен) іске асыру;

5) микронесиелік ұйымдармен бірге бизнес-инкубаторлар құру;

6) кәсіпкерлікті қолдау орталықтарын құру;

7) өз бетінше жеке жұмыспен қамтылған, жұмыссыз және аз қамтамасыздандырылған тұрғындардың кәсіпкерлігін дамытуға ықпал ету.

Сонымен бірге, жоғарыда көрсетілген мемлекеттік қолдаудың қосымша шаралары мыналарға көрсетіле алмайды:

- тау-кен қазушы кәсіпорындар салалары;

- Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 31 желтоқсандағы № 1514 қаулысына сәйкес мониторингке жатқызылатын

ірі салық төлеушілер тізіміне кіргізілген және минералдық шикізаттарды қайта өңдеуді жүзеге асыратын металлургиялық өнеркәсіп кәсіпорындары;

- құрылтайшысы ұлттық басқарушы холдингтер, ұлттық холдингтер, ұлттық компаниялар мен ұйымдар, акцияларының (жарғылық капиталға қатысу үлесі) елу және одан да көп пайыздары тікелей немесе жанама түрде мемлекетке, ұлттық басқарушы холдингтерге, ұлттық холдингтерге, ұлттық компанияларға тиесілі, сондай-ақ жеке мекеме ретінде тіркелген меншік формасының заңды тұлғасы болып табылатын заңды тұлғалар;

- акциз асты тауарларды шығаруды қарастыратын жобалар.

Несиелер бойынша марапаттау мөлшерін субсидиялау шарттары.

Екінші деңгейлі банкілер немесе басқалай қаржыландыру ұйымдары беретін несиелер/лизингілер операциялары бойынша марапаттау мөлшерін субсидиялау төмен және орташа әлеуетті моноқалаларда кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын кіші және орта кәсіпкерліктің субъектілерінің жаңа несиелері бойынша жүргізілетін болады.

Жаңа несиелерге банкілер 2012 жылдың 1 шілдесінен бастап беріп жатқан несиелер жатады. Субсидиялауға бағдарлама критерийлеріне сәйкес 2012 жылдың 1 шілдесінен кеш алынған қаржылық лизингінің қарыздарын, келісім-шарттарын қайта қаржыландыруға бағытталған несиелер жатады. Субсидиялау айналымдағы қаражаттарды толықтыруға берілетін (берілген) несиелер бойынша жүргізіле алмайды, айналымдағы қаражаттарды қаржыландыру негізгі қаражаттарды алуға және модернизациялауға немесе өндірісті кеңейтуге арналған несие шеңберінде несиенің сомасының 30%-дан аспаған жағдайлар үшін.

Несие сомасы – 750 млн. теңгеге дейін.

Несие мерзімі – 10 жылға дейін.

Субсидиялау мерзімі пролонгация мүмкіндіктерімен 3 жылға дейінгі уақытты құрайды. Пайыздық мөлшердің субсидиялануы тек қана 14%-дан аспайтын марапаттаудың тиімді мөлшеріндегі несиелер бойынша жүзеге асырылатын болады, сонымен бірге 10%-ын мемлекет өтемақылайды.

Жобаларды субсидиялау туралы шешімдерді аймақтық үйлестіру кеңестері (АҰК) қабылдайтын болады.

Бұдан басқа, моноқалаларда жеке кәсіпкерлік субъектілеріне Бағдарламаның барлық құралдары шеңберінде кешенді қолдау көрсетілуі мүмкін.

Өндірістік (индустриалдық) инфрақұрылымдарды дамыту жөніндегі шарттар. Өндірістік (индустриалдық) инфрақұрылымдарды дамыту инфрақұрылымдардың жетіспейтіндігін жеткізумен жасалатын

болады және дербес жекелеген жобалар үшін де, өнеркәсіптік алаңдарды ұйымдастыру шеңберінде өндірісті модернизациялауға және кеңейтуге бағытталған жобалар үшін де жүзеге асырылуы мүмкін.

Қаражаттарды бөлу тек қана құрылыстарға және төмендегі инфрақұрылымдарды қайта жарақтандыруға бағытталуы мүмкін: жолдарға, суды бұрғыштарға, газдандыруға, су таратқыштарға, бу құбырларына, жылумен жабдықтауға, өнеркәсіптік алаңдар үшін қазандықтарды қайта жарақтандыруға, су құбырларына, теміржол түйіктеріне, сымтетіктендіруге, электр станцияларына, электр беру желілеріне.

Өндірістік инфрақұрылымдарды дамытуға арналған қаражаттарды бөлу Қазақстан Республикасының бюджеттік заңнамаларына сәйкес жүзеге асырылуы тиіс.

Инфрақұрылымдардың жетіспейтіндігін жеткізу бірнеше жобаларды қамтамасыз етуге бағытталуы мүмкін.

Инфрақұрылымдар құрылысының (қайта жарақтандыру) құны жекелеген жоба үшін инфрақұрылымдарды жеткізу жағдайындағы жобаның құнының 50%-ынан аспауы керек.

Жаңа өндірісті құруға арналған гранттарды беру шарты 1,5 млн.нан 3,0 млн.теңгеге дейінгі өлшемде. Моноқалаларды дамытудың негізгі бағыттарын жасау шеңберіндегі гранттың ең үлкен сомасы бір кәсіпкер үшін 3,0 млн.теңгеден аспауы керек.

Грант қаражатын мемлекет жергілікті атқарушы органдар (одан ары қарай - үйлестіруші) арқылы тұтас гранттарды беру үшін кәсіпкерлерді іріктеу жөніндегі өткізілген байқаулар қорытындысы бойынша беретін болады. Республикалық бюджеттен бөлінетін қаражаттар моноқалалар бойынша жеке квотаны анықтау арқылы жергілікті бюджеттерге бағытталатын болады.

Үйлестірушілер байқау өткізу үшін әрбір моноқаладағы гранттар алуға үміткер кіші кәсіпкерлік субъектілерінің сұраныстарын іріктеу бойынша байқау комиссиясын құрады және оның құрамын бекітеді. Байқау комиссиясы қызметінің негізгі принциптері кәсіпкерлер үшін бірдей шарттарды жасау, сондай-ақ оларға қойылатын талаптардың бірлігі, көрсетілетін құжаттарын зерттеудің жан-жақтылығы және толықтығы, қабылданған шешімдердің объективтілігі болып табылады.

Байқау комиссиясы байқау сұраныстарын қарастыру кезінде кәсіпкердің бизнес-жобасын бағалаудың төмендегі критерийлері негіздемесінде нұсқаулар береді:

1) бизнес-жобаның (нарықтық қажеттілікті анықтау – маркетингтік талдау) бәсекеге қабілеттілігі;

2) бизнес-жобаның (өндірісті ұйымдастыру сұрағын анықтау, кәсіпкерлі орналастыру үшін ғимараттың болуы, өтімділік нарығы, өндірісті қосу үшін жобаның дайындық деңгейі) ендіруге дайындығы.

Бизнес-жобаның міндетті шарттары кәсіпкерлерді қаржыландыруға берілген Гранттың көлемінің кемінде 20%-ы өлшеміндегі оны жүзеге асыруға жұмсалған шығындары болып табылады.

Кәсіпкерлер қаражаттарды төмендегі мақсаттарға пайдалана алады:

- 1) негізгі қаражаттар мен материалдарды алуға;
- 2) материалдық емес активтерді алуға;
- 3) технологиялар алуға;
- 4) франшизге құқық алуға.

Моноқалаларды дамытудың негізгі бағыттарын жасау шеңберіндегі грант қаражаттары жылжымайтын мүлікті, жер учаскесін алуға және жалға ақы төлеу ретіндегіге пайдаланылмайды.

Байқау комиссиясы төрағадан, төраға орынбасарынан және байқақ комиссиясының мүшелерінен тұрады.

Байқау комиссиясы құрамы міндетті түрде атқарушы билік органдарының, қоғамдық ұйымдардың, салалық эксперттер, ғылыми-білім беру мекемелерінің, аймақтық бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдерінің, қаржы агентінің қатысуымен құрылады.

Байқау комиссиясының кепілдемелерін гранттарды беру бойынша соңғы шешімді қабылдайтын АҰК қарастыратын болады.

Моноқалалардағы кіші кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі серіктестік бағдарламалары (мемлекет қаланы құраушы кәсіпорынмен бірге) жүзеге асыру шарттары.

Мемлекеттің серіктестік бағдарламаларын қаланы құраушы кәсіпорындармен бірге жүзеге асыруы аймақтардағы кіші және орта бизнесті (КОБ) тікелей ірі компаниялардың, «Қазақмыс» Корпорациясы» ЖШС тәжірибесінің мысалында мемлекет пен қаржылық институттар күштерін біріктіру арқылы дамытуға және қолдауға бағытталатын болады.

Моноқалаларды дамытудың негізгі бағыттарын жасау шеңберінде республикалық бюджет құралдарының инвестициялық пакеттері берілетін болады, олар мыналарды кіріктіреді:

- 1) несиелер бойынша марапаттау мөлшерін субсидиялау;
- 2) несиелерді кепілдендіру;
- 3) инфрақұрылымдарды жеткізу;
- 4) жұмысын енді бастаған кәсіпкерлерді қолдау;
- 5) жобаларды бухгалтер, салықтық есептерді құрастыру, IT-қызмет көрсетулері, заң сұрақтары, кедендік процедурлар, сапа менеджментін ендіру мәселелері бойынша сервистік қолдау;

6) «Іскер байланыстар» жобасы шеңберінде квота беру.

Ірі компанияларды серіктестік бағдарламаларын жүзеге асырудағы рөлі мыналармен қорытындыланатын болады:

1) жергілікті өндірушілердің ұзақмерзімді тапсырыстарын қамтамасыз ету, моноқалар кәсіпорындарының шығарған өнімдерін ірі кәсіпорындардың: «КТЖ» ҰК» АҚ, «ҚазМұнайГаз ҰК» АҚ, «Қамқор Менеджмент» ЖШС, «Қазцинк» ЖШС, «Қазахмыс» Корпорациясы» ЖШС, «KEGOC» АҚ, «АрселорМиттал Теміртау» АҚ, ««Қазатомпром» ҰК» АҚ, «Еуроазия энергетикалық компаниясы» АҚ талап еткен өнімдер тізіміне кіргізу;

2) «келесі қайта істелетіндерді» дамыту үшін шикізаттарға квота беру;

3) қызметтің баламалы түрлерін дамыту бойынша жобаларды қолдау.

Халықаралық ұйымдар ықпал ететін болады:

1) технологияларды тартуға және құрал-жабдықтарды алуға;

2) оқыту бағдарламаларын және мамандандырылған тренингтерді ұйымдастыруға;

3) кәсіпорынға тікелей кеңестер беру үшін шетелдік жоғары білікті мамандарды тартуға.

Серіктестік бағдарламаларын жүзеге асыру механизмдері:

1) ірі компаниялармен бірге серіктестік бағдарламаларын жүзеге асыру жөніндегі әрекеттердің бірлескен жоспарын жасау;

2) серіктестік бағдарламаларын іске асыру жөніндегі ірі компаниялар мен жергілікті атқарушы органдар, «Даму» КДҚ» АҚ арасындағы өзара түсіністік және ынтымақтастық туралы меморандумдарға қол қою;

3) кәсіпкерлердің жергілікті ассоциациясын құру;

4) ұшу бағытындағы ірі компаниялармен бірге жауапты тұлғалардың және өзара әрекеттесу форматының сатып алынатын тауарлар мен қызмет түрлерінің тізімдері негізінде КОБ-тің жергілікті субъектілерінен сатып алу үшін анықтама алу;

5) КОБ-тің жергілікті субъектілерінің өзекті реестрлерін құрастыру және жүргізу және олардың өнім түрлері бойынша бөлу;

6) моноқаланың КОБ-тің жергілікті субъектілерінің, жүйені құраушы компаниялардың, әкімшіліктің, «Даму» КДҚ» АҚ-ның қатысуымен мерзімді кеңестер өткізу;

7) КОБ-ке мүдделі компаниялары қатарынан әлеуетті қатысушыларды іріктеу, олар үшін таңдалған ұшу бағыттары бойынша мамандандырылған семинарлар мен тренингтер ұйымдастыру, бизнес-машықтануды ұйымдастыру; қызметтің жаңа түрін жолға қою мәселелері бойынша кәсіпкерлерге дербес кеңес беретін, бизнес-

жоспарды жасау, технологиялар мен құрал-жабдықтарды алу, маркетинг пен өтімділікті ұйымдастыру және басқа да мәселелер бойынша көмектерді ұсыну;

8) КОБ-тің жергілікті субъектілерімен ұзақмерзімдік келісім-шарттарға тұру;

9) қаржыландыруды беру мәселелерін шешу, жетіспейтін инженерлік инфрақұрылымдарды жеткізуге ықпал ету.

Барлық моноқалаларда (жұмысты енді бастаған кәсіпкерлерді, старт-ап жобаларды қолдау) микронесиелік ұйымдармен бірге бизнес-инкубаторларды жасау шарттары. Барлық моноқалаларда жұмысты енді бастаған кәсіпкерлерді қолдау үшін бизнес-инкубаторлар құрылатын болады.

Бизнес-инкубаторлар қызметі өзіне кеңес беруді, бизнес-жоспарды жасауды, микронесиелер беруді, сервистік қызмет көрсетуді, кәсіпқойлар, әлеуетті тұтынушылар желілерімен байланысты жасауды кіріктіре отырып, жалға ғимарат алуды, жұмысты енді бастаған кәсіпкерлерге кешенді қолдау көрсетуді енгізетін болады. Осыған байланысты бизнес-инкубаторлар территорияларына микронесиелік ұйымдар, сервистік компаниялар және кеңес берушілер жайғастырылатын болады.

Халықаралық ұйымдар мен қаржыландыру институттары бағдарламаларының аясында Даму» КДҚ» АҚ-ның қызметкерлерін де және шетелдік мамандарды да тарту, табысты халықаралық үйлестіктерінде олардың машықтануы арқылы инкубаторлар қызметкерлерін тұрақты оқыту жүргізілетін болады.

Бизнес-инкубаторларды құруға және дамытуға серіктестік бағдарламаларын іске асыру аясындағы ірі компаниялар тартылатын болады.

Бизнес-инкубаторлар жергілікті атқарушы органдар есебінен, сондай-ақ серіктестік бағдарламаларын іске асыру аясындағы ірі компаниялардың демеушілік қаражаттары есебінен құрылатын болады.

Бизнес-инкубаторлар қызметтерін әдіснамалық қолдау халықаралық ұйымдар ресурстарын тартумен Даму» КДҚ» АҚ-ның арқылы жүзеге асырылатын болады.

Әрбір моноқалада кәсіпкерлікті қолдау орталықтарын шарттары.

Моноқалалардағы кәсіпкерлерге және кәсіпкерлік бастамамен айналысатын адамдарға ақпараттық-кеңес берушілік көмектерді көрсету үшін құру кәсіпкерлікті қолдау орталықтары құрылатын болады.

Орталықтардың ұсынатын қызмет көрсету кешені мыналарды кіріктіреді:

1) бизнесті ашу және жүргізу мәселелері бойынша кеңес беру;

2) кәсіпкерлікті қолдау бағдарламалары туралы ақпараттандыру;

3) қаржылық институттарымен жұмыс сітеудің шарттарын түсіндіру және қолдауды алу үшін құжаттарды жинау бойынша кеңес беру;

4) құқықтық сұрақтар бойынша кеңес беру.

Кәсіпкерлікті қолдау орталықтары адамдарға қызмет көрсетудің қолайлы қолжетімділігін қамтамасыз етуі үшін жергілікті атқарушы органдар ұсынатын тұрғындарға қызмет көрсету орталықтары ғимараттарына орналастырылатын болады.

Кәсіпкерлікті қолдау орталықтарының оператор өткізетін кеңес берушілерінің қызметтері республикалық бюджет қаражаты есебінен төленетін болады. Кәсіпкерлікті қолдау орталықтарын құру жөніндегі оператор Даму» ҚДҚ» АҚ-нан шығатын болады.

Өзінің жеке жұмысымен қамтылған, жұмыссыз және аз қамтамасыздандырылған тұрғындардың кәсіпкерлігін дамытуға ықпал жасаудың шарттары.

Аталмыш бағыт шеңберінде мемлекеттік қолдаудың төмендегі түрлері көрсетілетін болады:

1) кеңес беру қызметтерін ұсыну;

2) оқуға арналған материалдық көмекті ұсынатын кәсіпкерлік негіздерін тегін оқуға жолдама беру;

3) микронесие беру;

4) жетіспейтін инженерлік-коммуникациялық инфрақұрылымдарды дамыту.

Микронесиелендіруге моноқалаларда тұратын жеке ісін ұйымдастыруға немесе кеңейтуге ниеті және мүмкіндігі бар өзінің жеке жұмысымен қамтылған, жұмыссыз және аз қамтамасыздандырылған тұрғындар және оралмандар (жеке адам) қатарындағы Қазақстан Республикасының азаматтары қатысуға қабылданады.

Тұлғаларға микронесиелер беру кәсіпкерлікті дамытуға ықпал жасауға бағытталған жұмыспен қамтуға ықпал етудің белсенді шарасы болып табылады.

Микронесиелендіру шарттары. Республикалық бюджеттен бюджеттік несие беру жергілікті атқарушы органмен 5 жылға қайтарымдылық, тығыздылық және ақылшылық принциптеріне негізделіп, марапаттаудың жылдық мөлшерімен 0,01%-бен беріледі; бюджеттік несие тітас тағайындау – өзінің жеке ісін ұйымдастыру немесе кеңейту, айналымдағы капиталды толықтыру; несие тұтынушылық мақсаттарға, бұрынғы борыштарды жабуға және тұрғын үй жылжымайтын мүлкін алуға берілмейді; несиеу мерзімі – 5 жылдан аспайды, несиеің ең үлкен сомасы 3,0 млн. теңгеден аса алмайды; ақырғы қарызгерге микронесие ұйымдары және/немесе несие бойынша несиелік серіктестігі негізгі қарыздың үштен бір бөлігінен артық емес

несиеуе ұзақтығының мерзімінде жабу жөніндегі жеңілдік кезеңін ұсынуы мүмкін.

Моноқалаларда тұратын жеке адамға микронесие беру Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 31 наурыздағы № 316 қаулысымен бекітілген жұмыспен қамту – 2020 Бағдарламасының принциптері мен механизмдері бойынша жүзеге асырылатын болады.

Микронесиелеудің шарты бойынша оған өзінің жеке жұмысымен қамтылған, жұмыссыз және аз қамтамасыздандырылған тұрғындар және оралмандар қатарындағы Қазақстан Республикасының азаматтары қатысуға қабылданады және Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 18 шілдедегі № 816 қаулысымен бекітілген жұмыспен қамтуға ықпал ететін белсенді шараларға қатысушы жеке тұлғаға кәсіпкерлікті дамытуды мемлекеттік қолдауды ұйымдастыру және қаржыландыру Ережелерінде қарастырылған мемлекеттік қолдаулар ұсынылады.

Байқауды ұйымдастыру және өткізу тәртібі, іріктеу шарты және микронесиелеуші ұйымдарға және несиеуеуші серіктестікке несиелік ресурстарды беру, сондай-ақ олардың бөлінген несиелік ресурстарын аталмыш бағыт шеңберінде мақсатты пайдалану мониторингі Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 18 шілдедегі № 816 қаулысымен бекітілген байқау негізінде микронесиелік ұйымдарды және несиеуеуші серіктестікті несиелендіру Ережелерінде қарастырылған.

Үшінші бағыт: моноқалалардың еңбек ресурстары ұтқырлығын арттыру, жоғары әлеуетті әлеуметтік-экономикалық дамуы бар елдімекендерге және экономикалық өсудің орталықтарына өз еркіменен көшуді ынталандыру.

Аталмыш бағыт тұрғындардың жұмыспен қамтылуына ықпал ететін белсенді шараларды іске асыру жолыменен еңбек ресурстары ұтқырлығын арттыру шараларын қарастырады.

1.Моноқалалар тұрғындарын оқыту және жұмысқа орналасуына ықпал жасау.

Моноқалалар тұрғындарын оқыту және жұмысқа орналасуына ықпал жасау мониторингі Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 18 шілдедегі № 816 қаулысымен бекітілген өз бетінше жеке жұмыспен қамтылған, жұмыссыз және аз қамтамасыздандырылған тұрғындардың жұмысқа орналасуына ықпал ету оқытуды ұйымдастыру және қаржыландыру Ережелері шеңберінде іске асырылатын болады.

2.Моноқалалар жастарын техникалық және кәсіптік білім беру саласындағы оқу орындарында оқыту үшін жағдай жасау. Моноқалалар жастарын оқыту Қазақстан Республикасының 2011–2020 жылдарға арналған білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде жүзеге асырылатын болады.

Келешекте кадрларды даярлаудың (Атырау, Өскемен, Екібастұз, Шымкент) құрылған аймақаралық орталықтарында жастарды оқыту мәселелері, сондай-ақ, моноқалалар тұрғындарын ірі өндірістік компанияларға жұмысқа орналастыруға, олардың оқу орталықтарында оқытуға тұтас жинау мәселелері істелетін болады.

3. Әлеуметтік-экономикалық дамудың жоғару әлеуетті елдімекендеріне және экономикалық өсу орталықтарына ер еркімен қоныс аударуды ынталандыру. Жоғары экономикалық әлеуетті елдімекендерге және экономикалық өсу орталықтарына қоныс аударуды қайта ұйымдастыруды мемлекеттік қолдау алуға жастардың басымдық құқығы бар.

Қазақстан Республикасының азаматтарының өз бетінше жеке жұмыспен қамтылған, жұмыссыз және аз қамтамасыздандырылған тұрғындары қатарынан төмен әлеуетті әлеуметтік-экономикалық даму моноқалаларынан жоғары әлеуетті әлеуметтік-экономикалық даму елдімекендеріне және экономикалық өсу орталықтарына қоныс аударуы бір облыстың шегінде жүзеге асырылатын болады.

Жұмыспен қамту – 2020 Бағдарламасын жүзеге асыру жөніндегі Ведомствоаралық комиссия шешімдері бойынша аймақтық комиссия берген сұраныстар мен ұсыныстар және сол бағдарлама операторының қорытындысы негізінде азаматтардың қоныс аударуы республиканың басқа облыстарында де жүзеге асырылуы мүмкін.

Моноқалалардың тұрғындарының өз еркімен қоныс аударуына мемлекеттік қолдау көрсету төмендегі критерийлерге сәйкес болуы керек:

- 1) өз бетінше жеке жұмыспен қамтылған, жұмыссыз немесе аз қамтамасыздандырылған тұрғындардың категорияларына жатқызылады;
- 2) соңғы үш жылда төмен әлеуетті әлеуметтік-экономикалық дамудағы моноқалада тұратын.

Бағдарламаға қатысушыларды Мемлекеттік қолдауға кіретіндер:

- 1) қоныс аударғанына субсидия беру;
- 2) кәсіптік даярлау, қайта даярлау және біліктілігін арттыру курстарында оқу, сондай-ақ жаңа тұратын орнында жұмысқа орналастыруға ықпал ету;
- 3) азаматтарға Қазақстан Республикасының заңды тәртіптерімен бекітілген қызметтік тұрғын үй беру;
- 4) психологиялық бейімделу.

Қоныс аударуға байланысты субсидиялар өзіне көшуге жұмсалған шығындардың орнын толтыруды кіріктіреді.

Аталмыш бағытты іске асыру Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 31 наурыздағы № 316 қаулысымен бекітілген жұмыспен

қамту – 2020 Бағдарламасының принциптері мен механизмдері бойынша жүзеге асырылатын болады.

Бағдарламаның аталмыш бағытына қатысу шарты және мемлекеттік қолдауды қарастырған Ережелердегі жұмыспен қамтуға ықпал ететін белсенді шараларға қатысушы жеке тұлғаның ұтқырлығын арттыруға ықпал ету және оларға Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 18 шілдедегі № 816 қаулысымен бекітілген мемлекеттік қолдау шараларын көрсету.

Сондай-ақ, облыс әкімшілігінің жасаған моноқалаларды дамытудың кешенді жоспарларында қаланы құраушы кәсіпорынмен бірлесе отырып, тұрғын үй құрылысы бойынша жобалар қарастырылатын болады.

Төртінші бағыт: Моноқалалардың тұрғындарының оңтайлы санына есептегенде әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымдарын дамыту.

Моноқалалардың әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымдарын дамытудың бюджеттік шығындарының тиімділігін арттыру мақсатында моноқаланың дамуының әлеуеті деңгейіне тәуелділікте олардың ұзақмерзімдік перспективасы ескеріле отырып, жүзеге асырылатын болады.

Моноқалалардың өткен және келесі жылдарында республикалық және жергілікті бюджеттерден қарастырылған қаражаттар шегінде көшелерді жарықтандыру және көгалдандыру бойынша шығындар, тұрғын үйлер қорын сақтау және күл-қоқыстарды шығару, санкцияланбаған үйінділерді жою, қараусыз қалған объектілерді құлату, полигондардың қатты тұрмыстық қалдықтарын және мал қорымдарын жайғастыру, жылыту жүйелерін, су құбырларын, кәріздерді жөндеу, ауладағы балалардың ойын алаңдарын орнату, қалаишілік автомобиль жолдарын және әлеуметтік объектілерді жөндеу, алаңдарды, гүлзарларды, көшелерді абаттандыру, арық жемілерін жөндеу қаржыланатын болады.

МВК жоғары және орташа әлеуетті моноқалаларды одан ары қарай дамыту жөнінде шешімдер қабылдады, бюджеттік заңнамаларда бекітілген тәртіпте инвестициялық жобалар қаржыландырылады. Сонымен бірге бірінші кезекте қала тіршілігінің (жылу, су, электр, газбен жабдықтау, жолдар, апатты және тозығы жеткен ескі үйлерді құлату, абаттандыру және экология) барынша өткір мәселелері шешілетін болады, сондай-ақ, әлеуметтік, мәдени, тұрмыстық объектілер құрылысы қайта жаратандырылады. Әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымдарды дамыту жөніндегі жобалар қуаттылығын және өндірістің одан әрі қарай әртараптандырылуын,

моноқаланың даму құрылымын тұрғындар санының өсуі немесе азаюы серпінімен есептеген дұрыс.

Жоғары және орташа әлеуетті моноқалалар үшін мыналар қарастырылады:

1. Әлеуметтік инфрақұрылымдар объектілерінің қайта құрылуын және (немесе) құрылысын бекітілген нормативтерге дейін жеткізу.

Осыған байланысты әрекет етуші мемлекеттік, салалық бағдарламалар шеңберінде әлеуметтік инфрақұрылымдар объектілерінің қайта құрылуы және (немесе) құрылысы бойынша іс-шаралар өткізілетін болады, соның салдарынан моноқалалар тұрғындары әлеуметтік сферадағы қолжетімді және сапалы қызмет түрлерімен қамтамасыз етілетін болады.

Облыс әкімшілігі жасаған моноқалаларды дамытудың кешенді жоспарларында, сондай-ақ, кәсіптік-техникалық білім беру мекемелерінің оқу-өндірістік базасының, оның ішінде жатақханалар құрылысының деңгейін арттыру үшін қаржылық қаражаттар қарастырылатын болады.

2. Тұрғындардың оңтайлы санына қарай өмір тіршілігін (су, жылу, электр, газбен жабдықтау, канализация және телекоммуникация, жолдар, экология) қамтамасыз етудің инфрақұрылымдарының қайта құрылуы немесе құрылысы.

Бұл үшін әрбір перспективті қалада нақты жағдайлар қарастырылатын болады, инвестициялауға жатқызылатын объектілер анықталады, қаржыландыру көздерінің мүмкін болатын сомаларының құны және теңгерімділігі есептеледі.

Сумен жабдықтау. «Ақ бұлақ» бағдарламасы критерийлеріне сәйкес іске асырылатын моноқалаларды сапалы ауыз суымен қамтамасыз ету деңгейін арттыру және моноқаладағы ауыл шаруашылығын, қайта өңдейтін өндірісті және кіші кәсіпкерлікті дамыту үшін су ресурстары ташшылығын қысқарту жөніндегі іс-шаралар.

Электрлендіру. Жаңа электр желілері құрылысы, электр беретін желілерді қайта құру және жөндеу.

Жолдар. Моноқаланы облыс орталығымен немесе ірі қаламен байланыстыратын автомобиль жолдарын, сондай-ақ, қалаішілік жолдарды қайта құру, күрделі және ағымдағы жөндеу.

Газдандыру. Газды тарататын тораптардың құрылысы, сығымдалған газбен толтырудың және газ баллондарын алмастырудың орталықтандырылған пункттерін техникалық жабдықтауды арттыру.

Моноқалалардағы апат, зілзала және стихиялық дүлей апат әрекеттеріне қарсы инфрақұрылымдарды дамыту. Өрт сөндіру депосының, су-құтқару станцияларының жаңа құрылысы және

барларына күрделі жөндеу жүргізу, ғимараттар мен құрылыстардың сейсмологиялығын күшейту, инженерлік қорғану ғимараттарының құрылысы, шаруашылық ауыз судың және өртке қарсы су жабдықтауының күрделі жөндеуін жүргізу.

Төмен экономикалық әлеуетті моноқалаларда әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымдар жағдайы орташа республикалық деңгейде қолдау табатын болады.

Моноқалаларда жөндеу және қалпына келтіру, ал жекелеген қалаларда апатты және ескі тұрғын үйлерді құлату жөніндегі іс-шаралар жүзеге асырылатын болады.

Қаржыландыруға арналған жобаларды іріктеу жалпы республикалық көрсеткіштерге дейін жеткізілетін мақсатта жүзеге асырылатын болады, олар төмендегі критерийлерді есепке алады:

1. Әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымдар объектілерінің жоқтығы, мерзімі жеткен құрылыстардың қажеттілігі.

2. Моноқалада тұратын тұрғындардың өміріне және денсаулығына әлеуетті қауіп-қатер әкелетін әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымдар объектілерінің сыни немесе апатты жағдайлары, сондай-ақ, қауіп-қатер төндіретін төтенше оқиғалар.

3. Әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымдар объектілерінің жоқтығы сыни жағдайы нәтижесінде сапалы қызмет көрсетулерін ала алмайтын тұрғындар саны.

4. ДҚЖ-да қарастырылған әрбір моноқала бойынша өзгеше критерийлер.

Жоғарыда аталған бағыттарды іске асыру әрекеттің төмендегі алгоритміне сәйкес жүзеге асырылатын болады.

1. Өкілетті органның кепілдемелері негізінде облыс әкімшіліктері әрбір моноқаланың ұзақмерзімдік кезеңге арналған ДҚЖ-ын жасайды.

2. ДҚЖ-ын өкілетті орган жанынан құрылған жұмысшы тобы қарастырады.

Жұмысшы тобы әрбір ДҚЖ-ны егжей-тегжейлі зерттейді, сонына жеткізе жасауға нұсқау береді, мемлекеттік қолдау шараларын көрсету үшін инвестициялық жобаларды қайтып алады және келесі енгізулер үшін ВАК қарауына береді.

3. ВАК жұмысшы тобының ұсыныстарын ескере отырып, ДҚЖ-ны, сондай-ақ, республикалық бюджет, даму институттары және ұлттық компаниялар есебінен іске асыру үшін инвестициялық жобаларды қуаттайды.

4. Қайтарып алынған бюджеттік инвестициялық жобалар тиісті бюджетті қалыптастыру кезінде тиесілі республикалық және жергілікті басымдық бюджеттік инвестициялар тізіміне кіргізіледі.

Бағдарламаны іске асыру екі сатыда жүзеге асырылатын болады:

1 саты – 2012 жыл (пилоттық).

Пилоттық жылда Бағдарлама бағыттары бойынша мемлекеттік қолдау көрсетудің шарты, механизмі және тәртібі анықталатын болады, Бағдарламаны іске асыруға қатысты мәселелер бойынша әрекет етуші заңнамаларға өзгертулер мен толықтырулар ендіріледі, сондай-ақ, әлеуметтік сектордағы және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықтағы жобаларды іске асыру үшін мемлекеттік-жекеменшіктік серіктестіктің жобаларын дайындау кезінде аймақтарға кеңес беретін көмек көрсетілетін болады.

2 саты – 2013-2020 жылдар.

Бұл кезеңде моноқалаларды дамыту бойынша толық көлемді тиімді жұмыс жүзеге асырылатын болады.

Бағдарламаны қаржыландыру республикалық және жергілікті бюджеттер қаражаты есебінен және соның шегінде, сондай-ақ Қазақстан Республикасы заңнамаларымен тыйым салынбаған басқалай көздерден жүзеге асырылатын болады.

2012 пилоттық жылда моноқалаларды қаржыландыру көлемі республикалық бюджет қаражаты есебінен бірінші кезекті мәселелерді шешу үшін 6 000,0 млн. теңге құрады. Шамамен республикалық бюджеттен: 2013 жылға – 38 200,0 млн. теңге*, 2014 жылға – 43 200,0 млн. теңге*, 2015 жылға – 53 900,0 млн. теңге.

Тәжірибе көрсеткеніндей, моноқалалардың кешенді инвестициялық жоспарларының (КИЖ) айтарлықтай саны аймақ дамуының жалпы стратегиясын ескермейді, жеке кәсіпорындар мен кәсіпкерлердің даму жоспарларына байланыссыз, мемлекеттік және ведомстволық мақсатты бағдарламаларды жүзеге асыруға қатысты емес.

Жұмыс тиімділігін арттыру үшін әрбір аймақтағы моноқалаларды модернизациялау шеңберіндегі әр түрлі ведомство жұмыстарын үйлестіру қажет. Әрбір ведомство мемлекеттік және өздерінің мақсатты бағдарламалары шеңберінде басымдық тәртіпте бұл міндеттерді шешуге ресурстар бөледі.

ҚР Үкіметі шешуге тиісті негізгі міндеттер парапар нарықтық экономикалық жүйеде моноқалалардағы оқиғалардың өзгеру механизмдерін жасаудан және сондықтан да бұл елдімекендердің өзін-өзі дамыту және олардың мемлекет ресурстарына үнемі жүгінуінсіз қоршаған орта өзгерістеріне икемді бейімделуі мүмкіндіктерін қамтамасыз етуден тұрады.

Егер ұсынылған тәсілдер ізбе-із жүзеге асырылатын болса, онда жақын болашақта моноқалалардың тұрақты дамуы қамтамасыз етілетін болады. Моноқалаларды модернизациялау бүкіл еліміз бойынша кіші және орта қалалар экономикасы өзгерістері үшін негіз болады.

4 ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПкерлікке ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫ ТАРТУДЫ БАСҚАРУ

4.1 Шағын және бір салалы қалаларды дамытудың инвестициялық стратегияларының негізгі тәсілдері

Қаланы дамыту стратегиялары астында әлеуметтік-экономикалық саясаттың ұзақмерзімдік бағыттарын таңдау түсіндіріледі. Басқарудың басты міндеті жекелеген ірі кәсіпорындардың кешенді бағдарламаларын мұқият жасаумен және одан ары қарай дамытудың басымдықтарын анықтаумен қорығындыланады. Бұл өз кезегінде басқару құрылымын кіріктіре отырып, қабылданған стратегияларды іске асырудың тиісті механизмдерін жасау негіздемесінің принциптері мен қолдану әдістерін енгізуді талап етеді. Стратегиялық курсты таңдау жекелеген тұлғалардың субъективті бағалауларына емес, объективтік критерийлерге терең негізделуі тиіс. Мұндайлар, біріншіден, келесі дамудың жалпы тренді; екіншіден, еңбек пен өндірісті ұйымдастырудың жаңа әлеуметтік-бағдарлық моделіне өту реформалануының заманауи сатысының ерекшеліктері; үшіншіден, әлеуметтік-экономикалық процестерін, оның ішінде жергілікті басқаруды мемлекеттік реттеудің күшейтілуі болып табылады.

Қаланың экономикалық стратегияларының түйінді сәттерінің бірі инвестициялық саясат болып табылады. Өндірісті жаңа техникалық негізде қайта түлету үшін салыстырмалы түрде біршама капитал салымы қажет етіледі. Дегенмен, инвестициялық белсенділік кең мағынасында мұнымен шектелмейді.

Халықаралық іс-тәжірибеде капиталдық салымдарды шынайы өндірісте, қаржылық инвестицияларды құнды қағаздарда, интеллектуалдық инвестицияларды – лицензияларда, ғылыми-техникалық әзірлемелерде, мүлктік құқық, оның ішінде, мамандарды даярлауда ажыратады. Оларды белсенді түрде пайдалану қажет.

Бұдан басқа, инвестициялау бағыттарын (бағдарламалар, жобалар, іс-шаралар) және оның көздерін іздестіруді ескерген абзал.

Дегенмен, қала экономикасына капиталдың өлшеусіз құйылуы аз нәтижелі болуы да мүмкін. Мысалы, аса үлкен мемлекеттік қаражаттар жоғалтқан «қара тесік» феномені белгілі. Мұндайда мемлекет есебінен асыраушылықты болдырмау керек, шектеулі нарықтық қатынастарды енгізген дұрыс. Мәселен, ауыл шаруашылығына қарай орталықтан-дырылған қаржыландыруға тек әлеуметтік сфераны, инфрақұрылымдарды дамыту, элиталы тұқыммен, малдардың жоғары асыл тұқымдарымен қамтамасыз ету, шаруашылықты мәдениетті түрде жүргізуге көмек беру мақсаттылықпен қабылдануы керек.

Қалаларды басқарудағы, қалыптастырудағы және бюджетті пайдаланудағы, экономикалық саясатты жүргізудегі және ең бастысы, дамыту стратегияларын іске асырудағы дербестігі экономикалық базаға сүйенеді. Қазақстанның шағын және монобейінді қалаларының басым бөлігі, оның үстіне жеткілікті жоғары экономикалық әлеуетті иеленгендерінің өзі дотацияланған (демеуқаржыландырылған) болып табылады.

Қаржылық ағындар басында орталықта шоғырландырылады, қаладан кете отырып, одан ары қарай трансферттер түрінде қала бюджетіне қайта келіп түседі. Соңында биліктің орталық органдарына ықыластылығына тәуелділікте табыла отырып, өзінің жеке қаражатын сұраушы ретінде болады.

Осы кемшіліктерден қаша отырып, экономикалық әлеуеттен тәуелділікте өзін-өзі қаржыландыру және дотациялану проблемасын алға қою қажет. Егер ол жоғары болса, онда қала толығымен өзін-өзі қаржыландыруға өткізілуі керек, ал төмен болса, онда орталықтың қолдауына сүйенуге барлық негіздеме бар. Бірақ, ол мынадай болуы керек: қала өзінің ресурстарын өсіруге және жақсы пайдалануға мүдделі болса, мысалы, қаланың экономикалық жағдайына тәуелді трансферттердің бұрын анықталған сомасын бөлу жолыменен. Мұндай тәсіл жергілікті билікті орталықтың көмегіне ғана емес, сонымен бірге өзінің жеке күшіне сүйенуін міндеттейтін еді.

Дүниежүзілік тәжірибе көрсеткеніндей, бүгін экономикадағы дағдарыстық құбылысты жою, қоғамның экономикалық жүйелерін реформалау тікелей мемлекеттің белсенді түрде қатысуыменен өтіп жатқаны анық. Мемлекеттің күшті, бірақ мақсатқа бағытталған экономикалық саясаты – бұл макроэкономикалық тұрақтандырылуды және экономикалық өсуді қамтамасыз ету жетістіктерінің басты шарты. Қоғамның шаруашылық өмірін мемлекеттік реттеу және экономиканың жекелеген сфераларына тікелей мемлекеттің араласуы нарықтық қатынастар жүйелерін қалыптастыруға және дамытуға арналған таңдалған курсқа үйлесімсіздік танытпайды.

Осылайша, мұндай тәсіл шағын және монобейінді қалалардың нарықтық экономиканы дамыту жағдайындағы шағын және монобейінді қалаларды дамытудың инвестициялық стратегияларын қалыптастырудың жеткіліксіз тиімді механизмі болып табылатын нарықтық механизмдердің ең төмен ықпалы кезінде әлеуметтік-экономикалық дамуы процестерінің мемлекеттік реттелуіндегі жетекші орынға бағдарланған.

Шағын және монобейінді қалаларды дамытудың инвестициялық стратегияларын қалыптастырудың басқа тәсілі мақсатты басқаруға негізделген. Әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер кешені бойынша

қаланың типологиялық сипаттамасы бұл жағдайда шағын және монобейінді қалаларды қалыптастырудың жалпы заңдылықтарын да, әр түрлі типтегі шағын қалалардың ресурстық мүмкіндіктерін айқындауға, әлеуметтік-экономикалық процестердің және жергілікті ерекшеліктердің сипаты мен интенсивтілігін ескере отырып, олардың одан ары қарай дамытылуының мүмкіндіктері мен басымдықтары пробелмаларын бекітуге негізделуі тиіс өзгеше ерекшеліктерін де анықтау үшін негіз болып шығады [62, 63, 64].

Әр түрлі типтегі шағын және монобейінді қалаларда қалыптасқан оқиғаларды талдай отырып, шағын қалаларды тұрақты дамытудың негізгі мақсаттарын тұжырымдауға және оларды іске асырудың алғышарттарын анықтауға болады. Атап айтқанда: қала дамуының негізгі көрсеткіштерінің тізімімен бірге қала туралы базалық ақпарат; қала жетістіктері (соңғы онжылдықта қаланы дамыту бойынша алдынала қабылданған іс-тәжірибелік әрекеттер); жергілікті биліктің тұрғысынан қарағанда неғұрлым басымдықтағы қала дамуы бойынша бірінші кезектегі іс-шаралар және ұсынылған бағыттар.

Жоғарыда келтірілгендерден шығарып, шағын және монобейінді қалаларды дамытудың төмендегі мақсаттарын анықтауға болады:

1) шағын қалалық мекендердің экономикалық жағдайын тұрақтандыруды қамтамасыз ету және қаланы құраушы базасының құрылымдарын жетілдіру;

2) елдің жаңа жерлеріне орналастыру жүйесіндегі шағын қалаларды да, іргелес ауылдық аудандардың тұрғындары үшін олардың әлеуметтік-мәдени және ұйымдастырушылық-шаруашылық орталықтарының рөлін де қалпына келтіру және маңыздылығын арттыру;

3) жайлы жабдықталған, заманауи әлеуметтік стандарттарға жауап беретін жағдайларды және қоршаған ортадағы тұрғындардың қажеттіліктерін қамтамасыз ету, тұрғын үйлердің және тұрғындарға қызмет көрсетудің, тәрбиелеудің, білім берудің және денсаулықты сақтаудың деңгейі мен сапасын арттыру;

4) қала ортасында қалыптасқан сәулеттік-көркем ажары мен сапасын арттыруды қамтамасыз ету, сондай-ақ қала территориясының абаттанырылуы деңгейін үлкен және орташа мекендер деңгейіне дейін арттыру;

5) шағын қала мекендерінің таи-мәдени мұраларын, сәулеттік және ұлттық мәдениет ескерткіштерін сақтауды және оңалтуды қамтамасыз ету;

6) тұрғындар үшін де, қала экономикасы үшін де барынша көп пайдаменен қала құрылысы ресурстарын (табиғи, территориялық, энергетикалық) тиімді пайдалануды қамтамасыз ету;

7) шағын және монобейінді қалалардың қалыпты экологиялық

жағдайын қайтаруды қамтамасыз ету. Техногендік және табиғи апаттармен байланысты мүмкін болатын төтенше оқиғалардың келеңсіз зардаптарын бейтараптандыру және азайту жөніндегі іс-шараларды жасау.

Шағын қалаларды тұрақты дамытудың мақсаттарын іске асыруға ықпал ететін негізгі шарттар мыналар болып табылады: біздің қоғам өміріндегі шағын және монобейінді қалалардың бірегей рөлі және тарихтың көзі және сақтаушысы, халықтың ерекшелігі, оның ұлттық мәдениеті және дәстүрі іспеттес оларға деген қызығушылық. Шағын және монобейінді қалаларды дамыту сипаты шолу жасалған кезеңде нарықтағы жер және жылжымайтын мүлік конъюнктурасы, нарықтық инфрақұрылымдарды дамыту деңгейі, миграциялық процестер және т.с.с. секілді факторлармен анықталатын болады. Шағын қалалардағы жерге деген ең төменгі баға, жеңілдіктегі салық саясаты, арзан жұмысшы күші оларға капитал мен еңбекті орналастыруды пайдалы етеді. Мұнда инвестициялық және іскерлік белсенділікті, жерге және құрылыстық қызмет көрсетулерге деген сұраныстың өсуін күтуге болады. Шағын және монобейінді қалалардың көпшілігінде салауатты тұратын орта сақталған. Шағын қалалардың шамамен 80%-ында салыстырмалы түрде тұрғындардың қалыпты тұрмыс-тіршілігін қамтамасыз ететін, сондай-ақ табиғи кешеннің сақталуына және тұрақтылығына мүмкіндік жасайтын қолайлы экологиялық жағдайы бар.

Көптеген шағын және монобейінді қалалар бірегей табиғи жағдайларымен сипатталады: өзендер, көлдер, табиғи аймақтың үлкен орманды алқаптары, живописік рельеф. Мұның барлығы да олардың базасында аймақтық және ұлттық маңыздағы рекреациялық орталықтарды қалыптастыру үшін алғышарттар жасайды.

Шағын және монобейінді қалалардың тарихи-мәдени әлеуеті өзгеше жоғары. Олардағы тарихи аймақтар салынған қала территорияларының жалпы көлемінің (ол кездерде ірі қалаларда да кемінде 10% болатын) орташа есеппен 30-50%-ын алып жатыр.

Шағын және монобейінді қалалардың экономикалық базасының әлсіреуі және тұрақсыздығы, ең алдымен олардың экономикалық құрылымының шектеулігімен, қаланы құраушы база объектілерінің тарылған құраммен; еңбек ресурстарының шығындарымен; еңбектің салып қойған тарбейінді орнына байланысты жұмыссыздықтың өсуімен және өндіріс көлемдерін қысқартумен байланысты [65].

Жергілікті экономика негізінен монотиптік сипатты алып жүретіндіктен кіші моноқалалардың көпшілігіндегі дағдарыс қаупі бар. Бұл мекендердегі тұрғындардың 25%-дан астамы бір қаланы құраушы кәсіпорында жұмыс істейді. Мұндай елді мекендердегі экономикалық және әлеуметтік даму толығымен өнеркәсіптік кәсіпорындар қызметімен

шарттастырылған, ал оны жою аталмыш кәсіпорындағы жұмыс негізгі кіріс көзі болып табылғандықтан да барлық іргелес аудан тұрғындары үшін де келеңсіз зардаптарын тигізеді. Моноқаланың басты кәсіпорнының дағдарысы жағдайында іс жүзінде оның жоғалуы шегінде тұрғаны анық.

Шағын және монобейінді қалалардың дамуының қол жеткізілген деңгейінің тарихи қалыптасқан айырмашылығын, сондай-ақ, экономикалық, әлеуметтік-демографиялық, ресурстық, тарихи-мәдени, табиғи-ландшафттық әлеуеттерін ескере отырып, әр түрлі мекендерді дамытудың төмендегі тәсілдері ұсынылады. Алғышарттарға байланысты алға қойылған мақсаттарды, ресурстық мүмкіндіктер мен кедергілерді, тұрақтылықты немесе тұрақсыздықты іске асыру үшін шағын қалалық мекендердің жиынтығын үлкен үш топқа бөлуге болады:

1) өзін-өзі дамыту үшін жеткілікті оң серпінді дамуы мен әлеуеті бар қала типтес қалалар мен поселкелер;

2) қазіргі таңда әлсіз дамып жатқан, бірақ тұрақты даму үшін жекеменшік әлеуетін қала типтес қалалар мен поселкелер;

3) әлсіз әлеуеті бар, бірақ олардың өзін-өзі дамытуы үшін мүмкіндіктерін қамтамасыз ете алмайтын қала типтес қалалар мен поселкелер.

Қалалық мекендерді дамытудың осы тәсілдері шеңберінде дамудың және қайта өрлеудің мүмкін болатын үш Стратегиясы ұсынылады:

Дамудың белсенділендірілген Стратегиясы – оң тенденцияларды жеделдету, әлеуметтік-экономикалық кеңістіктегі өзгеше қуысты іздестіру, жергілікті ресурстарды барынша тиімді пайдалану, инициативаны және инвестицияларды, серіктестікті ынталандыру негізінде.

Ынталандыру және өзін-өзі дамыту әлеуетін кіріктіру Стратегиясы барлық күш-жігерді жұмылдыруға және ауыл шаруашылығы шикізаттарын қайта өңдеу бойынша кішігірім кәсіпорындарды жасау туралы ынталандыруға; туристік-рекреациялық қызметті, қызмет көрсету және т.б. сфераларын кеңейтуге шоғырландыруды болжамдайды.

Оңалту және мекен-жайлық қолдау Стратегиясы жинақталған мәселелерді және жеке ресурстарды объективті бағалауды, әлеуметтік-экономикалық қауіпсіздіктің қажетті деңгейін аз қамтамасыз етуді, мемлекеттік қаражаттарды біртіндеп оларды ішкі ресурстарға араластыру арқылы тиімді пайдалануды қарастыратын мемлекеттік қолдауды кіріктіреді.

Шағын және монобейінді қалаларды дамыту Стратегияларын қалыптастырудың екінші тәсілі мейлінше жақсы жасалған болып

көрсетіледі, өйткені, ол әрбір нақты қаланың жұмыс істеуінің өзгеше ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді. Алайда, аталмыш тәсілде шағын және монобейінді қалаларды дамытудың инвестициялық ресурстарын оңтайландыру қажеттілігі әлсіз ескерілген.

Осылайша, бүгінгі таңда шағын қалаларды дамытудың инвестициялық стратегияларын қалыптастырудың мықты құралдары жоқ деген тұжырым жасауға болады. Шағын қалаларды дамытудың инвестициялық стратегияларын қалыптастырудың отандық және шетелдік тәжірибелерін ескере отырып, инвестициялық стратегияларды қалыптастыру жөніндегі әдістемелік нұсқауларды жасау кезінде төмендегілерді ескерген абзал:

Біріншіден, шағын және монобейінді қалалардың жұмыс істеу өзгешеліктерін ескере отырып, олардың стратегияларын қалыптастырудың дифференциаланған тәсілдерін;

Екіншіден, жергілікті деңгейдегі инвестициялық процестерді белсенділендірудегі мемлекеттік реттеудің рөлін.

Бұл аталған талаптарды іске асыру шағын және монобейінді қалаларды инвестициялық стратегиялар негізінде дамытудың кешенді тәсілдерін қамтамасыз етуге, бәсекелес басымдықтарын нығайтуға және олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын тұрақтандыруды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

4.2 Монобейінді (бір салалы) қалалардағы шағын бизнесті дамыту

Шағын бизнесті дамыту мәселесі, әсіресе, физикалық және заңды тұлғалар үшін олардың территорияларында кіші кәсіпорынды құру кезінде өзгеше шектеулі экономикалық мүмкіндіктері объективті түрде анықталатын Қазақстанның монобейінді қалаларында өткір болып тұр. Сонымен бір уақытта шағын бизнесті дамыту, тәжірибе көрсеткеніндей, айтарлықтай елеулі әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуге және оны өнімдер өндірісі көлемін арттырудың құралы ретінде пайдалануға және бірінші қажеттіліктегі қызметті көрсетуге, моноқалалар тұрғындарының еңбекпен қамтылуына және олардың өмір тіршілігінің лайықты деңгейін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Айта кету керек, 2012-2014 жылдары моноқалаларды дамыту бағдарламасының іс-шараларын жүзеге асыруға республикалық бюджеттен 48,4 млрд. теңге бөлінген. 2015 жылдан бастап моноқалаларды дамыту 2020 жылға дейін өңірлерді дамытудың бірыңғай бағдарламасы аясында жүзеге асырылады.

Моноқалаларды дамытудың кешенді жоспарларына сәйкес республикалық бюджеттен 2015 жылға 16,6 млрд. теңге, жергілікті бюджеттен 7,7 млрд. теңге бөлу қарастырылған.

Моноқалаларда ШОБ-ты ынталандыру несиелері бойынша 10%-ға дейін пайыздық мөлшерлемелерді субсидиялау, микронесиелер, сондай-ақ, жаңа өндірістер құруға 3 млн. теңгеге дейін бөлу түрінде мемлекеттік қолдау тетіктері жүзеге асырылады.

Бәсекеге қабілеттілік – бұл уақыттың белгілі бір сәтіндегі территорияны қалыптасқан ұстанымдар: экономика құрылымы, әрекет етуші институттардың сипаты мен тиімділігі, тұрғындардың игілікті жағдайының деңгейі және бірқатар басқалай факторлар бойынша бағалатын категория. Бұдан айырмашылығы – бәсекелестік иммунитет – бұл ұзақмерзімдік кезеңдегі өнімділікті және экстремалды және дағдарысты оқиғаларға аз ғана шығындармен қарсы тұратын мүмкіндікті өсіруге мүмкіндік беретін факторларды тұрақты өзгертуге қол жеткізетін территорияның қабілеті. Бұдан басқа, бәсекелестік иммунитет – бұл территорияның кей-кейде талап етілмейтін әлеуеті; территорияның бәсекелестік иммунитеті – бұл оның қазіргі таңдағы және әсіресе, болашақтағы басқа аймақтармен және қалалармен тұрақты экономикалық өсу жетістіктері мақсатындағы инвестиция, бизнес, адамдар үшін бәсекелестік күресті ойдағыдай жүргізу қабілеті. Тіпті, егер территория бәсекеге қабілетті болса да, бұл оған бәсекелестік иммунитет тән деген сөз емес – яғни, келешектегі экстраполяциямен бірге бәсекелес басымдықтарды сақтау, дамыту, өсіру және бәсекелес басымдықтарды тиімді тарату мүмкіндігі. Бұл мақұлдаудың айқындылығы заманауи Қазақстандағы шаруашылықтың территориалдық ұйымдарында ерекше ұстаныммен айналысатын көпфункционалды елді мекендерді көрсетеді.

Моноқалалардың Қазақстан экономикасы құрылымында пайда болуы оң немесе теріс біржақты бағалана алмайтын белгілі бір заңдылықтар болып табылады. Ол өндірістік күштердің территориалдық ұйымдарының мемлекеттің ерекше экономикалық, геосаяси және географиялық шарттарына бейімделуінің айрықша процесін айқындайды.

Жүргізілген теоретикалық талдаулардың нәтижелері негізінде моноқалалардағы шағын бизнестің төмендегі негізгі ерекшеліктері айқындалды: экономиканың бұл сегментінің дамуы нарықтық экономиканың әлеуметтік тірегі болып табылатын кәсіпкерліктің орташа қабатының мүдделерімен сәйкес келеді; кіші кәсіпкерлік нарықтық қатынастарды монополияландырмайды, керісінше, бәсекелес нарықтық ортаны және экономиканың антимонополиялық құрылымын жасайды;

ол сыртқы бизнес-ортаның параметрлеріне ықпал ету шаралары жүйесінің көмегімен мемлекет басқаратын нарықтық шаруашылық бөлігінің жаңа шарттарына жедел бейімделген мейлінше жылжымалы, ұтқыр болып табылады; шағын бизнес жергілікті жерлерде бірқатар әлеуметтік қызметтерді орындайды, тұрғындардың еңбекпен қамтылуына мүмкіндік береді, тұрғындардың және бюджеттік жүйенің кірістерінің жаңа көздерін қамтамасыз етеді; шағын бизнес кәсіпорны инновациялардың маңызды көзі болып табылады, техникалық озық салалардағы өндірісті дамытуға айтарлықтай үлес қосады; дағдарыстың дамыған жағдайында Қазақстан тұрғындарының басым бөлігі өздерінің өзін-өзі қамтамасыздандыру және өзін-өзі еңбекпен қамту мәселелерін өз бетінше шешуге объективті түрде мәжбүр [66,67].

Монобейінді қалалар мен мекендер жағдайындағы шағын бизнес өзінің дамуында ерекше пішінін иеленеді.

Моноқұрылымдық мекендер проблемасын зерттеудің маңыздылығы монобейінді қалалар мен қала типтес поселкелер ҚР әлеуметтік-экономикалық әлеуеті мен ұлттық байлығының айтарлықтай (¼ дейін) жиынтығын құрайтындығы жағдайларымен дәлелденеді.

Аталмыш саладағы нормативті құжаттарды талдау және зерттеу көрсеткеніндей, монобейіндік феноменнің мәні қала тіршілігінің барлық саласының дамуы және қаланы құраушы кәсіпорынның қаржылық жағдайы арасындағы қатаң тәуелділіктен тұрады. Сонымен бірге, моноқалалардың қалыптасқан типологиясы олардың даму деңгейі бойынша республикалық, аймақтық және жергілікті деңгейдегі кіші кәсіпкерлікті қолдау саясатын қалыптастырудың дифференцияланған тәсілдерін талап ететін бір текті емес жоғары деңгейін көрсетеді. Осыған байланысты біз моноқалалардың кеңейтілген типологиясын ұсынып отырмыз (кесте 9).

Біздің пікірімізше, моноқалалардың жөнделген типологиясы нақты елдімекендегі шағын бизнесті дамытудың мемлекеттік, аймақтық және муниципалдық қолдаудың паралап саясатын жасау мақсатымен жекелеп алынған моноқала жағдайының мейлінше толық сәйкестендірілуіне мүмкіндік береді.

Жүргізілген талдау шағын бизнесті дамытуға әр түрлі бағытта ықпал ететін, типтік мәселелерді оның моноқұрылымдық жасалуларда өсуі тұрғысынан айқындайтын заманауи әлеуметтік-экономикалық факторларын сәйкестендіруге, сипаттауға және жіктеуге мүмкіндіктер берді.

Кесте 9 - Моноқалалардың (монобейінді мекендердің) заманауи типологиясы

Типологиялық белгісі	Моноқалалар тобы
Мекен типі	Село – кіші моноқаланың, орта моноқаланың, ірі моноқаланың монобейінді мекені
Салалық мамандандыру сипаты	Өндіруші (көмір, мұнай және газ, металл рудасын, басқалай шикізаттық ресурстар), өңдеуші (химия, металлургия және т.б.) өнеркәсіпті және т.б. моноқалалар; өнеркәсіптік емес моноқалалардың ерекше категориясын ғылымиқалалар, көліктік торапты және курортты қалалар құрайды.
Шалғайлық деңгейі	Орташа және ірі моноқалалардан шалғай жатқан моноқалалар, жақын жатқан моноқалалар
Қаланы құраушы кәсіпорынның құрықтық мәртебесі	Мемлекеттік қаланықұраушы кәсіпорынның қатысуымен моноқалалар, жеке қаланықұраушы кәсіпорынның қатысуымен моноқалалар
Құрылу генезисі	«Нөлден» бастап құрылған моноқалалар, тарихи қалыптасқан қоныстағы моноқалалар
Қаланы құраушы кәсіпорын дағдарысының тереңдігі	Жақсы, тұрақты дамушы қаланықұраушы кәсіпорынды моноқалалар; проблемалы, созылмалы дағдарыс жағдайындағы дамуы тұрақсыз қаланықұраушы кәсіпорынды моноқалалар
Дамудың перспективтілігі	Инновациялық стратегиялық дамудың әлеуеті бар, дамудың тұрақты преспективасымен «өлмелі», «қысымдағы» моноқалалар
Мемлекеттік құрылымның ақылы қызметінің болуы	Мемлекеттік құрылымның ақылы қызметінің айтарлықтай көлемі бар моноқалалар, мемлекеттік құрылымның ақылы қызметі жоқ, біршама дамуы бар моноқалалар
Шағын бизнесті қолдаудың нарықтық инфрақұрылымдарын дамыту деңгейі	Әлсіз нарықтық инфрақұрылымды моноқалалар; нарықтық инфрақұрылымдардың жекелеген элементтері бар моноқалалар; жақсы дамыған нарықтық инфрақұрылымды моноқалалар.
Әлеуметтік инфрақұрылымдарды дамыту деңгейі	Әлеуметтік инфрақұрылымды, әлсіз дамыған, жеткіліксіз дамыған, жақсы дамыған моноқалалар

Әрбір моноқалада шағын бизнесті дамытудың жағымды негізгі факторлары ерекше және қаланың инвестициялық тартымдылығымен, көліктік-логистикалық жағдайымен, жергілікті әкімшіліктің ұстанымымен, елдімекен территориясында үлкен ресурстардың болуымен, шағын бизнесті қолдайтын инфрақұрылымдар элементтерімен, жеке өз құру базасымен, қаржылық және әлеуметтік инфрақұрылымдарымен және т.б. анықталады.

Монобейінді қалалардағы шағын бизнесті мемлекеттік қолдаудың механизмдерін зерттеу аталмыш экономикалық механизмнің өзара байланысты үш деңгейін бөліп қарауға мүмкіндік берді: республикалық деңгей – «шағын бизнесті мемлекеттік қолдау», аймақтық деңгей – «шағын бизнесті аймақтық мемлекеттік қолдау», жергілікті деңгей – «монобейінді қала деңгейінде қолдау механизмі». Құрудың мұндай көпдеңгейлі жүйесі олардың өзара әрекеттерінің синхрондылығын да

болжамдайды. Республикалық деңгейдегі қалыптастырылған мемлекеттік қолдау механизміндегі іркілістер монобейінді қаладағы шағын бизнесті тұрақсыздандыратын сипаттың қосымша күштерін шақыруы мүмкін. Керісінше мемлекеттік қолдау механизмінің мейлінше жоғары тәртіптегі (республикалық деңгейдегі механизм) элементі аймақтық деңгейде және монобейінді қалалар деңгейінде күшейтілуі мүмкін.

Шағын бизнесті қолдаудың дағдарыс жағдайында экономикалық өсуді ынталандыру үшін ғана емес, сонымен бірге еңбекпен қамтуды қамтамасыз ету және әлеуметтік сферадағы дағдарыстық зардаптарды жұмсарту үшін де ерекше маңызы бар екені анықталды.

Қазақстандық іс-тәжірибе үшін тән моноқалалардағы шағын бизнесті дамытуды тежеп тұрған факторлары кесте 10-да келтірілген.

Кесте 10 - Моноқалалардағы шағын бизнесті дамытуды тежеп тұрған негізгі факторлар

№	Факторлар тобы	Тежеуші факторлар
1	Сыртқы 1.1 Жалпы сыртқы 1.2 Ерекше сыртқы	Шағын бизнесті реттейтін және қолдайтын нормативтік-құқықтық базаның жетілмегендігі; әкімшілік тосқауылдар; кәсіпкерліктің оң имиджін қалыптастырудың жеткіліксіздігі; қаржылық және табиғи ресурстарға қолжетімділіктің шектеулігі; қала әкімшілігінде шағын бизнестің құрылымы және серпіні туарлы статистикалық мәліметтердің жеткіліксіздігі. Қаланықұраушы кәсіпорындардың және шағын бизнестің өндірістік кооперациясының дамымағандығы; кіші кәсіпкерлік субъектілерінің өндірістік қуаттылыққа, ғимараттар мен құрал-жабдықтарды жалдауға және алуға қолжетімділіктің шектеулілігі; көрмелік-жәрменкелік қызметті дамытудың жеткіліксіздігі; қол жетімді және сапалы ақпараттық, кеңес берушілік, маркетингтік, бухгалтерлік, заңнамалық және басқа қызмет түрлерінің жеткіліксіздігі; кіші және орта кәсіпкерлік сферасындағы әлеуметтік-еңбек қатынастарының реттелмегендігі.
2	Ішкі	Заңдық және экономикалық білімдердің төмен деңгейі; бизнесті басқару және жүргізу тәжірибесі дағдыларының жеткіліксіздігі; кәсіпкерлердің көпшілігінің әлсіз қоғамдық белсенділігі, олардың бытыраңқылығы, кәсіпкерлердің қоғамдық бірлестіктерінің дамымағандығы; шағын бизнес өкілдерінің муниципалды тапсырыстарын тарату бөлімінде мүліктерді, жер учаскелерін жалға беруде, тарифтерді орнатуда және т.б. жергілікті билік органдарымен өзара қарым-қатынастарына жоғары тәуелділігі.

Моноқалалардағы шағын бизнесті мемлекеттік қолдаудың іс-тәжірибесін талдау көрсеткеніндей, 2008-2009 жылдардағы жаһандық экономикалық дағдарыс кезеңіндегі ҚР Үкіметінің антидағдарыстық бағдарламасына моноқалалардағы кәсіпкерлікті қолдаудың тұтас бірқатар іс-шараларын кіріктірді. Сонымен бірге ҚР моноқалаларындағы

шағын бизнес кәсіпорындарының қызметіндегі қолайлы көрініс тапқан үш негізгі бағытын бөліп қарауға болады:

1) негізінен, қалалардың консалдығының қаланы құраушысы, қалыптастырушысы болып табылатын жүйені құраушы кәсіпорындарды қолдау;

2) моноқалалар экономикасын қайта құрылымдау жөніндегі тұтас аймақтардың және салалардың экономикасына теріс ықпал етуі мүмкін қатардағы оқиғаның алдын алатын белсенді саясатын жүргізу;

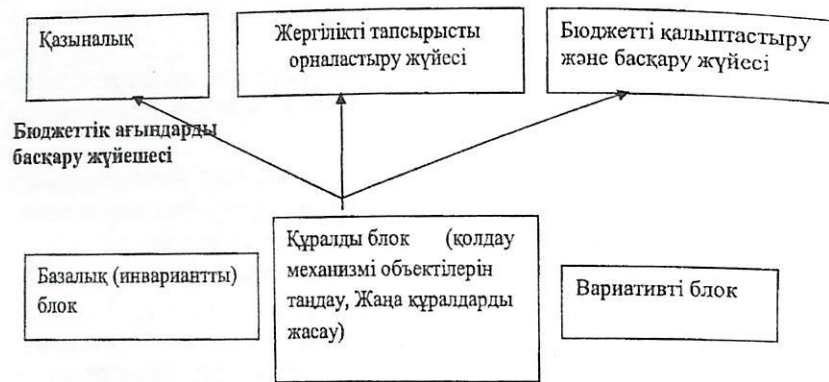
3) территориялық орналасуына тәуелсіз шағын бизнесті тікелей қолдауға байланысты антидағдарыстық іс-шаралар.

Әлемдік қаржылық дағдарыс кезеңіндегі шағын бизнесті қолдау жөніндегі антидағдарыстық шаралардың тұтас кешені экономиканың осы сегментінің дамуын ынталандырды. Бірақ сонымен бірге қолдау жөніндегі көптеген неғұрлым тиімді шаралар үлкен тәуекелдермен қатар жүретіні белгілі, атап айтқанда, тиімді әкімшіліктендіруді, шешімдердің (республикалық деңгейде, аймақтар деңгейінде, банкілік және жергілікті деңгейде) үлкен қатарын қабылдауды болжамдайды.

Мемлекеттік реттеу тәжірибесін зерттеу бізді қазақстандық моноқалалар өздерінің барлық маңыздылығы кезінде монобейінді қалалар – экономикалық базаның біржақты дамуы күшіндегі тәуекелдер аймағында әрдайым жүйелі түрде табылатын елді орындардың мейлінше ақсайтын, осал категориясы болғандығына қарамастан, әлі де болса шағын бизнесті қолдаудың әрекет етуші жүйесін жасамаған деген тұжырымға алып келді. Мұндай қалалар әдеттегі жағдайларда әлсіз тұрақтылықты иеленіп, тиісті саланың, аймақтың және тұтас елдің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы дағдарыстық оқиғаның басталуы кезінде-ақ оны бірінші болып жоғалтады, ал бұл өз кезегінде, монобейінді қалалардағы шағын бизнесті дамыту механизмін жетілдіру қажеттілігімен шарттастырылады.

Сондықтан да моноқалалардағы шағын бизнесті басқару механизмдерін арттыру мақсатында мәселелердің өзектілігінен шығара отырып, шағын бизнесті басқару жүйесін жетілдіру жөніндегі нұсқаулар жасалды, оның қызметінің кластерлік-тораптық тәсілдерінің тиімділігі негізделді, кіші және ірі бизнестердің өзара әрекеттесу механизмдері ұсынылды, мемлекеттік-жекеменшіктік серіктестік негізінде институционалды инфрақұрылымдарды оңтайландыру жолдары анықталды.

Шағын бизнесті басқарудың жетілдірілген механизмдері сыртқы ортаның кездейсоқтығын ескеруге және сыртқы ортаның қауіп-қатеріне шағын бизнесті басқару жүйесінің бейімделу деңгейін арттыру мақсатымен оқиғалық тәсілдерді пайдалануды қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін инвариантты және вариативті блоктардан тұрады (сурет 3).

Сурет 3 - моноқалалардағы шағын бизнесті дамытудың бейімделген механизмі

Белгілі болғанындай, моноқалалардағы шағын бизнесті дамытуды басқару жүйелерінің негізі шағын бизнес субъектілерінің салалық әр түрлілігін құрайды; оны қолдаудың жасалған құрылымының мульти-варианттылығы; кіші кәсіпорын қызметін қамтамасыз етудің ресурстың көздерінің бар болуы, шағын бизнесті дамытуды басқару механизмдерін жетілдіруді талап ететін жергілікті қоғамдастықтың өмір сүруінің қолайлы жағдайын қамтамасыз ететін құрылымының бар болуы.

Инвариантты (базалық) блоктың міндеттері өзгеріссіз және оны басқару жүйелерін қалыптастырумен байланысты болып табылады. Шағын бизнесті дамытуды басқару жүйесі алты жүйешені кіріктіреді: ақпараттық ағындармен басқару; шағын бизнесті дамыту жобаларының генерациясы және инвестицияларды тарту; шағын бизнесті қолдауды бюджеттік ағындармен басқару; «бір терезе» принципі бойынша шағын бизнестің субъектілері мен әкімшіліктің өзара әрекеттесуі процестерінің реинжинирингі; ақша ағындарын жоспарлау және басқару; шешімдерді қабылдаудың және оларды орындаудың тиімділігіне бақылау жасау. Бұл аты аталған жүйешелер шағын бизнесті қолдаудың кешенді мақсатты бағдарламаларында рәсімделген стратегияларды, сондай-ақ оқиғалық шешімдерді дайындауды, қабылдауды және бақылауды іске асыруды қамтамасыз етеді. Шешімдерді тікелей іске асыру вариативті блокта орындалады.

Вариативті блоктың элементтері және базалық блоктың жүйешелері үлкен немесе аз деңгейде Қазақстанның шағын бизнесін қолдау жүйесімен тікелей немесе жанама инвесторларды, өндірістік және сауда серіктестерін іздестіру, өнеркәсіптік субконтрактацияны,

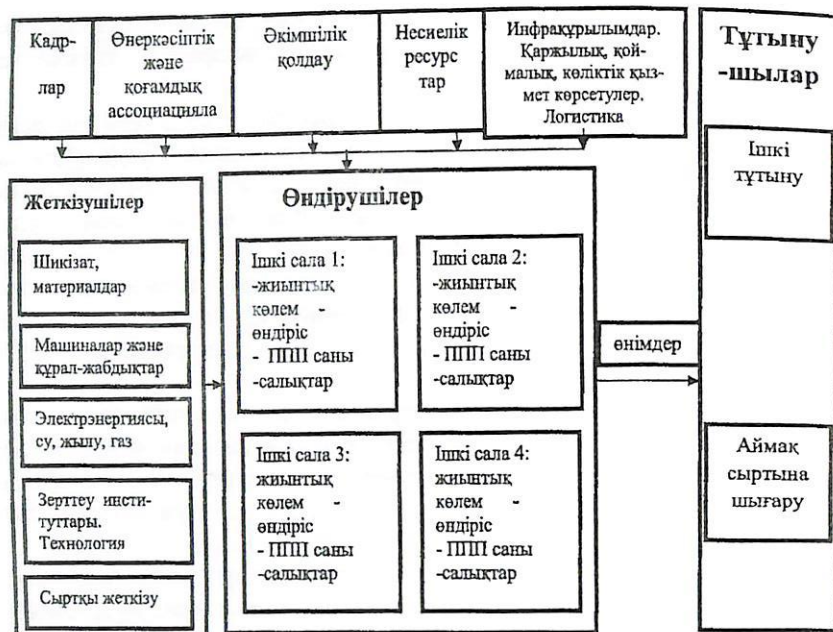
кенес берушілікті, құрал-жабдықтарды сатып алу-сату бағытындағы шағын бизнесті дамытуды қолдаудың халықаралық ақпараттық кеңістігімен өзара әрекеттеседі.

Шағын бизнесті қолдаудың бюджеттік ағындармен басқару жүйесі субсидиялар, субвенциялар, кепілдіктер бөлу арқылы аймақтың экономикалық өсу катализаторының міндеттерін орындауды қамтамасыз етеді, мемлекеттік және муниципалды меншіктердің объектілерінен салықтық және басқа да міндетті төлемдердің келіп түсуін бақылайды, бюджеттендіру негізінде қазынашылықпен өзара әрекеттеседі, вариативті блок элементтерінің кірістілігін және шағын бизнесті басқару жүйесінің кірістілігін бағалауға және қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Біз, сондай-ақ, кластерлік-тораптық тәсілдің негізінде, жалпы іскерлік мүдделер негізінде аутсорсинг, франчайзинг және фирмааралық кооперациялардың тік және көлденең интеграциясы арқылы шағын бизнесті дамыту механизмдерін іске асырудың тұжырымдамасын негіздедік (сурет 3).

Кластерлік-тораптық тәсіл одан ары қарай мемлекеттік қолдаудың негізі болуы тиіс және кіші кәсіпкерліктің (оның ішінде, өз арасында) субъектілерінің және кіші кәсіпкерлікті: қоғамдық үкіметтік емес ұйымдар – мемлекеттік органдар жаңындағы кіші кәсіпкерлікті қолдау жөніндегі эксперттік кеңестер – бизнестің ірі жүйесін құраушы – билік органдарын қолдау инфрақұрылымдары институттарының тұтас торабында интеграциялау жолымен «тізбектік реакцияларға» бастамашылық етуі керек. Бұл тәсілді пайдалану кіші кәсіпкерлік кәсіпорындарына өз күш-жігерлерін біріктіру, оқшаулықты жою және фирмааралық кооперацияларды дамыту арқылы өз әлеуетін іске асыруға мүмкіндіктер береді. Кіші кәсіпкерліктің дәл осындай тәсілдері оларды экспорттық нарықтарға шығуына және онда ойдағыдай табысты бәсекелесуіне көмектеседі.

Моноқалалардағы шағын бизнесті дамытудың бейімделген механизмдерін жүзеге асырудың қажеттілігі кластерлік-тораптық тәсілін қолданумен бірге олардың иілгіш және өзін-өзі икемге келтіретін сипаттарға жауап беретін ұсыныстарды жасауды талап етеді. Осыған байланысты, жұмыста монобейінді қаладағы (Кентау қаласының мысалында) территориялық кластерді қалыптастырудың жобасы жасалды және сынақталды, мүлкітік қатынастарды қаржыландыру саласындағы кіші және ірі бизнес кәсіпорындарының өндірістік-шаруашылықтық қызметінің кластерлік өзара әрекеттесуінің тиімділігін арттырудың бағыттары ұсынылды.

Сурет 4 - Моноқалалардағы шағын бизнесті дамытудың бейімделген механизмдері

Біз Кентау қаласында кластерлік-тораптық тәсілді өндіруді болжамдайтын және кәсіпкерліктің инфрақұрылымдарын дамытуға ықпал ететін шағын бизнесті перспективті дамытуды қамтамасыз етудің жобасын ұсынып отырмыз.

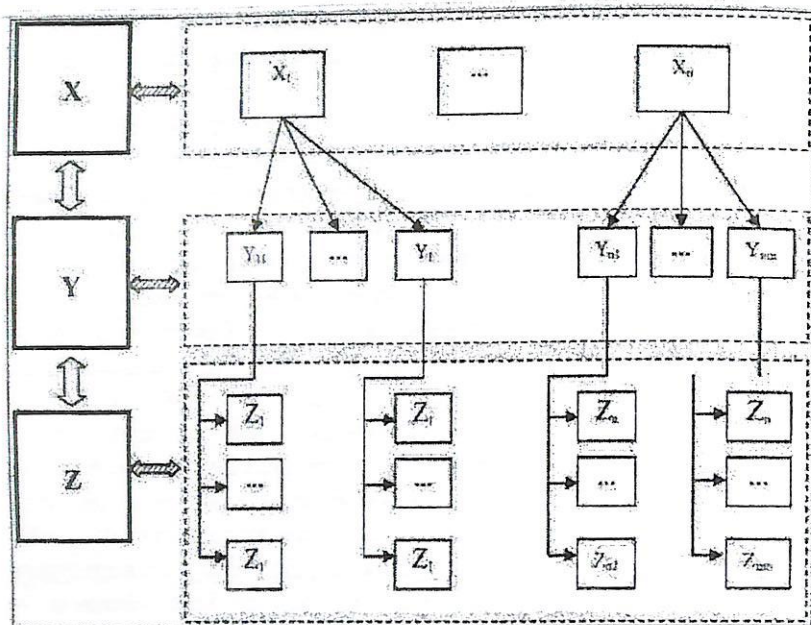
Жоба моделінің жалпы түрінде территорияға өзара әрекеттесетін кластердің төмендегі негізгі элементтерін кіріктіреді: тамырлы бизнес (сала кәсіпорындары – өндірістің жиынтық көлемі, саны, салықтар); тұтынушылар (ішкі тұтыну, аймақ сыртына шығару – кластерге кірмейтін сатып алушылар); жеткізушілер (шикізаттар мен материалдар, машиналар мен құрал-жабдықтар; жергілікті жеткізушілер – электр энергиясы, су, жылу, газ; зерттеу институттары, технологиялар, сондай-ақ кластерге кірмейтін сыртқы жеткізушілер); кадрлар; өнеркәсіптік және қоғамдық ұйымдар, ассоциациялар; әкімшілік қолдау; несиелік ресурстар; инфрақұрылым (қаржылық қызмет көрсету, консалтинг).

Кентау қаласы үшін кластер моделі тікелей төмендегі блоктарды кіріктіреді: ядро (тамырлы бизнес – көкөніс және жеміс шырындарын және балалар тағамын өндіру), жеткізушілер (кластердің кіші кәсіпорны), тұтынушылар (сауда және қоғамдық тамақтандырудың кіші

кәсіпорны) және қолдаушы инфрақұрылым (кіші кәсіпорындарға ақылы қызмет түрлерін көрсететін мемлекеттік құрылымдар; шағын бизнесті қолдаудың нарықтық инфрақұрылым кәсіпорындары; моноқала тұрғындары үшін бірінші қажеттіліктегі қызметті көрсетуді және тауарларды өндіруді жүзеге асыратын кіші кәсіпорындар).

Кластерлік даму саясатының шеңберінде орталық назар тауарларды өндіру және қызмет түрлерін көрсету процестеріне қатысушылар мен инновациялық қызмет субъектілері арасындағы өзара байланыстар кешеніне аударылады. Кластерлік жүйені пайдалану кезінде, оның ішінде, бірдей және сол өнім нарығында немесе бірдей өнеркәсіптік топқа жатқызылатын әрекет етуші ірі және кіші фирмалардың ынтымақтастығы жүзеге асырылатын көлденең тораптарда қалыптастырылады. Заманауи кластерлер, әдеттегідей, нақты ақырғы өнімді жасаудың тізбегіндегі нақты буынға мамандандыратын, бірнеше салаларды қамтитын және әр түрлі фирмаларды кіріктіретін тораптар болып табылады. Осы жерден өндірістік-кооперациялық және шаруашылық жүргізуші басқа субъектілердің өзара әрекеттесуінің жалпы моделінде кластердің тағы бір белгісі, атап айтқанда – көшбасшылық (ықпалдайтын) ететін өнімнің немесе қызмет көрсетудің айқын көрінетін факторы шығады. Бұл принцип іс жүзінде көшбасшылық ететін инвестордың қажетті рөлі ретінде, қайтадан құрылған, әрекет етуші және қайта құрылымданған кәсіпорындар базасында, оның ішінде кіші кәсіпкерліктің субъектілері қатарына салынған кластер ретінде жиі түсіндіріледі. Кластерлік ұйымның моделінде бәсекелестіктің өзгермелі формалары және бәсекелес басымдықтардың басты көздері неғұрлым толық ескеріледі. Кластерлік әдіс фирмалар мен салалардың тұтас кешендері үшін тән технологияларында, дағдыларында, ақпараттарында, маркетингтерінде және тұтынушы сұрақтарында неғұрлым маңызды өзара байланыстарды іске асыруға мүмкіндік береді. Бұл өзара байланыстар инновациялардың бағыттылығына және қарқынына, сондай-ақ ақырғы өнімнің бәсекеге қабілеттілігіне анықтаушы ықпалын тигізеді.

Жұмыста қаржыландыру және мүлктік қарым-қатынастар саласындағы шағын және ірі бизнес кәсіпорындарының өндірістік-шаруашылықтық қызметінің кластерлік өзара әрекеттерінің тиімділігін арттыру мақсатында кластер ішіндегі функционалды өзара байланыстарды айқындайтын Кентау моноқаласының өнеркәсіптік кластерінің функционалды моделі ұсынылды (сурет 5).

X – «Кластерге қатысушылар» блогы, Y – «Кластерге қатысушылардың функциясы» блогы, Z – «Кластерге қатысушылар күзінреттілігі» блогы; $X_1, \dots, X_n$ – «Кластерге қатысушылар» блогына кіретін кәсіпорындар; $Y_1, \dots, Y_n$ – «Кластерге қатысушылардың функциясы» блогына кіретін кәсіпорын функциялары; $Z_1, \dots, Z_n$ – «Кластерге қатысушылар күзінреттілігі» блогына кіретін кәсіпорындардың функцияларын орындау үшін қажетті күзінреттер.

Сурет 5 – Моноқаладағы өнеркәсіптік кластерге қатысушылардың өзара әрекеттерінің функционалдық сызбасы:

Зерттеу кезеңінде кәсіпорын жетекшілерімен – кластердің әлеуетті қатысушыларымен жүргізілген сауалнамалар Кентау қаласындағы шағын бизнес кәсіпорны аутсорсингінде алуды болжамдайтын бизнес түрлерін айқындауға мүмкіндік берді: құрал-жабдықтарды жөндеу, арнайы киімдерді тігу, клирингтік қызмет көрсету, маркетингтік зерттеулер жүргізу, көліктік-экспедициялық қызмет көрсетулер, консалтинг.

Кластерге қатысушыларды басқару жүйесі төмендегі функцияларды қалыптастыру арқылы іске асырылады: стратегиялық, өндірістік және қаржылық менеджмент, ұйымдық жоспарлау, маркетинг кешенін іске асыру, тәуекелдерді басқару бағдарламасы, сондай-ақ, бизнес жоспарды жасау және жүзеге асыру.

Кентау моноқаласы кластері шеңберінде эксперттік бағалау негізінде шағын бизнес кәсіпорындарында менеджмент жүйесіндегі

негізгі функционалдық міндеттерді шешу күрделілігінің деңгейі анықталды. Сауалнамаға 24 кәсіпкер – кластердің әлеуетті қатысушылары қатысты. Олар неғұрлым күрделі мәселелер қатарына кіші кәсіпорын қызметін стратегиялық жоспарлауды жатқызды.

Шағын бизнес субъектілерінің және қаланы құраушы кәсіпорының тиімді әрі өзара пайдалы серіктестігі ірі және кіші шаруашылық жүргізуші агенттерінің автономды қызметтері нәтижелері сомасында бірлесіп жұмыс істеуінің нәтижесін арттыруды қамтамасыз ететін оң синергетикалық нәтиженің пайда болуымен бірге жүретіні дәлелденген. Сонымен бірге синергетикалық экономикалық нәтиже территориялық жақындықпен және көлік шығындарын қысқартумен, сондай-ақ серіктестерді іздестіруге және келісімдерді жүргізуге жұмсалатын шығындардың азайтылуының өзара әрекеттерінің салынған жүйесін шақыратын трансакциялық шығындарды төмендетумен байланысты өзгерістік шығындарды азайту есебінен қамтамасыз етіледі. Шағын бизнес және ірі (қаланы құраушы) кәсіпорын серіктестіктерінің экономикалық аспектілерімен бірге кооперациядан келетін әлеуметтік нәтижеге ерекше көңіл бөлінгені дұрыс. Өйткені, тап осы әлеуметтік өзара әрекеттестік оң синергетикалық нәтиженің көзі болып табылады.

Осылайша, моноқаладағы кіші кәсіпкерлік пен ірі (қаланы құраушы) кәсіпорынның коммерциялық (кіші кәсіпорындардың бұл кәсіпорын үшін қаланы құраушы кәсіпорын өнімдерінің дистрибьютерлері ролінде, шикізаттарды, жинақталатын бөлшектерді жеткізушілер ролінде қатысу), еңбек (қаланы құраушы кәсіпорынның кетіп қалған қызметкерлерінің жұмыс орындарының шағын бизнес күшімен қамтамасыз етілуі), технологиялық (қаланы құраушы кәсіпорынның негізгі және көмекші өндірістік процестерінің жекелеген операцияларын кіші кәсіпорындардың орындауы), сондай-ақ қаржыландыру және мүлктік қарым-қатынастар саласындағы байланыстарына негізделген өзара әрекеттері оң синергетикалық нәтиже алуға мүмкіндік береді және монобейінді муниципалды жасалымдарда шағын бизнесті дамытудың басымдық формаларының болуы тиіс.

Біз шағын бизнесті басқару механизмдерін тиімді жүзеге асыру оны қолдаудың республикалық және аймақтық деңгейдегі кешенді инфрақұрылымдарын жасауды талап етеді деп есептедік.

Бұл бағыттағы басты міндеттер мемлекеттік саясатты және мемлекеттік билік пен жергілікті өзін-өзі бақару органдары арасындағы атқарушылық және саяси функцияларды нақты бөлу мақсатымен жүзеге асырылуының мониторингін іске асыру болуы тиіс.

Біз, сондай-ақ, экономикада, саясатта, мәдениетте, ғылымда және қоғамдық өмірдің басқа да сфераларында билік органдары мен кіші кәсіпкерліктің конструктивті өзара әрекеттері ретінде мемлекеттік-

жекеменшіктік серіктестікті (МЖС) дамыту арқылы институционалдық инфрақұрылымдарды оңтайландырудың негізгі жолдарын ұсындық. Бұл байланыста мемлекеттік қатысу (британдық нұсқа) үлесімен акционерлік қоғам түрінде немесе бірінші сатысында ГУП түрінде МЖС-тің аймақтық орталығын құру ұсынылады. Әкімшілік құрамында ағымдағы жұмыстардың жұмысшы органдарымен үйлестірілуінің өзара әрекеттері үшін МЖС мәселелері бойынша тұрақты комиссия құрылады. МЖС аймақтық орталығы қызметтерінің негізгі бағыттары МЖС-тің стратегиялық жоспарлануы және аймақтық және жергілікті деңгейде нормативті-құқықтық базасын жетілдіру; аймақ (қала) шеңберінде де, аймақаралық шеңберде де МЖС-тің мақсатты бағдарламаларын және кешенді жобаларын жасау; МЖС жобаларының сарапталуының барлық түрлері және оларды аймақтық және жергілікті деңгейде іске асырылуы мониторингі; мемлекет атынан (инвестициялардың жобаларда негізделуі; қаржыландыру сызбасын жасау; жеке серіктестерді таңдауға арналған байқаулар өткізу) МЖС жобаларын орындаудың жекелеген аспектілерін ұйымдастыруға қатысу; аймақта (қалада) МЖС-ті дамытуды әдістемелік, ақпараттық және тренингтік жағынан қамтамасыз ету болуы тиіс.

ҚР Үкіметінің жасаған моноқалалар экономикасын дамытуға ықпал етуге бағытталған шаралар кешені шеңберінде моноқалалардың экономикасын әртараптандыру факторы ретінде кіші және орта бизнесті қолдауға ерекше назар аударылған.

Кіші және орта бизнес бәсекелес ортаны қолдауға, моноқалалар тұрғындарын тауарлармен, қызмет түрлерімен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді; қаланы құраушы кәсіпорындарды қайта ұйымдастыру нәтижесінде босатылған қызметкерлер үшін жаңа жұмыс орнын жасай отырып, әлеуметтік функцияларды орындайды; жергілікті бюджеттің салық кірістерін өсіруді қамтамасыз етеді.

Біздің ойымызша, моноқалалардағы кіші және орта бизнесті дамыту көрсеткіштерінің мониторингін ұйымдастыруда төмендегі кемшіліктер орын алған:

-микро және орташа кәсіпорындар бойынша мәліметтердің жоқтығы;

-ШОК-ды (көрсеткіштер жүйелерін құру бойынша ұсыныстар) дамыту көрсеткіштер жүйесінің толық еместігі;

-көп жағдайда ШОК-ның салалық мамандандырылуы туралы мәліметтерінің жоқтығы.

Бұл түсініктерден қорытынды шығара отырып, қазіргі таңда қалыптасқан мемлекеттік статистикалық есеп ережелері мен мүмкіндіктеріне негізделген моноқалалардағы кіші және орта бизнесті

дамыту деңгейі мониторингі үшін міндетті көрсеткіштер жүйесі ұсынылады (кесте 20).

Көрсеткіштер екі топқа бөлінген –ШОК қызметін көрсететін негізгі сипаттамалардың жалпы көрсеткіштері және моноқалалар экономикасындағы кіші және орта бизнес үлесін бағалауға мүмкіндік беретін көрсеткіштер. 11 кестеде келтірілген көрсеткіштер серпіні бес жыл үшін бағалануы тиіс деп ойлаймыз, өйткені бұл ШОК секторын дамыту тенденцияларын айқындау үшін жеткілікті кезең болып табылады.

Кесте 11 – Монобейінді(бір салалы) қалалардағы ШОК-ды дамыту деңгейі мониторингі үшін көрсеткіштер жүйесі

	КК, барлығы	Шаруа қожалығы	ЖК	ОК	ШОК бойынша қорытынды
Көрсеткіштер					
<i>Жалпы көрсеткіштер</i>					
Тұрғындардың 1000 адамға шаққандағы саны	+	+			+
Бірлік, саны*	+	+	+	+	+
Еңбекпен қамтылғандар саны, адам*	+		+	+	+
Қоса атқару есебімен еңбекпен қамтылғандар саны, адам	+	+	+	+	+
Өз өндірісінің тиелген тауарлары (жұмыс, қызмет көрсету) көлемі, млн.тенге*	+	+		+	+
Тауарларды (жұмысты, қызмет көрсетуді) таратудан түскен табыс (шығын), млн тенге*	+	+		+	+
Негізгі капиталдағы инвестиция, млн.тенге.*	+	+		+	+
Сағу рентабельділігі, %*	+	+		+	+
<i>Монобейінді қалалар экономикасындағы ШОК үлесінің көрсеткіштері</i>					
Жалпы еңбекпен қамтылуындағы үлесі, %	+			+	+
Өз өндірісінің тиелген тауарлары (жұмыс, қызмет көрсету) жалпы көлеміндегі үлесі, %	+			+	+
Бюджеттің салықтық түсімдерінің жалпы көлеміндегі үлесі, %	+			+	+
Тауарайналымының жалпы көлеміндегі үлесі, %	+			+	+
Тұрмыстық қызметтің жалпы көлеміндегі үлесі, %	+			+	+

* Мәліметтер тұтас та, салалық кесіндіде де келтірілуі тиіс

Жеке кәсіпкерлер қызметтерінің көрсеткіштеріне қатысты айтатынымыз, оларды пайдалану шектелген, өйткені, олар жаппай статистикалық бақылау (оларды зерттеу таңдалып жүргізілді) объектісі болып табылмайды, соған орай бір реттік бағалау үшін ғана пайдаланылуы мүмкін.

ШОК субъектілері санының көрсеткіштері, еңбекпен қамтылғандар саны, айналым, табыстар, негізгі капиталдағы инвестициялар және сату рентабельділігі салалық кесіндіде келтірілуі тиіс, бұл кіші және орта бизнесті дамытудың сол немесе басқа саласының келешегін неғұрлым объективті түрде бағалауға мүмкіндік береді.

Біздің пікірімізше, шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуға арналған моноқалаларды модернизациялаудың кешенді инвестициялық жоспар (КИЖ) тарауында міндетті түрде төмендегі аспектілер кіріктірілуі тиіс:

1) шағын бизнесті барлық бағыттары бойынша – қаражат бөлінетін нақты іс-шараларды қаржыландыру көлемдерін дамытудың және қолдаудың республикалық, аймақтық және салалық бағдарламаларының үйлестіру байланыстары;

2) аталмыш монобейінді (бір салалы) қалалар үшін ШОК-ты дамытудың нақты мәселелерін анықтау;

3) моноқалалар территориясында шағын және орта бизнесті қолдау инфрақұрылымдарының әрекет етуші ұйымдары туралы мәліметтер;

4) моноқалалардағы тек қана өндірістік емес, сонымен бірге қаржылық инфрақұрылымдардың да даму деңгейін талдау. Бұл бюджеттен тыс көздердің айтарлықтай үлес салмағын ескере отырып, КИЖ-ды қаржыландыру көздері арасындағы ерекше маңыздысы болып көрсетіледі;

5) қаржылық қолдау көрсету кезінде анықтаушы маңызға ие болатын моноқаладағы (SWOT-талдау нәтижелерін ескере отырып) ШОК-ты дамытудың нақты құрулы салалық басымдықтары;

6) моноқалалардағы шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту және қолдау жөніндегі іс-шаралардың тиімділігінің алдыңғы кезеңдерін бағалау – ШОК-ды дамыту мониторингі көрсеткіштерінің жүйесіндегі өткізілген іс-шараларын қолдаудың (қаржыландыру көлемін көрсете отырып) саналуан түрлері мен ықпалдары қамтылған ШОК субъектілерінің саны;

7) моноқалалардағы қаржыландыру көлемдері мен көздерін көрсете отырып, ШОК-ды қолдау және дамыту жөніндегі нақты іс-шаралар (бағыттар, формалар, құралдар) тізімі.

КИЖ-ды қаржыландыру көздері құрылымдарын талдау көрсеткеніндей, біршама үлес салмағы республикалық бюджет және жеке инвестициялар қаражаттарына келеді. Жергілікті бюджеттер үлесі

жеткілікті маңызды емес. Сонымен бірге, ШОК-ды дамытуға және қолдауға жұмсалған шығындардың үлес салмағы КИЖ-дағы қаржыландырудың жалпы көлемінің 10-15%-ын құрайды. Өйткені, кіші және орта бизнес үшін жеке өз қаражаттарының жетіспеушілігіне және қарыз беретін көздерге қолжетімділіктің қиындығына байланысты қаржылық мәселелер барынша өткір болып тұрғандықтан да ШОК-ды мемлекеттік қолдау жүйесі шеңберінде қаржылық қолдау механизмдеріне және салық салу сұрақтарына ерекше көңіл бөлуге тура келеді.

Кешенді инвестициялық жоспарларды талдау көрсеткеніндей, моноқалаларда кіші және орта бизнесті қаржылық қолдаудың төмендегі формалары мен бағыттарын іске асыруға болар еді:

1. Тікелей – ШОК-дың инвестициялық жобаларын бюджеттік жүйелері және шағын кәсіпкерлікті қолдау қорлары (КҚКҚ) қаражаттары есебінен тікелей:

- моноқалалар жобаларын тиімді және маңызды іске асырулар үшін КҚКҚ-ның бюджеттік несиелері, займдары мен ссудалары;

- бюджеттік субвенциялар және субсидиялар жұмысын жаңа бастаған кәсіпкерлерге; экспорттық және инновациялық өнімдерді өндіруге жұмсалған шығындардың бір бөлігінің орнын толтыруға; өндірістің энергия тиімділіктері және модернизациялануы жөніндегі іс-шараларды қаржыландыруға.

2. Жанама – ШОК субъектілерін қаржыландыруға бюджеттен тыс ресурстарды (несиелік ұйымдар, лизингтік компаниялар қаражаттары) тартуға бағытталған:

- бюджеттік субсидиялар: лизингтік келісімдер бойынша алғашқы жарнаны және пайыздарды төлеуге; ШОК субъектілеріне берілген (займ формасы болуы да мүмкін) банкілік несиелер бойынша пайыздық мөлшердің бір бөлігінің өтемақысына; банкілік кепілдемелерді беруді төлеуге арналған;

- бюджеттік қаржылар және КҚКҚ қаржылары есебінен кепілдемелер және кепілгерлік беру.

Іс-тәжірибе көрсеткеніндей, монобейінді қалалардың (әдеттегідей, неғұрлым ірілері) кейбіреулері қаржылық құралдардың барлық түрлерін пайдаланады, ал басқалары – олардың бір бөлігімен шектеледі.

Біздің пікірімізше, тап осы жұмысын енді бастаған кәсіпкерлерге бюджеттік қаражаттар есебінен субвенциялар (гранттар) беру, яғни өтеусіз және қайтарымсыз қаржыландыру туралы шешімдер дұрыс болып табылады, өйткені банкілер жұмысын енді бастап жатқан кәсіпкерлері өте-мөте құлықсыз несиелейді, ал ауыр салмағы бар ШОК қызметінің алғашқы жылдарында несиелерді жабу қажеттілігі жатыр. Мұндай субвенциялардың ұсынылатын өлшемі 1500 мың теңгеге дейін орнатылады.

КИДЖ-ды қаржыландыру көздерінің 40%-дан 90%-ға дейінгісін бюджеттен тыс қаражаттар құрайтындығын ескере отырып, банкілік несиелер және лизингтік келісімдер, сондай-ақ кепілдемелер беру бойынша пайыздық мөлшердің бір бөлігін өтемақылау формасындағы жанама қаржыландыруға екпін берген жөн секілді. Соңғы құрал монокалалардың кіші және орта бизнесін қолдау үшін жеткіліксіз пайдаланылып келе жатқанын атап өткеніміз орынды. ШОК субъектілерінде мақсатқа лайықты экспорттық немесе инновациялық әлеуеттің бар болуын өндірістерге және өнімдерді таратуға жұмсалатын шығындардың бір бөлігіне өтемақы беру формасында қаржылық қолдауды беру кезіндегі басымдық ретінде қарастырған дұрыс.

Сонымен бір мезгілде қаржыландыру инфрақұрылымдары (банкілер, лизингтік компаниялар) әлсіз дамыған монокалалар үшін, керісінше, тікелей қаржыландырудың үлесін және соған сәйкес шағын және орта кәсіпкерлікті қолдауға арналған аталмыш монокалаға бөлінген бюджеттік қаражат квотасын арттырған абзал екендігін атап өткеніміз орынды.

ШОК субъектілері арасында мақсатты қаржыландыруды алуға арналған байқау өткізу кезінде аталмыш монобейінді қаланың ерекше мәселелерін және экономикалық әлеуетін ескеретін салалық басымдықты мықтап орнату қажеттілігі көрсетіледі.

Жүргізілген есеп бойынша ШОК-дың қаржылық қолдауын қамту орташа есеппен жылдың жалпы көлеміндегі олардың кемінде 5%-ын құрайды. Осы жерден кіші және орта бизнесті қаржылық қолдау бойынша іс-шаралардың нәтижесі бірқатар жыл өткеннен кейін ғана байқалатын болады деген қорытынды жасауға тура келеді.

4.3 Жұмыспен қамту саясатын қалыптастыру монокалаларды дамытудың қажетті шарттары ретінде

Жұмыспен қамту саясатының жалпы ұғымы – бұл жұмысшы күштерін жақсартуға және нәтижелі еңбекпен қамтуды қолдауға бағытталған іс-шаралар жиынтығы. Реформаланғанға дейінгі кезеңде еңбек әлеуетін мемлекеттік реттеумен қарастырушы жұмысшы күштерінің ұдайы өндіріс процестерін жоспарлы басқару тән болды. Мемлекеттік органдар мемлекет дамуының әлеуметтік-экономикалық міндеттерін де, саяси міндеттерін де ескере отырып, еңбек ресурстарын жұмылдырудың және оларды экономиканың аймақтары мен салалары бойынша таратудың үлкен мүмкіндіктерін иеленді. Бұл міндеттерге еңбекке ақы төлеу жүйесі де бағынышты болды.

Нарықтық экономиканың дамуына және еңбек нарығында мәселелердің пайда болуына орай оны реттеу қажеттілігі де туындады. Осыған байланысты, Қазақстанда «Тұрғындардың еңбекпен қамтылуы туралы» Заң қабылданды [68]. Еңбекке орналастыру бюролары мен жұмыспен қамту орталықтары бірлесіп, еңбекпен қамтудың мемлекеттік қызметі құрылды. Ол жұмыссыздарды тіркеуді және материалдық қолдауды, кәсіптік оқытуды, уақытша жұмыстарға ауыстыруды іске асырды. Оның дамуының жаңа сатысы басталды. Заңнамаларға еңбекпен қамтудың мемлекеттік қызметінің мәртебесі, еңбекпен қамту кепілдемелері, жұмыссыздарды тіркеу туралы өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Еңбекпен қамту қорларының төлемдері ұлғайтылды. Еңбек делдалдығы даму алды, компьютерлік тораптарды пайдалану арқылы бос жұмыс орындарының ақпараттық банкілері жасалды. Еңбекпен қамту орталықтары барлық жерде вакансиялар жармеңкесін өткізетін болды.

Бір қарағанда жұмыспен қамтудың мемлекеттік саясатын жүзеге асыру «табысты» болып көрінетіндігіне қарамастан, ішкі қарама-қайшылықтар күшейе түсті. Мәселен, мемлекет қызметкерлердің босатылуына қарсы бағытталған шығынды кәсіпорындарға, яғни шығынды еңбекпен қамтуға өтемақы беретін болды. Бірақ, өнімдерді шығарудың қысқартылуына байланысты өндірістің толық немесе біртіндеп тоқтап қалуы зардабынан жұмыс уақытының бос тұрып қалуы және жоғалтылуы өсті. Қызметкерлердің мамандығынан айырылуы болды, еңбекке деген мотивация төмендеді.

Бұл кезең үшін айтарлықтай деңгейде ұйымдастырушылықсыз сипатты алып жүрген жекелеген салалар арасында жұмысшы күштерін қайта бөлу тән. Еңбекпен қамтудың мемлекеттік қызметі қызметтеріне қарай жүгірмей, жоғары сапалы мінездемелері бар неғұрлым ұтқыр адамдар өз бетінше жұмыс орындарын ауыстырды, және соған орай жұмысты алуға артықшылықты мүмкіндіктері де болды. Олар, әдеттегідей, арнайы қызмет көрсету түрлеріне мұқтаж болған жоқ. Жұмыстан босатылу ауқымы қоғамның әлсуметтік тұрақтылығы үшін, әсіресе, экономикалық өсу кезінде айтарлықтай қауіпті көрінген жоқ, өйткені жұмыстан босатылғандардың қатары үшін «жұмыссыздық» кезеңінің өзі ұзақ уақытқа созылған жоқ.

Оқиға дүниежүзілік қаржылық-экономикалық дағдарыс басталған кезеңде өзгерді. Жұмыссыздар әлеуеті «өзі туралы білуді берді». Мемлекеттік қызмет енді шығынды кәсіпорынға қолдау көрсете алмады. Нарықтағы бос қуыстар бос болмады, өзін-өзі жұмыспен қамтуға арқа сүйеу күрделі болды. Адамдарға еңбектің жаңа шарттарына қарай құрылу қиындай түсті. Ғылыми-техникалық прогресс көп жағдайда өтпелі кезеңде жоғалтып алынған қызметкерлердің жоғары біліктілігін

талап етті. Жұмыссыздық бойынша жәрдемақыларды арттыру арқа сүйеушілік кейіпті және адамдардың тұтынушылық қарым-қатынастарды бұрынғыдан да күшейте түсті.

Әсіресе монобейінді (бір салалы) қалаларда жұмысқа қамтылу және еңбек нарығы мәселелері өткірлене түсті. Мұнда мүлдем жаңа құқықтық тетіктерсіз еңбек қатынастарын реттеу мүмкін болмай қалды. Бұрынғы жүйе мемлекеттік мүдделерге тереңінен негізделсе түсті. Оның баламалылығы – көп салалы (уклад) экономика жағдайындағы еңбекті еркін таңдауды қамтамасыз етті. Өтпелі экономиканың өзгешеліктерін, ұлттық ерекшеліктерді және тұрғындардың менталитетін ескере отырып, жұмыспен қамту саясатын жасау қажет болды.

Жұмыспен қамту саясатын бүгінде байқалып отырғанындай, тек жұмыссыздарға көмектесу арқылы шешу мүмкін емес. Барлық әңгіме жұмыс іздестіру немесе жұмыстан тікелей босатылу қаупі астында табылатын процестердің қиындықтарын бастан кешірген тәуекелдердің дәстүрлі контингенттері нарығына бейімделу айналасында жүргізілді. Сонымен бір уақытта, шаруашылықты дамыту үшін қажетті жағдайларды жасауда ойластырылған, ғылыми негізделген өнеркәсіптік саясаттың жолымен экономикалық тұрақтылықты орнату аса маңызды мәнді иеленді.

Алайда, мемлекеттің араласуынсыз құрылымдық қайта құру бұл процесте аз деңгейі бойынша айтарлықтай емес, ал үлкен деңгейінде – мүмкін емес. Шетелдік тәжірибе көрсеткеніндей, экономикалық дамудың белгілі бір сатысында мемлекеттің араласуы тіпті қажетті. Микродеңгейдегі тек қана қаржылық тұрақтандыру шаралары көмегі кезінде экономиканың барлық пропорциясын «еркін нарық» өзі реттестіреді деген үміттер – бұл, әсіресе, әлемдік шаруашылықты жаһандандыру дәуірінде және дамудың «суушы» сценарийінде жүзеге асыру қажеттілігінде қиял. Мемлекеттік реттеу құралдарының терең нарықтық сипаты болуы тиіс деген басқа нәрсе. Қарама-қарсы жағдайда әлеуметтік-экономикалық дамудың мемлекеттік саясатының шараларын жүзеге асыру көмегімен жедел «жіберілуі» қажет ел экономикасы дамуының ішкі тетіктерінен кезекті рет айырылуға болады.

Сондықтан, бүгінгі таңдағы мәселе қолда бар еңбек әлеуетін жүзеге асыру үшін кәсіпорындарды қайта құрылымдауды да, жаңа жағдайларды қалыптастыруды да кіріктіретін территорияны кешенді дамытудың, жұмыспен қамтудың сауатты саясаты туралы болмақ.

Кім аталмыш жағдайда монобейінді қалалардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын түбегейлі өзгерту жауапкершілігін өз мойнына алады? Жауап жеткілікті дәрежеде өте қарапайым – билік, бизнес, тұрғындар. Әлеуметтік серіктестік – бұл өткір әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешудің және қоғамның өндірістік күштерін ұтымды

пайдаланудың заманауи қоғамдық саясатының негізгі құралы. Тап осының көмегімен қоғамның әлеуметтік және экономикалық құрылымдарының күрделі механизмдерінің жекелеген бөліктерін белсенділендіру және қозғалысқа әкелуге, олардың өзара әрекеттерін әрқайсысының мүдделерін ескере отырып, қамтамасыз ету мүмкін болады.

Осыған орай, жұмыспен қамту саясатын «жұмысшы күштерін бөлуді жақсартуға және тиімді жұмыспен қамтуды қолдауға бағытталған іс-шаралар жиынтығы» ретінде ғана қарастыруға болмайтынын атап өткеніміз орынды. Ол жалпы мақсаттың жетістіктері үшін еңбек нарығының барлық субъектілерінің, қатысушыларының өзара әрекеттерін талап етеді. Мемлекеттік билік тұрғысынан алғанда, бұл ең алдымен мемлекеттік басқарудың барлық деңгейіндегі белгілі бір заңдарды, ережелерді, процедураларды жасау және орнықтыру жолдарымен еңбекке деген адам құқықтарын іске асыру үшін жағдайды қамтамасыз ету. Ал бизнес билік тұрғысынан алғанда – бұл ең алдымен еңбек құқығы саласындағы, өз қызметкерлерінің еңбек және әлеуметтік қолайлы жағдайлары туралы қамқорлықтағы әлеуметтік жауапкершілікті сақтау. Тұрғындар тұрғысынан алғанда – бұл әлеуметтік әлеуеттің дамуының азаматтық қоғамын қалыптастыру, яғни қаланың және әрбір қалалықтың мақсаттарының маңызды жетістіктері үшін өз азаматтарының интеллектуалдық және кәсіптік ресурстарын қалалықтардың өз еркімен біріктіруге дайындығы.

Әр түрлі деңгейдегі жұмыспен қамту саясатының мақсаттары мен міндеттерінің тоғысуы үшін жұмыспен қамтудың мемлекеттік, аймақтық және аудандық бағдарламалары жасалуда. Тұрғындарды жұмыспен қамтудың мемлекеттік қызметі құрылды. Жұмыспен қамту бағдарламалары бойынша шараларды қаржыландыру үшін тұрғындарды жұмыспен қамтудың мемлекеттік қоры құрылған. Облыстық деңгейде жыл сайын жұмыспен қамтуға ықпал жасайтын бағдарламалар қабылданады.

Оның үстіне заманауи жағдайдағы жұмыспен қамту саясатының әзірге нақты стратегиялық бағдарлар жоқ, ұтымды жұмыспен қамтуды қамтамасыз ететін шаралар кешені нығайтылмаған. Ол, негізінен, жұмыссыздықтың жалғасушылық деңгейін қысқартуға, жұмыссыздарға әлеуметтік көмек беруге бағытталған. Бизнесінің қатысуы бұл жерде қомақты емес.

Мономамандандырылған бір салалы қалаларды дамытудың басты факторларының бірі қаланы құраушы кәсіпорын, оның артықшылықты жағдайы және оған байланысты мамандықтардың беделі болып табылады. Ол әлеуметті құраушы да, өйткені, тұрғындар үшін әр түрлі қолайлылық көздері ғана болып шықпайды, сонымен бірге бұл

кәсіпорын қызметінің сипатымен байланысты қаланың бірегей субмәдениетін де қалыптастырады.

Бизнестің ең көп таратылған әлеуметтік қызметі компанияны басқарудың жергілікті және аймақтық органдарының әлеуметтік бағдарламаларын іске асыруға қатысуы болып табылады. Дегенмен, бұл жерде бизнес бірқатар мәселелермен, атап айтқанда, жетілмеген заңдылықтармен ұшырасады. Өйткені, қайырымдылыққа және оны билік тарапынан қолдауға салықтық жеңілдіктер жоқ, бюджеттік шығындар таза емес және қаражаттарды мақсатты шығындарға жұмсауды бақылау және т.б. қиын.

Жергілікті қоғамдастық моноқаладағы жұмыспен қамту проблемасын қалай шешеді және жұмыспен қамту саясатына қалай қатысады? Мұндай жағдай «әлеуметтік әлеуетті» іске асыру арқылы ғана мүмкін болады. Тап осы жағдай ғана қалалықтардың жеке мақсаттарын, жоспарларын, бастамаларын өз қаласының даму перспективасымен байланыстыруға және келістіруге дайындық деңгейін көрсетеді. Сол немесе басқа деңгейдегі әрбір қалалық жеке өзін-өзі іске асыру процесінде өзектендірілетін белгілі бір ресурстарды (уақыт, ақша, құрал-жабдық, құлшыныс және т.б.) иеленеді. Қалалықтың қала мәселелерін шешуге жеке қатысуын қабылдауға дайындығы, өз кезегінде, бірінші жағынан, олардың қала дамуының перспективасына қатысты шешімдерді қабылдау процесінде қатысуының ұтқырлықтарына тәуелді болса, екінші жағынан, бұл шешімдерді жасауға және іске асыруға қатысуды күзиреттілікпен қабылдау шеберлігіне тәуелді. Қалалықтың бойында мұндай дайындықтың пайда болуы оны қалыптастырудың арнайы ұйымдастырылған, мақсатқа бағытталған нәтижесі болып табылады. Бұл процесс қалалықтың қоғамдық белсенділігін шыңдау үшін бізге қолайлы жағдайларды жасап қана қойған жоқ, сонымен бірге олардың мұндай дайындығын тудыруды оқыту формасының білім беру процесі де бола алды.

Территориалдық (аумақтық) оқшаулану және салалық мамандандырылу жағдайындағы қаланы құраушы кәсіпорын еңбек әлеуетін дамытудың шектеулі ынталандырылуымен бірге еңбек нарығының тұйық құрылымын қалыптастырады. Бұл оқиғаларды жеңу оны реттеу саласындағы стандарттық емес шешімдерді талап етеді. Мономандандырылудың теріс зардаптарын жұмсартатын жұмыспен қамтудың сапалы жаңа қалалық саясатын жасаудың маңызды тәжірибелік мәні бар. Дегенмен, оның қалыптастырылуы бұл қалалық феноменді ескеретін кешенді әдістемелік тәсілдердің жоқтығы күшінде киналады.

Әлеуметтік-экономикалық бағдарламалары шеңберінде қаланы дамытуда жұмыспен қамту саясатын қалыптастыру және іске асыру мақсатында, ғылыми еңбектерде еңбек нарығының жағдайы мен

серпінін талдау ерекшеліктерімен байланысты сұрақтар толығымен зерттелмеген.

Сондықтан да бұл жерде ең маңыздысы, еңбек нарығындағы мәселелерді зерттеу үшін жұмыспен қамту саясатын іске асыру механизмдерін жасаудың мақсаттары мен міндеттерін, принциптері мен әдістемелік аппаратын кіріктіретін әдіснамалық тәсілдерді қалыптастыру болып табылады.

Жұмыспен қамту саясатының моноқалалар деңгейіндегі мақсаттары мен міндеттері оның шаруашылық жүргізуші кешені, жұмыспен қамту құрылымы, өзекті мәселелер «жиынтығы», ресурстық әлеуеті жағдайларымен, экономикалық-географиялық жағдайларымен және мәртебелік-құқықтық ерекшеліктері жағдайларымен анықталады.

Алға қойылған мақсаттар жетістіктерінің және мағлұмданған міндеттерді шешудің құралдары әдістер жиынтығын –сценарийлік модельдеу мен болжамдаудың expertтік бағалануын, SWOT-талдауын пайдалану болып табылады. Бірқатар әдістемелік тәсілдерді неғұрлым негіздемелі орындау маңызды принциптерді сақтауға мүмкіндік береді, ал оларды іске асыру салдарлары саясатты жасау кезінде оның негізгі бағыттарын қалыптастыруға мүмкіндік жасайды. Мәселен, басшылық (дәрежелік үлкендік) принципі жеке қалалық міндеттерді шешу кезінде жалпы сипаттағы проблеманың басымдылығын талап етеді. Әр түрлі қалалар үшін міндеттер немесе міндеттер тобы өзінің мазмұнын иеленеді. Бірақ, ең бастысы, аймақтық шаруашылық жүргізуші жүйелердің әрқайсысы өзінің бірегей функцияларын орындап, тап осы қаланың ел үшін қажетті атмосферасын жергілікті тұрғындар арасында қолдай отырып, қоғамдық тұрғыдан қарастырылатын маңызды міндеттерді шешуге қатыстырылуы тиіс екендігімен қорытындыланады. Жұмыспен қамту саясатының осы негіздемесінде, қала деңгейіндегі, сондай-ақ басқарудың орталық органдары субъектінің қолдауына алады.

Селективтілік принципінің мүмкіндігі: Жұмыспен қамту саясатын іске асырудың алғашқы деңгейінде қала үшін территориялық шаруашылық жүргізуші субъектілердің маңыздылығын ескеруі тиіс; кәсіпорын меншіккерлерінің қаланы дамытудың жалпы басымдықтары бойынша және менеджментті іске асыру бағыттарының сәйкестігі мен деңгейі; территорияны әлеуметтік дамыту үшін, кәсіпорындарға ықпал жасау әдістерінің өзгешелігі.

Жүйелілік принциптерін сақтау моноқалаларды аймақ дамуы мәнісінде қарастыруды талап етеді, яғни жұмыспен қамту саясатын жасау процесіндегі монобейінді қаланы шекарадан шығатын өз жеке мүмкіндіктерінің шарттарын, факторларын, бағыттарын және жобаларын ескеруге мүмкіндіктер береді. Жұмыспен қамту мәселелерінің кеңейтілген қарастырылулары болашақтың мүлдем басқа картинасын

(көрінісін) жасайды. Бұл жергілікті азаматтық қоғамның қоғамдық әрекеттерін генерациялап қою үшін ғана емес, сонымен бірге, биліктің барлық деңгейіндегі саясат әлеуетін іске асыру процесіне кіру үшін де қажет.

Мақсаттарды тұжырымдай отырып, экономиканың құрылымдық қайта құрылуы келешегін қарастыра отырып, «сыртқы ортаның» принциптерін ескерген дұрыс. Ол соңғы жылдары қалыптасқан жаңа құбылыстардың объективтілігін, болашақта тұрақты өсу секторларын және өзіне-өзі жеткілікті дамуды қалыптастырудың негізі бола алатын салалық тенденцияларды болжамдайды.

Жұмыспен қамту саясатының әлеуметтік-экономикалық өмірдің процестерінен өтуге негізделген әзірлемесі басымдықтарды дұрыс қоюға, ресурстарды қайта таратуға, басқа да басқарушылық шешімдерді шаруашылықтық өмірдің траекториясының қажетті бағытына бұруға мүмкіндіктер береді.

Мұның салдары дамудың тұрақтылығын қамтамасыз ету (арттыру) принципі болып табылады. Кез келген жергілікті қоғамдастықтың, оның азаматтарының лайықты, яғни өмірдің жеткілікті деңгейінде, әлеуметтік және экологиялық қолайлы оқиғаларда өмір сүруге құқысы бар.

Елдегі қайта құрулардың жетілмегендігі азаматтық қоғам институттарының дамымағандығын, биліктің бизнеспен және қоғамдастықтармен өзара қарым-қатынастарының жетілмегендігін анықтайды. Экономиканың бұл байланысында жергілікті қоғамдастық тарапынан қажетті қолдауды алмайды. «Билік - бизнес - желілік қоғам» байланыстарында жетекші мәселе соңғысының дамымағандығы болып табылады, бұл экономика қозғалысын және жұмыспен қамтудың тиімді саясатының қалыптасуын тежейді немесе барлық жағдайларда да олардың жедел өсуі үшін жағдай жасамайды.

2013 жылдың 8 айының қорытындылары бойынша кіші және моноқалалардағы «Жұмыспен қамтудың жол картасы – 2020» бағдарламасын іске асыруға қарастырылған 16166,4 млн.теңгенің 9830,4 млн.теңгесі (60,8%) ғана игерілген.

Бағдарламаны іске асыру шеңберінде тұрғындарды жұмыспен қамту орталығына әлеуметтік келісім-шарттарға қол қойған 23698 адам барған. Әлеуметтік келісім-шарттарға қол қойғандар қатарында өзін-өзі жұмыспен қамтығандар саны 7481 адамды (31,6%), жұмыссыздар – 12836 адамды (57,6%), аз қамтығандар – 3371 адамды (14,2.%) құрады.

Бірінші бағыт «тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты және инфрақұрылымдарды дамыту есебінен жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету». Аталмыш бағытты іске асыруға 2013 жылы республикалық бюджеттен 8734,8 млн.теңге бөлінді. Бағыт шеңберінде 413 жоба бойынша әлеуметтік сфераларда күрделі және ағымдағы жөндеу

жұмыстары жүргізілетін болады. 2013 жылдың 1 қыркүйегінде 220 жоба бойынша құрылысы жұмыстарын жүргізу басталды, яғни 4263,2 млн.теңге (жылдық соманың 49%) игерілді. Іске асырылған жобалар бойынша 1837 жұмысшы орны құрылды, оған жұмыспен қамту Орталығының бағыттары бойынша бағдарламаға қатысушылардан 1117 қатысушы жұмысқа тұрғызылды.

Екінші бағыт «Кәсіпкерлікті дамыту және тіректі селоларды дамыту арқылы жұмысшы орындарын жасау». 2013 жылы 3046,6 млн.теңге бөлінді, оның ішінде: 3,0 млрд. теңге микронесиелеуге, 46,6 млн.теңге кәсіпкерліктің негіздерін оқытуға. 2013 жылы ақырғы борышкер үшін 6% өлшемде және микронесиелеу ұйымдары 2% өлшемде марапаттау мөлшері бекітілді. Облыс Әкімінің қаулысымен аймақтық өкілетті ұйымдарды несиелеу бойынша қаржылық агент мәртебесі бар ОҚОҚ «Ауыл шаруашылығын қаржылық қолдау қоры» АҚ анықталды. Кәсіпкерліктің негіздерін оқытуды жүргізу және сервистік қызмет түрлерін көрсету үшін «Кәсіпкерлерге қызмет көрсету Орталығы» ЖШС анықталды. 2013 жылдың 8 айының қорытындылары бойынша кәсіпкерліктің негіздерін оқуға Бағдарламаның қатысушылары қатарынан 1217 адам жолдама алды. Микронесиелерді 571 бағдарламаға қатысушы алды, олардың ішінде 309 адам өзінің жеке ісін ашты, 262 адам қаражаттарын өз ісін жалғастыруға бағыттады. Несиелеудің басымдық бағыттары мал шаруашылығына, өсімдік шаруашылығына, тұрғындарға қызмет көрсетуге жұмсалды. Бағдарламаның 2 бағытына қатысушыларға қосымша 848 жаңа жұмыс орны ашылды. Бағдарламаға қатысушылардың игерген қаражаты 1,273 млрд.теңге (жылдық соманың 42,5%-ы). Микронесиенің орташа өлшемі 2,2 млн.теңге деңгейінде қалыптасты.

3. Үшінші бағыт «Жұмыс берушінің қажеттіліктері шеңберінде оқыту және қоныстандыру арқылы еңбекке орналастыруға ықпал жасау».

1. Еңбекке орналастыруға оқыту және ықпал жасау. Бағдарлама шеңберінде 5636 қатысушысының тұрақты жұмысқа орналасуына ықпал жасалды. Жұмысқа тұрғындардың қатарындағылардың 33,4%-ына жаңадан ашылған жұмыс орындары ұсынылды. Облыста кәсіптік оқыту білім беретін 49 ұйымда жүргізілді. Оқытуға барлығы 7365 адам қамтылған болатын, олар 2011-2012 жылдарда жіберілгендердің қатарынан еді. Қайта оқытуға және біліктілігін арттыруға қайтадан 1914 адам қабылданып, оларға жолдама берілді. Олардың ішінде қайта даярлауды 144 адам аяқтады және 129 адам немесе 89,6%-ы жұмысқа орналастырылды. Бағдарлама шеңберінде сондай-ақ, азаматтарды жұмысқа орналастыру ашық әлеуметтік жұмысшы орындары арқылы да жүзеге асырылды. 2013 жылдың 8 айының қорытындылары бойынша

ашық 7015 әлеуметтік жұмысшы орындарына 947 кәсіпорынмен келісім-шарттар жасалды. Орташа айлық жалақы 49,4 мың теңге құрады, бұл мақсаттар үшін республикалық бюджеттен 1192,6 млн.теңге бөлініп, оның 827,3 млн.теңгесі (69,4.%) игерілді. 2013 жылдың 1 қыркүйегінде жастардың іс-тәжірибеден өтуін ұйымдастыруға 1475 жұмыс берушімен келісім-шарттар жасалды, соған сәйкес 7118 адам жұмысқа орналас-тырылды, яғни бұл көрсеткіш жоспардың 134,3%-ын құрады (5300 адам). Бұл мақсаттар үшін республикалық бюджеттен (946,8 млн.теңге) бөлінген қаражаттардан жастардың іс-тәжірибеден өтуіне қатысу-шыларға жалақы төлеу шығындары 392,4 млн. теңге немесе (жылдық соманың 41,4%-ы) құрады.

2. Жұмыс берушілердің қажеттіліктері шеңберінде еңбек ресурстарының территориалдық ұтқырлығын арттыру. Үшінші бағыт шеңберінде Шымкент қаласында республикалық бюджет қаражаттары есебінен 480 пәтерден тұратын көп қабатты алты үйдің құрылыстары аяқталды. 2011-2012 жылдары құрылысқа бөлінген қаражаттардың жалпы 2655,1 млн. теңгені құрады.

Бағдарлама шарттарына сәйкес еңбек ресурстары ұтқырлығын арттыру төмен әлеуетті әлеуметтік-экономикалық дамушы елді мекендерден өз еркімен басқа жаққа қоныстануға ықпал ету, балалар үйінің тәрбиеленушілері, ата-анасының қарауынсыз қалған жетім балалар есебінен, өз бетінше жұмыспен қамтылғандар, жұмыссыздар және аз қамтылған тұрғындар қатарынан жүзеге асырылды.

Қазақстанда Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасы бойынша «Жұмыспен қамту бағдарламасы – 2020» қабылданды. Бұл қоғамды одан ары қарай дамыту үшін қуанышты жайт. Ол былай деп атап өтті: «Реалист болайық: келешек ХХІ ғасырда барлық қазақстандықтардың өмірінің жаңа сапасының қолайлы жағдайы мен жетістіктерін еңбек қана қамтамасыз ететін болады. Мен шын мәнісінде, қазақстандықтардың әлеуметтік модернизациялау саясатын қолдайтынына және оның үстіне – оны жүзеге асыруға тікелей және қызығушылықпен қатысуды қабылдайтынына сенімдімін» [69].

ҚОРЫТЫНДЫ

Толық дәрежедегі зерттеулердің нәтижесі көрсеткеніндей, шағын және бір салалы қалалар нарықтық экономикаға өту және экономикалық дағдарыс кезеңінде, Қазақстанның басқа жерлерімен салыстырғанда, өте қиын жағдайлардағы көлемі де саналуан, әр түрлі күрделі мәселелерді өздерінің бастарынан өткізді. Бұл дағдарыс тек еліміздің экономикалық ахуалына ғана емес, сонымен бірге аумақтың арнайы мамандану мәселесіне және қала құраушы кешен саласының жағдайына да байланысты болды.

Қазіргі таңдағы шарттарда аймақтың экономикалық қызметтерінің орны ұлғаюда, шағын және бір салалы қалалар мен әкімшілік аудандардың экономикасын өсіру талабы автоматты түрде жүргізілуде, өмір сүру деңгейі әлеуметтік-экономикалық әл-ауқаттылықты анықтайды. Осы сияқты орын алған кездейсоқтықтар шағын және бір салалы қалалардың келешекте дамуына көңіл аударуды тұрақтандырады, аймақтық экономиканың субъектісі ретінде аймақтық ішкі өнімнің қомақты бөлігін құрайды.

Экономикалық қатынастар жүйесінде, шағын және бір салалы қалалардың мәселелері өткіререк түрде ерекше рөлге ие. Тәжірибе көрсеткендей үлкен және шағын қалаларда, әлеуметтік-экономикалық дамудың әр-түрлі мүмкіндіктері бар. Сыртқы нарыққа бағытталған астаналық қалалар, аса ірі сауда-өндірістік орталықтар, әлеуметтік-экономикалық тетіктер мен әлеуетін көбірек пайдаланады.

Коммерциялық құрылымдар мен шетелдік инвесторлардың ағымдылығы, білім беру мекемелерінің бар болуы, ірі қалаларда қаржылық ресурстардың шоғырлану есебінен қолайлы жағдайлар құрылады. Шағын және бір салалы қалаларда көрсетілген даму факторлары шектелуімен ерекшеленеді. Шағын және бір салалы қалаларда әлеуметтік-экономикалық дамуды қамтамасыз ету ерекше ыңғайды талап етеді. Қазақстан Республикасының шағын қалалардың көпшілігінің бір салалылығы әлеуметтік-экономикалық ахуалдың әлеуетінің тұрақсыздығын қамтамасыз етеді. Бұл шарттарда кездесетін қиындықтар: жұмыс орындарын сақтау, білім берумен байланысты негізгі институттар, денсаулық сақтау, тұрмыстық-коммуналды кешендер қазіргі уақытта үлкен орын алуда.

Шағын қалаларды келешекте дамытудың негізгі бағыттарын зерттеудің Қазақстан Республикасының арнайы әлеуметтік-экономикалық ахуалына байланысты аспектілері бар. Аймақтық ерекшелік ол елді мекендерді отырғызудың тұтас жүйесі болып табылады. Аймақтық даму тұрақтылығы елді мекендердің отырықшылығының орнықтылығына тікелей тәуелді.

Шағын және бір салалы қалалардың әлеуметтік-экономикалық дамуында әлеуеттік түсу, аймақтағы миграциялық ағымдарға алып келуі мүмкін, бұл өз кезегінде отырықшылықтығын орнықтылық және өндірістің тұрақты жұмыс істеу жүйесінен ауытқуына алып келеді. Мысалы ретінде аймақтар, тек үлкен қала –шағын және бірнеше бір салалы қалалар және аймақтық орталықтар.

Шағын және бір салалы қалалардың шикізаттық секторға мамандануы, аймақтың ерекше арнайы түрі болып табылады. Көрсетілген саладағы болжанған құлдырау, шағын және бір салалы қалалардың экономикасының стагнацияға бой алдырады, ірі салық төлеушілерді жоғалту, аудандық заңды түрде төлем немесе табыс табушыларға байланысты мәселелер, республикалық бюджеттен дотациялық тәуелділікке алып келеді.

Шағын және бір салалы қалалар жобалаушылардың еркі бойынша аз уақыт көлемінде және шектелген экономикалық базаға арнайы маманданудың жасанды түрде пайда болды. Осы қалалардың осындай жолмен пайда болуы, қалалардың табиғи шарттарда дамуын тежейді. Қала құраушы кәсіпорындардың қызметін қамтамасыз ететін сыртқы көздерден айырылуы, әлеуметтік дүмпудің детонаторы ролін ойнайды. Осындай ахуалға душар болған қалалардың экономикалық және әлеуметтік сараптамасы тек қана теориялық емес сондай-ақ үлкен тәжірибелік маңызы бар қалаларда жалпы еліміздің халқының тұрғындарының төрттен бірі тұрады және еңбек етеді.

Көрсетілген зерттеулерде шағын және бір салалы қалалардың өмірінің мәселелердің күрделілігі мен ауқымдылығын байқауға болады, бірақ осы материалда да шағын және бір салалы қалалардың мәселелерін шешуде мемлекеттік және жергілікті құзырлы органдардың рөлі мен жауапкершілігі және осы мәселелер дер кезінде оңтайлы шешілмесе, оның салдары барлық еліміз үшін әсерінің ауқымдылығын анықтайды.

Қазіргі шарттарда шағын және бір салалы қалалардың тұрткілеуі ол жердегі жұмыс істеп тұрған кәсіпорындардың маманданудың дәстүрлі бағытын сақтап қалу арқылы іске асады. Біріншіден, келешектегі қаланың даму бағыты белгілі, ол қаладағы бар сала мен кәсіпорындарындардың дамуына тұтастай және түгілімен тәуелді. Екіншіден, оның ішінде аймақтық- аумақтық жалпы факторларды кешенді пайдалануға қарағанда, кәсіпорынның бағыты жеделді түрде салалық басқаруға тәуелді. Шағын және бір салалы қалалардың аумақтық салалық және өндірістік әлеуетін қатар қолдану, материалдық және дамыту негізіне сұрақтарды жаңаша қояды.

Қазіргі кезеңдегі шағын және бір салалы қалалардағы ахуал нақты бір салаға немесе жеке кәсіпорынға бағыттылығымен анықталады. Тұрғындардың жұмыспен қамтылуы тікелей осы кәсіпорынға тәуелді,

өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымның сапасын, масштабтық көлемін және тұрғын үйдің жағдайын олар белгілейді. Олар тұрғындардың ділін (менталитет) анықтайды, ұзақ мерзімді уақытта мемлекеттің сферадағы өндірістік ұйымдарға басымдылық беріп, өздеріне тек тұтынушы бағытын қалдырған.

Шағын және бір салалы қалалардағы экономиканың дамуы тек жергілікті жерлердегі құзырлы органдардың қолдауы арқылы іске асады, сондай-ақ олардың қызметінің аясы кеңеюде деп айта аламыз. Бұл күнге дейін шағын және бір салалы қалаларда жергілікті органдардың көпнұсқалы бағыты анықталған.

Біріншіден, егер қаладағы негізгі кәсіпорынның мамандануы оңтайлы болса, олардың басшылары мен қала әкімшілігінің әрекеттері үйлескенде ғана тұрғындардың мүдделері қорғалуы мүмкін, қазіргі ағымдағы салық салу мен жергілікті жердің бюджетін құру жүйесінде аумақ пен өндірісті дамытуға қажетті қаражат мүлдем қалмайды. Қала (және кәсіпорын) автоматты түрде басқа аумақтағы өзінің ұдайы өндірісінің басқа да легитимдік қаражатының «доноры» болады.

Екіншіден, бір салалы, монобейінді қалалардың жергілікті органдарының өндірістің объектілерін әртүрлі түрдегі меншіктің болуы, әлеуметтік және коммуналдық шаруашылықтар жиі корпорация құрады, басты мақсаттары өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымды дамытудағы қомақты инвестицияны іске қосу, көлікті ұйымдастыру, сондай-ақ басқа да ауқымды жобаларды (өндірісті дамыту, тұрғын үйлерді салу, аумақты игерудегі үзілістік, экологиялық қорғауды құру және т.б.)

Үшіншіден, шағын және бір салалы қалалардың тобын анықтау үшін қаланың шаруашылық ұйымына дәстүрлі кеңістігіндегі әрбір үй шаруашылығының мүмкіндігін барынша көп дәрежеде пайдалану (үй-жайлық құрылыс салу және оған қосалқы жер телімдері базасында). Бірақ шағын қалаларды дамытудың толығымен көрсетілген әр түрлі бағытын жүзеге асыру тек жергілікті басқарушы органдардың өзін-өзі басқаруын ұйымдастыру шарттарында ғана болады. Бұл жағдайда шағын және бір салалы қалалардың принципті ұстанымы, жергілікті басқарушы үкіметтің ағымдық шаруашылық қызметінің ағымдылығы тек өздігінен емес, кәсіпорынды құру бағытымен тікелей байланысты.

Сөйтіп шағын және бір салалы қалалардың көпшілігінде өндірістерді дамытуда және тұрғындардың әлеуметтік деңгейін көтеруде табиғи және экономикалық тұрғыдан қолайлы алғы шарттар басым, демек, мұнда аймақтарды құруда маңызды рөл ойнайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.А. «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана». Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана. 27 января, 2012 г.
2. О'Салливан «Экономика города». /Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 706с.
3. Chauncy Harris D. A functional classification of cities. – In: The United States. Geographical Review. New York, 1943, p. 86-99.
4. Chauncy Harris D. The cities of the Soviet Union, United States Review. New York, 1945, 1975, p. 107-121.
5. Хореев Б.С. Проблемы городов (урбанизация и единая система расселения в СССР) – М.: Изд. «Мысль», 1975. – 428 с.
6. Морозова Т.Г., Иванова Н.В., Комов В.Э., Соркина Т.Ф., Тупчиенко В.А. Городское хозяйство: Учебное пособие. – М.: Вузовский учебник: - ИНФРА-М, 010. – 361с.
7. Искаков У.М. Города Казахстана: проблемы социально-экономического развития – Алматы: «Наука», 1985. – 160с.
8. Долгосрочная стратегия развития города Актөбе. -Алматы: 2010. -560 с.
9. Выступление Президента РК Н.А.Назарбаева на XIII съезде Народно-демократической партии «Нур Отан» от 11 февраля 2011 года. //«Казахстанская правда», 12 февраля 2011.
10. Основные направления развития и размещения производительных сил Казахстана на период до 2015 г. - Алматы: РГП «Институт экономических исследований», 2002. – 656 с.
11. Концепция региональной политики РК на 2002-2006 годы. Одобрена постановлением Правительства РК от 07.12.2001 года, № 1598.
12. Annals W. Location, Primacy and Reiofal Economic DeVeLopment. – In: Annals of the second Inter-American Cnngress on Regional Planning, 1966,198p.14.
13. Токио через двадцать лет. М.: Прогресс, 1972, С.34.
14. Гладышев А.Г. Управление социальным развитием города [Электронный ресурс] / Режим доступа: [http://www. rt-online. ru](http://www.rt-online.ru), свободный.
15. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства / Л.А. Велихов. – М.: Наука, 1996. – 480 с.
16. О, Салливан, А. Экономика города / Пер. с англ. 4 – е изд. / А. О, Салливан. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 70 с.
17. Гапоненко, А.Л. Стратегия социально-экономического развития : страна, регион, город : учеб. пособие / М.: Издательство РАГС, 2001. – 224 с.
18. Бабичев, Н. П. Теория социального управления / Киев, 2000. – 178 с.
19. Гаврин А. С. Эффективность социального управления. – Тюмень: Вектор-Бук, 2001, 296 с.
20. Ромашкина Г.Ф. Моделирование в системе управления социальными процессами (Региональный аспект) : Дис. ... д-ра социол. наук : 22.00.08 : Тюмень, 2003, 394 с.
21. Тощенко Ж.Т. Социальное предвидение и социальное прогнозирование [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://msu/library2.cgi>.
22. Маршалова, А.С. Управление экономикой города : учеб. пособие / Новосибирск : Сибирское соглашение, 2001. – 404 с.
23. Кемеров В.Е. Введение в социальную философию: Учебник для вузов. Изд. 4-е, испр. - М.: Академический Проект, 2001. – 314 с.
24. Фролов С.С. Общая социология. Учебник. Для высших учебных заведений. М.: «Проспект».- 2009 г.- 356 с.
25. Социология. Основы общей теории. Учебник для вузов (под ред. Осипова Г. В., Москвичева Л. Н.). - М.: Норма, 2003. - 912 с.
26. Зеленев, Л.А. Социология города : учебное пособие для студентов вузов / М.: ВЛАДОС, 2000. – 192 с.
27. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. — М.: Экономика, 1989.- 412 с.
28. Костко Н.А. Прогнозно-нормативное проектирование в системе социального управления развитием региона: диссертация...доктора социологических наук : 22.00.08 Тюмень, 2004.- 406 с.
29. Осипов Г.В. Социальное мифотворчество и социальная практика. — М.: Издательство НОРМА, 2000. — 543 с.
30. Ресин В.И., Попков Ю.С. Развитие больших городов в условиях переходной экономики (системный подход) / М.: УРСС, 2000. – 328 с.
31. Мырзалиев Б.С. Актуальные проблемы социально-экономического развития малых и монопрофильных городов //Научный журнал МКТУ им.Х.А.Ясави «Хабаршы», № 3(78), 2012, с.278-284.
32. Ыдырыс С.С., Жунусов Б.А. Инновации и будущее городов Казахстана и России //Научный журнал МКТУ им.Х.А.Ясави «Хабаршы», № 3(75), 2011, с.322-334.
33. Турысбекова Г.К. Факторы и тенденции социально-экономического развития малых городов. Научный журнал МКТУ им.Х.А.Ясави «Хабаршы», № 3(78), 2012, с.295-300.
34. Ушаков В.А. Специфика проявления феномена городской монофункциональности //Чиновник, № 108, 2009. С. 33.

35. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. М.: ГУ ВШЭ, 2001. С. 142.

36. Бухарова О. Моногорода получают свое //Российская Бизнес-газета, № 744 (11), 2010. С. 24.

37. «Об утверждении Программы развития моногородов на 2012-2020 годы». Постановление Правительства Республики Казахстан от 25 мая 2012 года № 683.

38. Мырзалиев Б.С. Теоретико-методологические и экономические основы управления развитием малых и монопрофильных городов. Вестник МКТУ им. Х.А.Ясави, Туркестан, 2013, № 1(79), с. 262-270.

39. Шеденов У.К., Мырзалиев Б.С. Проблемы развития монопрофильных городов Казахстана //Вестник КазНУ им.Аль-Фараби. Серия экономическая, 2013, № 4 (98), с.25-29.

40. Ыдырыс С.С., Турысбекова Г.К. Вопросы стратегического развития моногородов. Труды Международной научно-практической конференции. «Наука и образование – ведущие факторы Стратегии «Казахстан - 2050». Караганда, 20-21 июня 2013 года. Стр. 202-206.

41. Мырзалиев Б.С. Методические аспекты разработки концепции развития малых городов. Труды Международной научно-практической конференции «Наука и образование – ведущие факторы стратегии «Казахстан – 2050» (Сагиновские чтения № 5), Часть 2, Караганда: КарГТУ, 2013. – с.129-134.

42. Программа «Путь в Европу» //Казахстанская правда. 28.08.2008.

43. Наше общее будущее. Доклад международной комиссии по окружающей среде и развитию. – М., 1989. Программа действий. Повестка дня на XXI в. Женева, 1993.

44. Назарбаев Н. А. Выступление на III Съезде лидеров мировых и традиционных религий / Казахстанская правда от 01.09.2009.

45. Пустовгаров Ю. Нам нужна экономика, базирующаяся на инновационной модели развития //Экономика и управление, 2007. № 2. С. 15.

46. Жүнісов Б.А., Ыдырыс С.С. Технопарктер технополиске дейін. Экономиканың индустриалды-инновациялық дамуы және қазіргі заманғы мамандар жүйесін дайындау басымдықтары». Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Түркістан, 2011, 40-45 бет.

47. Азретбергенова Г.Ж. Оңтүстік өңірін индустриялық-инновациялық дамытудағы Кентау, Түркістан қалаларының алатын орны. «Қазақстан - 2030»: Мемлекеттің болашақта тұрақты даму парадигмасы» тақырыбында Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Түркістан, 2012, 148-154 б.

48. Мырзалиев Б.С. Экономические проблемы развития малых городов Южного Казахстана. «Қазақстан-2050»: Региональные возможности реализации стратегии индустриально-инновационного развития». Материалы международной научно-практической конференции, Туркестан, I том, с.349-355.

49. «Об утверждении Программы развития моногородов на 2012-2020 годы». Постановление Правительства Республики Казахстан от 25 мая 2012 года № 683.

50. Азретбергенова Г.Ж. Түркістан, Кентау моноқалаларының әлеуметтік-экономикалық дамуындағы кәсіпкерліктің маңызы. ҚР БҒМ «Ізденіс-Поиск» ғылыми журналы, Алматы, 2012, № 4, 158-162 б.

51. Асан Д.С. Түркістан қаласы экономикасын тұрақты дамытудың негізгі бағыттары. Экономика: стратегия және практика. ҚР OFM FK ғылыми басылымы. Алматы, 2013, № 2 (26), 17-22 бет.

52. Асан Д.С. Түркістанды туризм орталығына айналдыра аламыз ба? «Қызмет» - Республикалық қоғамдық газеті. №45, 31 қараша, 2012 жыл.

53. Асан Д.С. Қазақстандағы туризм экономикасын дамытудың инновациялық бағыттары. «Жаңа Қазақстан – жаңа әлемде» тақырыбындағы Бірінші Назарбаев оқулары» материалдары. Астана, 2012.

54. «Генеральный план города Туркестан Южно-Казахстанской области». Утвержден постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2011 года № 735.

55. Мырзалиев Б.С. Проблемы и перспективы развития малых городов Казахстана. Экономика: стратегия и практика. Научное издание ИЭ КН МОН РК, Алматы, 2013, № 2 (26), с.6-11.

56. Турысбекова Г.К., Кекебаева А.М. Шағын және бірсалалы қалаларда экономикалық дамуды жергілікті басқарудың теориялық негіздері. Қазақстан - 2030»: Мемлекеттің болашақта тұрақты даму парадигмасы» тақырыбында Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Түркістан, 2012, 161-167 б.

57. «О мерах по реализации Послания Главы государства народу Казахстана от 27 января 2012 года «Социально-экономическая модернизация - главный вектор развития Казахстана». Указа Президента Республики Казахстан от 30 января 2012 года № 261.

58. 10.«О генеральном плане города Кентау». Утвержден решением Южно-Казахстанского областного маслихата 24 сентября 2008 года № 10/120-IV.

59. Мырзалиев Б.С. Методические основы оценки диверсификации экономики и развития монопрофильного города Кентау на перспективу. Материалы Международной научно-теоретической конференции

«Стратегия «Казахстан - 2030»: парадигма устойчивого развития государства на перспективу». Түркістан, 2012, с. 263-267.

60. Azretbergenova G. Ekonominin Diversifikasyonu Uzerint Bir Stratejik Degerlendirme ve Mono (Tek) Sanayili Kentin Gelismisi. Anadolu Uluslararası İktisat Kongresi, 19-21 Nisan, 2013, Eskişehir, Türkiye, s.52-61.

61. Азретбергенова Г.Ж. Кентау монокаласының экономикасын әртараптандыру. Экономика: стратегия және практика. ҚР ОҒМ ҒК ғылыми басылымы. Алматы, 2013, № 2 (26), 11-16 бет.

62. Мырзалиев Б.С., Ыдырыс С.С. Перспективы развития малых городов Казахстана //Вестник КазНУ им.Аль-Фараби. Серия экономическая, 2013, № 4 (98), с.14-19.

63. Турысбекова Г.К. Проблемы развития диверсификации моногородов. «Қазақстан-2050»: Региональные возможности реализации стратегии индустриально-инновационного развития». Материалы международной научно-практической конференции, Түркістан, I том, с.377-381.

64. Шеденов Ә.Қ., Мырзалиев Б.С., Мұқанов С.М. Шағын және монокалаларды әлеуметтік-экономикалық дамытудың негізгі бағыттары. «Қазақстан-2050»: Индустриалды-инновациялық даму стратегиясын жүзеге асырудың өңірлік мүмкіндіктері». Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, I том, Түркістан, 2013, 382-388 бет.

65. Азретбергенова Г., Қадырбаева Ү. Қазақстанда бір салалы қалаларды әлеуметтік-экономикалық дамытудың қазіргі деңгейі және болашақта шешуін табатын басты мәселелер. «Қазақстан-2050»: Индустриалды-инновациялық даму стратегиясын жүзеге асырудың өңірлік мүмкіндіктері». Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, II том, Түркістан, 2013, 290-295 бет.

66. Асан Д.С., Искакова М. Қызмет көрсету саласында еңбек ресурстардың өнімділігін арттыру бағыттары. «Қазақстан - 2030»: Мемлекеттің болашақта тұрақты даму парадигмасы» тақырыбында Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Түркістан, 2012, 155-160 б.

67. Жүнісов Б.А., Ыдырыс С.С. Қала ұғымының теориялық аспектілері және қазіргі мәселелері. «Қазақстан-2050»: Индустриалды-инновациялық даму стратегиясын жүзеге асырудың өңірлік мүмкіндіктері». Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, I том, Түркістан, 2013, 356-364 бет.

68. «О занятости населения». Закон Республики Казахстан от 23 января 2001 года № 149-ІІ.

69. Назарбаев Н. А. «Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего труда». 10 июля 2012 г.

ҒЫЛЫМИ БАСЫЛЫМ

**Б.С. МЫРЗАЛИЕВ
Г.Ж. АЗРЕТБЕРГЕНОВА**

ШАҒЫН ЖӘНЕ БІР САЛАЛЫ ҚАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ

МОНОГРАФИЯ

Басуға 30.04.2019ж. қол қойылды.

Қалыбы А4. Қаріп түрі «Таймс».

Ризографиялық басылым.

Көлемі 12,625 шартты баспа табақ. Таралымы 500 дана.

«Нұрлы Бейне» баспасында басылды.

Тапсырыс №.3004

Шымкент қаласы, А. Байтұрсынов көшесі, 15 «Б»

e-mail: nurly-beine@mail.ru

+7 701 77 97 167; 8 (7252) 50 16 21

+7 775 389 18 28; +7 771 144 46 30.